त्याच्या गैरहजिरींत महाबोधि सभेचें काम अनवरत्न नांवाच्या एका सिंहली तरुण गृहस्थावर सोंपविण्यांत आलें होतें. हा गृहस्थ फार अव्यवस्थित होता, असें माझ्या ऐकण्यांत मागाहून आलें. परंतु त्या वेळीं त्याच्या स्वभावाची पारख होण्यास कांहीं साधन नव्हतें. मी सभागृहांत उतरलों. पण जेवणाखाणाची पंचाईत त्या दिवसापासूनच भासूं लागली. अनवरत्नानें माझी काळजी मुळींच लावून घेतली नाहीं. मलाहि या प्रसंगीं पूर्वीप्रमाणें माझें पुढें काय होईल, याची मुळींच पर्वा नव्हती. हिंदुस्तानी, संस्कृत आणि इंग्रजी या तीन भाषांचें व्यवहारापुरतें ज्ञान असल्यामुळें उत्तर हिंदुस्तानांत कोणत्याहि ठिकाणीं प्रवास करण्याला मी तयार होतों, व भिक्षेवर निर्वाह करण्याची माझी तयारी असल्यामुळें मार्गांत पोटापाण्याची अडचण पडणार नाहीं, अशी माझी खात्री होती; आणि यदाकदाचित् उपासमारीची पाळी आली तरी ती सहन करण्यास मी सज्ज होतों. तेव्हां कलकत्त्यांतील श्रीमंत लोकांशीं याचना करण्याच्या भरीस न पडतां दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशीं कलकत्ता सोडून पायवाटेनें मुंबईपर्यंत प्रवास करण्याचा मीं बेत केला. वाटेंत कोणी तरी तिकीट काढून दिल्यास आगगाडीनें प्रवास करावा, नाहीं तर पायीं चालावें असा विचार होता. अमुकच ठिकाणीं आणि अमक्याच दिवसांनीं पोंचावें असा निश्चय मुळींच नव्हता. जातां जातां लोकांच्या रीतिभाती आपणास समजाव्या, आणि हिंदुस्तानाच्या निरनिराळ्या प्रांतांची माहिती व्हावी हाच हेतु होता.

कलकत्त्याला आल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं स्वतःच्या हातानें एक झोळी व एक सखलादीचें मोठें चीवर मीं शिवून तयार केलें; आणि माझीं सर्व पुस्तकें अनवरत्नाच्या स्वाधीन केलीं. त्यांत माझी गोंवें सोडल्यापासून लिहून ठेविलेली रोजनिशी होती. ती स्वतः कागदांत चांगली बांधून व मोहोर करून अनवरत्नाच्या स्वाधीन केली व नीट व्यवस्थेनें ठेवावी असें त्याला बजावून सांगितलें. पण त्याच्या निष्काळजीपणानें तेवढी रोजनिशीच गहाळ झाली! (इतर पुस्तकांपैकीं बहुतेक पुस्तकें १९०७ सालीं धर्मपाल यानें माझीं मला परत दिलीं.) इतकी सर्व सिद्धता झाल्यावर एक-दोन दिवसांच्या आंतच सकाळीं सूर्योदयाच्या पूर्वीं मीं कलकत्ता सोडला, व वाट विचारीत हावरा स्टेशनापर्यंत आलों. तेथून बंगाल-नागपूर रेल्वेच्या बाजूनें मीं हळूहळू प्रवास केला. त्या दिवशीं माझ्या झोळींत घालून आणलेलीं केळीं आणि पाव यांवरच मीं निर्वाह केला. रात्रीं कोठें निजलों याची आठवण राहिली नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आंदूल स्टेशनाजवळ पोंचलों. झोळींत कांहींच शिल्लक नसल्यामुळें जेवणाखाणाची तरतूद पहिल्यानें पहावयाची होती. म्हणून गांवांत गेलों.

तेथें शीतलप्रसाद नांवाचे उदार वकील रहातात असें मीं कोठेंसें ऐकिलें होतें. कदाचित् आंदूल येथील स्टेशनमास्तरानें मला हें सांगितलें असावें. मी सकाळीं आठ वाजण्याच्या सुमारास गांवांत गेलों. शीतलप्रसाद आपल्या ओसरीवर कुळांशीं संभाषण करीत बसले होते. मला कशाला आलां, असा त्यांनीं हिंदी भाषेंत प्रश्न केल्यावर, केवळ जेवण्यासाठीं असा मीं त्यांना जबाब दिला. त्यांना ही थट्टाच वाटली असावी! कांहीं

द्रव्याची मदत पाहिजे कीं काय वगैरे प्रश्न त्यांनीं विचारिले, पण मला दुसरें तिसरें कांहीं नको असून केवळ एक जेवण पाहिजे, व माझ्या नियमाप्रमाणें तें बारा वाजण्याच्या आंत पाहिजे, असें मीं निक्षून सांगितलें. त्यांनीं मोठ्या आनंदानें जेवण देण्याचें कबूल केलें. ते म्हणाले, "एवढेंच पाहिजे असेल तर येथून दुसरीकडे जाण्याची मुळींच गरज नाहीं. येथें स्वस्थ बसा. बारा वाजण्याच्या आंत तुम्हांला माझ्या शक्त्यनुसार भोजन देण्यांत येईल." त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें मी आंदूल गांवांत दुसरीकडे न जातां तथेंच बसून राहिलों. अकरा वाजण्याच्या सुमारास स्नानासाठीं मला त्यांनीं आपल्या नोकराबरोबर नवीन तयार केलेल्या चांगल्या तलावावर पाठवून दिलें, व माझें स्नान आटोपल्याबरोबर स्वतः माझ्या जेवणाची व्यवस्था केली. बंगाली पद्धतीप्रमाणें पुष्कळशा भाज्या वगैरे पदार्थ होते. भोजनोत्तर त्यांनीं मला कांहीं द्रव्य घेतां कीं काय, असा पुनः प्रश्न केला. पण द्रव्य जवळ ठेवावयाचें नाहीं असा माझा निश्चय सांगून व भोजनदान केल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून मीं आंदूल स्टेशनाचा रस्ता धरिला.

आंदूलचा स्टेशनमास्तर व असिस्टंट स्टेशनमास्तर हे दोघेहि खिस्ती गृहस्थ होते. परंतु त्यांनीं मला फारच औदार्यानें वागविलें. त्या दिवशीं सकाळीच असिस्टंट स्टेशनमास्तरचें आणि माझें संभाषण झालें होतें; तेव्हां मीं त्याला असा प्रश्न केला, कीं, एखाद्या गार्डीत गार्डाच्या डब्यांत बसून मला मिदनापुरपर्यंत जातां येईल कीं काय? तेव्हां तो म्हणाला, "तुम्ही पॅसेंजर ट्रेनमधून गेलांत तरी मिदनापुरच्या स्टेशनावर कोणी विचारणार नाहीं. साधु संन्यासी आहे असें म्हणून सोडून देतील. शिवाय आपण एखाद्या ओळखीच्या गार्डाला तुमच्यासंबंधानें सांगून ठेवूं." पण तिकिटावांचून प्रवास करणें मला रास्त वाटलें नाहीं. मी त्याला म्हणालों, "गार्डानें जर आपल्या डब्यांत बसून मला नेलें तरच मी जाईन, नाहीं तर साध्या पॅसेंजरच्या डब्यांतून मी तिकीट असल्याशिवाय जाणार नाहीं." शेवटीं त्यानें माझें म्हणणें खुद्द स्टेशनमास्तराला कळविलें. त्यानेंहि मजविषयीं पुष्कळ सहानुभूति दाखविली. पण पॅसेंजर ट्रेनमधून जाणारे गार्ड लोक तुम्हांला आपल्या कंपार्टमेंटमध्यें घेणार नाहींत, असें तो म्हणाला. त्याच दिवशीं दुपारीं एक गुडस ट्रेन आंदूल स्टेशनावरून मिदनापुरला जाणार होती. त्या ट्रेनचा गार्ड स्टेशनमास्तराच्या चांगल्या ओळखीचा होता. गुड्स ट्रेनमधून माझी जाण्याची तयारी असल्यास तो गार्ड मिदनापुरपर्यंत मला सुखरूप पोहोंचवील, असें स्टेशनमास्तर म्हणाला. मलाहि ही गोष्ट पसंत पडली, आणि मी त्या ट्रेनमधून मिदनापुराला आलों. त्या ट्रेनचा गार्ड देखील खिस्तीच होता असें वाटतें. तोहि माझ्याशीं अत्यंत स्नेहभावानें वागला. आपली बैठक त्यानें मला देऊन टाकली आणि स्वतः उभ्यानेंच प्रवास केला.

मिदनापुराला पोहोंचल्यानंतर स्टेशनावर रहात असलेल्या दोन-तीन दक्षिणी रेल्वे कारकुनांची मीं गांठ घेतली; पण त्यांजकडून पुढच्या प्रवासाला मदत होण्याचें चिन्ह न दिसल्यामुळें स्टेशनावरून मिदनापुर शहरांत जाणाऱ्या रस्त्यावरून मी संथपणें चालूं लागलों. शहराच्या जवळ पोहोंचल्यावर रस्त्याच्या डाव्या बाजूस एक गाडी उभी

असलेली आढळली. तेथें दोन-तीन बंगाली गृहस्थ उभे होते. त्यांना शहरांत जाणारा रस्ता हाच कीं काय, असा मीं हिंदी भाषेंत प्रश्न केला. त्यांनीं, हाच आहे, असें उत्तर दिल्या-वर मी पुढें चालूं लागलों. पण त्याबरोबर असलेला दुसरा गृहस्थ घाईघाईनें मजजवळ येऊन म्हणाला, "तुम्हांला संस्कृत भाषेंत बोलतां येतें काय?" मी म्हणालों, "होय, संस्कृत भाषेंत मला चांगलें बोलतां येतें, व इंग्रजीहि मी बोलूं शकतों." तो म्हणाला, "ही जी आमची गाडी उभी आहे ती आमच्या राजेसाहेबांची होय. हे राजेसाहेब संस्कृताचे मोठे भोक्ते आहेत. त्यांनीं संस्कृत भाषेंत एक ग्रंथ देखील लिहिला आहे." मी म्हणालों, "तुमच्या राजेसाहेबांशीं मला कांहीं कर्तव्य नाहीं. तथापि त्यांची इच्छाच असेल तर संस्कृत भाषेंत बोलण्याला माझी हरकत नाहीं."

इतक्यांत राजेसाहेब तेथें आले. हे जातीनें ब्राह्मण असून यांचें नांव कृष्णप्रसाद कीं दुसरें असेंच कांहीं तरी होतें. मिदनापुर जिल्ह्यांत यांची मोठी इस्टेट असून खुद्द मिदनापुर शहरांत एक मोठें घर (ज्याला बंगाल्यांत कचेरी असें म्हणतात) होतें. थोडा वेळ संस्कृत भाषेंत संभाषण झाल्यावर राजानें आपल्या गाडींतून आपल्या कचेरींत येण्याविषयीं मला सांगितलें. परंतु मला पायींच चालत जाऊं द्या, असें मी म्हणालों. त्यांनीं विशेष आग्रह केला नाहीं. आपल्या बरोबर असलेल्या एका गृहस्थास माझ्या बरोबर ठेवून ते निघून गेले. रात्र झाल्यावर मी राजेसाहेबांच्या कचेरींत जाऊन पोहोंचलों. ते दुसऱ्या दिवशीं गांवाला जाणार होते, व त्यामुळें त्यांना त्याच रात्रीं पुष्कळ कामेंकाजें पहावयाचीं होतीं. त्यांची भेट न घेतां जवळच्या एका पडवींत माझें चीवर पसरून व त्याची दुसरी बाजू पांघरून मी स्वस्थ झोंपीं गेलों. प्रवासानें थकून गेल्यामुळें मला गाढ झोंप लागली. अकरा वाजण्याच्या सुमारास घोष आडनांवाचे वकील मजपाशीं आले, आणि त्यांनीं मला जागें केलें. रात्रीं फराळ करण्यासाठीं राजेसाहेबांनीं फार आग्रह केला. पण दुपारीं बारा वाजल्यानंतर जेवीत नसतों असें सांगून मीं त्यांचें समाधान केलें. दुसऱ्या दिवशीं आपल्याबरोबर आपल्या गांवीं यावें, असा त्यांनीं फार आग्रह केला. परंतु माझा प्रवासाचा बेत आधींच ठरला असल्यामुळें त्यांच्या विनंतीला मान देतां आला नाहीं. आपल्या मंडळीला सांगून मला नागपुरपर्यंत तिकीट मिळावें अशी त्यांनीं व्यवस्था करून ते आपल्या गांवीं गेले. दुसऱ्या दिवशीं मी घोष वकील यांजकडे जेवलों, व राजेसाहेबांच्या ओळ-खीच्या गृहस्थाबरोबर स्टेशनावर आलों. राजेसाहेबांनीं आणि त्यांच्या मित्रानें जमविलेल्या वर्गणींतून माझें तिकीट घेण्यांत आलें, व शिल्लक राहिलेल्या पैशांतून वाटेंत खाण्यासाठीं त्यानें मिठाई घेऊन दिली.

नागपूर–मुंबईची धांवती भेट

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं नागपुरास पोहोंचलों. मिठाईवर क्षुधाशमन करण्यांत आल्यामुळें जेवणाची फिकीर नव्हतीच. परंतु रहावें कोठें व उद्यां कसें होईल याची तेवढी काळजी होती. तसाच स्टेशनावरून शहरांत गेलों. तेथें प्लेगाचा एकच कहर उडून गेला होता.

लोक घरेंदारें टाकून बाहेर रहावयास गेले होते. तेव्हां आश्रयस्थान मिळणें फारच कठीण झालें. बनिये वाणी कीं असेच दुसरे दोघेतिघे जण मला भेटले. ते आपसांत म्हणाले, "हे कोणी तरी आर्यसमाजिस्ट गृहस्थ असावे! येथें यांच्या मतांशीं पटणारा गृहस्थ कोणी दिसत नाहीं! माधवराव पाध्ये तेवढे यांचें स्वागत करतील." त्यांतील एक जण मजकडे वळून मला म्हणाला, "तुम्ही माधवराव पाध्ये वकील गांवाबाहेर रहावयास गेले आहेत तेथें जा; ते तुमची सर्व व्यवस्था करतील." मी पाध्ये वकील यांचा शोध करीत करीत संध्याकाळीं सहा वाजण्याच्या सुमारास त्यांच्या तंबूवर जाऊन पोहोंचलों. ते केस चालविण्यासाठीं बाहेरगांवीं गेले होते व रात्रीच्या गाडीनें परत येणार होते. मला त्यांच्या कनिष्ठ बंधूनें 'त्यांच्याशीं काय काम आहे?' इत्यादि बरेच प्रश्न विचारले. पण सविस्तर उत्तर देण्याच्या भरीस न पडतां मीं थोडक्यांत त्यांना सांगितलें, कीं, "माझें विशेष काम कांहीं नाहीं. केवळ एक दिवस येथें आश्रय मिळावा व माधवरावांना भेटून जावें या-पलीकडे येथवर येण्याचा माझा दुसरा हेतु नाहीं." रात्रीं कांहीं खाण्याविषयीं मला त्यानें विचारलें. पण मी रात्रीं जेवीत नसतों असें सांगून मी त्यांच्या तंबूंत चीवराच्या शय्येवर स्वस्थ झोंपीं गेलों.

श्रीयुत पाध्ये वकील रात्रीच्याच गाडीनें आले. आल्यावर माझें वर्तमान त्यांना समज-लेंच असावें. पण त्यांनीं मला उठविलें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं ते जरा उशिराच उठले, व तदनंतर माझी व त्यांची भेट झाली. मीं, आडपडदा न ठेवितां, बौद्ध आहें वगैरे हकीगत त्यांना निवेदन केली. ते सुधारणेचे पुरस्कर्ते असल्यामुळें माझ्या धर्मांतराबद्दल त्यांना वाईट वाटलें नाहीं. ते म्हणाले, "बुद्ध झाला तरी तो आमच्या प्राचीन महर्षींपैकीं एक, व त्याच्या मताला अनुसरल्यानें मनुष्य बाटतो असें मी मुळींच समजत नाहीं. मि. ओकाकुरा नांवाचे एक जपानी बौद्ध येथें आले होते व ते माझ्याच घरीं रहात असत. आतां तुम्ही उगाच इकडे तिकडे न फिरतां येथेंच स्वस्थ विश्रांति घ्या व जें कांहीं धर्मचिंतन कराव-याचें असेल तें येथेंच करा."

कांहीं दिवस नागपुराला रहाणें मला इष्ट वाटलें. श्रीयुत पाध्ये यांनीं माझ्यासाठीं एक लहानसा तंबू तयार करून दिला. खालीं गवताचा बिछाना तयार करून त्यावर मी निजत असें. पाध्यांच्या तंबूशेजारीं आणखी दोन-चार बिऱ्हाडें होतीं. या सर्व मंडळींकडून मला थोडीथोडी भिक्षा मिळत असे. पाध्ये यांनीं एक उथळ मातीचें भांडें आणून दिलें होतें, यांत मी जेवीत असें, व आंघोळीसाठीं आणि पाणी भरून ठेवण्यासाठीं दुसरा एक घडा होता. आंचवण्यासाठीं एक गाडगें होतें. तात्पर्य:—

मृत्पात्रमात्रविभवश्चोरासंभोगचीवरः।
निर्भयो विहरिष्यामि कदा कायमगोपयन् *॥

* मातीचें पात्र एवढेंच माझें वैभव व चोराला वापरतां येणार नाहीं असें चीवर (जवळ ठेवून) मी देहाची परवा न करतां निर्भयपणें कधीं संचार करीन!

या शांतिदेवाचार्यांच्या सदिच्छेचा त्या थोडक्या दिवसांत मीं चांगला अनुभव घेतला.

श्रीयुत पाध्ये आणि इतर मंडळी यांच्या तंबूपासून माझी वस्त्रकुटिका बऱ्याच अंतरावर होती. तेथें सापाची व इतर हिंस्र प्राण्यांची आणि चोरांची फार भीति होती, तथापि रात्रींबेरात्रीं मीं खुशाल इकडून तिकडे फिरत असें; गवतावर निजत असें. सरासरी आठवडा किंवा दीड आठवडा मीं येथें काढला. परंतु कायमची वस्ती करणें शक्य नव्हतें. श्रीयुत पाध्ये गांवांत रहावयास गेल्यावर या जंगलांत मला रहातां आलें नसतें. कां कीं रोज भिक्षेसाठीं चार-पांच मैल चालत जावें यावें लागलें असतें. तेव्हां नागपुर सोडून मुंबईवरून बनारसपर्यंत आणि तेथून कुशिनारेला जावें, असा मीं माझ्या मनाशीं बेत केला, आणि तो पाध्ये यांना कळविला. त्यांचें म्हणणें असें होतें, कीं, नागपुरावरून मीं सरळ बनारसला जावें. पण मी म्हणालों, " या वेळीं मला मुंबईची बाजू एकवार पहावयाची आहे. मी पुण्याला होतों. परंतु मुंबई पाहिलेली नाहीं. येथून जवळ उमरावती आहे ती देखील मला पहावीशी वाटते. " पाध्यांनीं विशेष भवति न भवति करतां श्रीयुत गोविंद नारायण काणे, वकील (उमरावती) यांना माझ्यासंबंधानें पत्र लिहून मला दुसऱ्या दिवशीं उमरावतीचें तिकीट काढून दिलें.

मी उमरावतीस अपरात्रीं पोहोंचलों. एवढ्या रात्रीं श्रीयुत काणे यांना त्रास देऊं नये म्हणून स्टेशनांतील थर्ड क्लास वेटिंग रूममध्यें फरश्यांवर झोंपीं गेलों. त्यामुळें दुसऱ्या दिवशीं आमांशाचा विकार होऊन माझी प्रकृति एकाएकीं बिघडली. सकाळीं काणे वकील यांच्या घराचा थांग लाविला. त्यांनीं माझें आगतस्वागत फार चांगलें केलें. एवढेंच नव्हे तर श्रीयुत दादासाहेब खापर्डे[२१] वगैरे गृहस्थांची त्यांनीं मला ओळख करून दिली. तेथें बौद्ध धर्मासंबंधानें मीं एक व्याख्यान द्यावें असा मंडळींचा आग्रह पडल्यामुळें मीं 'बुद्धाचा मध्यम मार्ग' या विषयावर तेथील थिऑसफिकल् लॉजमध्यें व्याख्यान दिलें. श्रीयुत खापर्डे अध्यक्षस्थानीं होते. त्यांनीं बौद्ध धर्मावर अनुकूलच टीका केली. एकंदरींत व्याख्यान सर्व मंडळीला आवडलें असावें. परंतु मराठींत बोलण्याचा माझा हा पहिलाच प्रसंग असल्याकारणानें मी व्याख्यान कसें वठेल या विवंचनेंत होतों.

श्रीयुत काणे यांनीं सर्वस्वीं माझा भार घेतला. तिकिटाचे पैसे त्यांनींच दिले किंवा वर्गणीच्या रूपानें गोळा केले, याचा मला पत्ता लागला नाहीं. मुंबईस श्रीयुत हरि सीताराम दीक्षित, सॉलिसिटर, यांना आगाऊ पत्र लिहून त्यांनीं माझ्या आगमनाचें वर्तमान कळविलें, व उमरावतीहून निघण्यापूर्वी तार देखील केली. एवढें करून देखील त्यांचें समाधान झालें नाहीं. ते म्हणाले, " जर तुमची हरकत नसेल तर तुमच्या कुटुंबासाठीं आणि मुलीसाठीं मी यथाशक्ति कांहीं रक्कम पाठवीत जाईन. " या त्यांच्या औदार्याबद्दल मीं त्यांचे फार आभार मानले, पण देणगी घेण्याचें नाकारलें. " माझा मेहुणा डॉक्टर आहे व आपल्या बहिणीचा भार सहन करण्याला तो समर्थ आहे; तेव्हां आपण उगाच काळजी बाळगूं नका, " असें सांगून मीं त्यांचें समाधान केलें.

सारा तीन की चार दिवस उमरावतीला माझा मुक्काम होता. तेथून मुंबईला आलों. दादर येथें गाडी बदलून मी परस्पर बांद्याला गेलों. श्रीयुत दीक्षित यांनीं तेथें गाडी व एक माणूस स्टेशनावर पाठविला होता. त्यानें मला त्यांच्या घरीं नेलें. त्या दिवशीं दीक्षित यांच्या घरीं कांहीं विशेष कार्य होतें, किंवा रविवार म्हणून कांहीं पाहुणेमंडळींस त्यांनीं जेवावयास बोलाविलें होतें याची मला आतां आठवण नाहीं. तेथें श्रीयुत दामोदर गणेश पाध्ये वगैरे मंडळी आली होती. वेदान्तावर त्यांचें व माझें बराच वेळ संभाषण झालें. श्रीयुत दाभोळकर आडनांवाचेहि एक गृहस्थ त्यांच्याकडे आले होते. त्यांनीं माझ्या धर्मांतराबद्दल पुष्कळ दुःख प्रदर्शित केलें. विशेषतः सारस्वत जातीला एक हुषार माणूस मुकला व सारस्वत जात त्याला मुकली, याबद्दल त्यांना अत्यंत वाईट वाटत होतें !

दीक्षितांनीं दुसऱ्या दिवशीं मला आपल्याबरोबर मुंबईला नेलें, आणि एक भाड्याची गाडी करून देऊन त्यांच्या एका नातलगाबरोबर मुंबईतील कित्येक प्रेक्षणीय स्थळें दाखवून आणिलीं. यामुळें मला आणखी वेळ घालविण्याचें कारण राहिलें नाहीं. त्याच दिवशीं रात्रीच्या गाडीनें मी बडोद्याला गेलों. श्रीयुत दीक्षित यांनी त्यांचे बडोद्याचे मित्र श्रीयुत रामचंद्र हरि गोखले यांना आगाऊच माझ्यासंबंधानें लिहिलें, व रात्रीं अकराच्या गाडीला स्टेशनावर येऊन तिकीट काढून देऊन मला गाडींत बसविलें.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं गाडीच्या वेळीं श्रीयुत गोखले बडोदा स्टेशनावर हजर होते. माझ्या पोषाखावरून त्यांनीं मला ओळखलें व आपल्या गाडींतून घरीं नेलें. त्यांच्या घरीं जेवणाखाण्याची सोय फार चांगली होती. पण एक दिवसापेक्षां जास्त तेथें मला रहावयाचें नव्हतें. तेव्हां मीं त्याच दिवशीं रात्रीच्या गाडीनें उज्जयिनीला जाण्याचा बेत केला. गोखले यांनीं स्टेशनावर येऊन उज्जयिनीचें तिकीट काढून दिलें; व आणखी कांहीं रुपये ते मला देत होते परंतु ते मीं स्वीकारले नाहींत.

उज्जयिनीला या वेळीं प्लेग होता. आमचे जुने मित्र केळकर मास्तर वगैरे मंडळी गांवाबाहेर रहात असत. मीं त्यांचा कसाबसा पत्ता लाविला. माधव कॉलेजचे त्या वेळचे प्रिन्सिपॉल श्रीयुत ढेकणे यांच्या तंबूंत किंवा श्रीयुत केळकर यांच्या झोंपडींत राहिलों याची बरोबर आठवण नाहीं. या सर्व मंडळींचे गुरु शीलनाथ नांवाचे एक बैरागी त्या वेळीं देवास येथें रहात असत. त्यांना अवश्य भेटावें असा सर्व मंडळींचा आग्रह पडला. म्हणून उज्जयिनीहून देवासपर्यंत चोवीस मैलांचा रस्ता मी चालत गेलों. परंतु या ग्रॅज्युएट मंडळींच्या म्हणण्याप्रमाणें उज्ज्वल धार्मिकपणा या बुवामध्यें मला आढळला नाहीं !

एका लहानशा टेंकडीवर त्यांच्यासाठीं एक गुहा तयार केली होती, व गुहेबाहेर एक मली मोठी धुनी घडाधड जळत होती. बुवाला नमस्कार न करतांच मी जवळ जाऊन बसलों ! हें खुद्द बुवांस व त्यांच्या शिष्यशाखेस आवडलें नसावें ! बुवाला कांहीं प्रश्न

---

२१. यांचे संबंध नाव गणेश श्रीकृष्ण खापर्डे. वऱ्हाडातील एक नावाजलेले वकील, टिळकांचे अनुयायी, उत्तम वक्ते, आणि सामाजिक नि राजकीय कार्यकर्ते, या नात्याने त्या काळात त्यांची लोकमान्यांच्या खालोखाल राष्ट्रीय पुढाऱ्यांत गणना होत असे.

विचारले. परंतु बुवानें त्यांचीं आडवींतिडवीं उत्तरें दिलीं ! त्यावेळीं बुवाजी भांगेच्या तारेंत असावे असें वाटलें ! त्या दिवशीं मी बरोबर दशम्या वगैरे घेऊन आलों होतों, व बारा वाजण्यापूर्वी वाटेंत फराळ केलाच होता व रात्रीं तर जेवावयाचें नव्हतेंच. सरासरी सात वाजण्याच्या सुमारास शीलनाथाच्या शिष्यांनीं धुनीची पूजा वगैरे करून शंख वाजविला. या प्रसंगीं आरती वगैरे सर्व शीलनाथाच्याच नांवाच्या होत्या ! शीलनाथ हाच देव आहे अशी त्यांच्या शिष्यशाखेची ठाम समजूत झाली असावी असें दिसून आलें ! कांहीं असो मला हा सगळा प्रकार फारसा आवडला नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं माझी आणि श्रीयुत गंगाधरशास्त्री या गृहस्थांची गांठ पडली. हे देवासच्या इंग्रजी शाळेचे हेडमास्तर होते, व विद्याभिवृद्धीकडे ते विशेष लक्ष देत असत. त्यांची कशी व कोठें गांठ पडली हें स्मरत नाहीं. पण आपल्या घरीं जेवावयास यावें व माझ्या नियमाप्रमाणें बारा वाजण्याच्या आंत सर्व तयारी होईल असें त्यांनीं आग्रहपूर्वक सांगितलें. त्या दिवशीं अकरा-साडेअकरा वाजतां मी त्यांच्या घरीं जेवलों, व दुपारीं त्यांच्या शाळेंत माझें एक व्याख्यान झालें. एकदरींत देवासच्या प्रवासांत शीलनाथाच्या भेटीपेक्षां गंगाधरशास्त्र्यांच्या भेटीचा लाभ मला विशेष वाटला.

देवासहून मी इंदुरास गेलों. हा बेत उज्जयिनीलाच ठरला होता. श्रीयुत केळकर यांनीं इंदूर येथील श्रीयुत केतकर हेडमास्तर यांस माझ्यासंबंधानें लिहिलेंच होतें त्याप्रमाणें त्यांनीं मला एक दिवस ठेवून घेतलें आणि उज्जयिनीचें तिकीट देऊन रवाना केलें. प्रि. ढेकणे, श्रीयुत केळकर वगैरे गृहस्थांनीं वर्गणी गोळा करून मला ग्वाल्हेरीस रवाना केलें. डॉ. वागळे यांच्याच घरीं जाऊन उतरलों. चार वर्षांनीं आमची पुनः भेट झाल्यामुळें डॉ. वागळे यांस आनंद झाला. पण माझा संन्यासी वेश त्यांना विशेष आवडला नसावा. तथापि माझ्या आदरसत्कारांत कोणत्याहि तऱ्हेनें त्यांनीं कमतरता पडूं दिली नाहीं. एक कीं दोन दिवस त्यांच्या घरीं राहून मी काशीस जाण्यास निघालों. त्या दिवशीं राजवाड्यांत जरुरीचें काम असल्यामुळें त्यांना स्टेशनावर येण्यास सवड नव्हती, म्हणून तिकीट काढून देण्यासाठीं त्यांनीं आपल्या भाच्यास पाठविलें. त्यानें तिकीट माझ्या स्वाधीन केल्यावर ओंजळभर रुपये पुढें केले. ते दहा होते कीं वीस होते हें मीं मुळींच विचारिलें नाहीं. मीं त्याला एवढेंच सांगितलें, कीं, तुमच्या या रुपयांना मला मुळींच शिवावयाचें नाहीं. तुम्ही ते परत घेऊन जा, व आपल्या मामांच्या स्वाधीन करा.

काशीला सारनाथ येथें बौद्ध लोकांसाठीं एक लहानसें वसतिगृह बांधलें आहे असें माझ्या ऐकण्यांत आलें होतें. त्याप्रमाणें कँटोन्मेंटच्या स्टेशनावर उतरल्याबरोबर मीं त्या ठिकाणचा रस्ता धरिला. तेथें सुमेधंकर नांवाचा श्रामणेर रहात होता. त्यानें मला जेवण वगैरे दिलें. पण हें वसतिगृह पुरें न झाल्यामुळें, तेथें माझ्या रहाण्याची सोय व्हावयाची नाहीं, असें तो म्हणाला. तेव्हां मी म्हणालों, "कुशिनारेला जाण्यास किती भाडें पडतें व तें मला येथें कसें मिळेल?" येथून कुशिनारेजवळच्या 'तहसील दौरिया' या स्टेशनाचें भाडें एक रुपया आणि काही आणे पडत होतें, तें सुमेधंकरानें आपल्या पदरचें दिलें व तेथून माझी रवानगी केली.

तहसील दौरियाला मी सकाळीं पोहोंचलों. तेथून कुशिनारा तेवीस मैल आहे. रस्ता सरळ आहे, परंतु वाटेंत जेवणाचें काय होईल याची थोडी काळजी होती. पण स्टेशनावर बसून कांहीं अर्थ नाहीं असें जाणून मी तडक चालण्यास सुरवात केली. पांच-सहा मैल चालून गेल्यावर मध्यान्हसमय होत आला. तेव्हां तेथल्या गांवांत एका क्षत्रिय जातीच्या जमीनदाराच्या घरीं मी गेलों. त्यानें माझें चांगल्या रीतीनें आदरातिथ्य केलें. भोजनोत्तर मीं पुढचा रस्ता धरिला. रात्रीं वाटेंत एका लोहाराच्या घरीं निजलों व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कुशिनारेला जाऊन पोहोंचलों.

हें स्थान गोरखपुर जिल्ह्यांत कसया नांवाच्या तालुक्याच्या गांवापासून दोन मैलांवर आहे. सध्यां याला 'माथा कुवरका कोट' असें म्हणतात. आसपासच्या अडाणी लोकांना येथील बुद्धाची मूर्ति पाहून मोठा चमत्कार वाटतो ! त्यासंबंधाचा त्यांना इतिहास बिलकुल माहीत नाहीं ! मागें सांगितलेंच आहे, कीं, महावीर भिक्षूनें श्रीयुत खेजारी नांवाच्या ब्रह्मी व्यापाऱ्याच्या मदतीनें येथें एक धर्मशाळा बांधली आहे. महावीर भिक्षु याच धर्मशाळेंत रहात होता. त्याच्याबरोबर दुसरा एक उत्तरेकडील वृद्ध ब्राह्मण भिक्षु होऊन रहात असे. श्रीयुत खेजारी यानें एक ब्रह्मी गृहस्थ, भिक्षूंची व धर्मशाळेची व्यवस्था पहाण्यासाठीं ठेविला होता. महावीर भिक्षूनें माझें स्वागत चांगलें केलें, व मला राहण्यासाठीं एक खोली दिली. आठ-पंधरा दिवस मी त्या खोलींत होतों. परंतु माझ्या ध्यानसमाधीला तेथें फार अडथळा येऊं लागला.

माझ्या खोलीबाहेर विश्वमित्र-मेनकेचें (रविवर्मांकृत) एक चित्र टांगलें होतें. आसपासच्या खेडेगांवांतील लोक धर्मशाळा पाहण्यासाठीं येत व या चित्राकडे पाहून खदखदां हंसत. हंसत जाऊं नका, असें मीं पुष्कळ वेळां सांगितलें. परंतु रोज नवीं नवीं माणसें येऊं लागल्यामुळें त्याचा कांहीं परिणाम झाला नाहीं. तेव्हां मी महावीर भिक्षूला म्हणालों, "तुम्ही हें चित्र तेथून काढून टाका किंवा निदान दुसऱ्या ठिकाणीं तरी तें लावा. म्हणजे मला त्यापासून त्रास होणार नाहीं." पण तें खेजारीच्या माणसानें लावलें असल्यामुळें महावीर भिक्षूला काढून टाकणें योग्य वाटेना ! मीं तें उलटें करून ठेवलें पण ब्रह्मी मनुष्यानें तें पुनः सुलटें केलें ! कुशिनारेला येण्याचा मुख्य उद्देश म्हटला म्हणजे मनःस्वास्थ्य संपादावें हा होता. पण या एका लहानशा चित्रानें त्याला अंतराय केला. आतां धर्मशाळा सोडिल्याशिवाय दुसरा मार्गच उरला नाहीं.

एके दिवशीं महावीर भिक्षूचा व माझा यासंबंधानें बराच वादविवाद झाला, आणि या संधीचा फायदा घेऊन मीं धर्मशाळा सोडिली. बुद्धाच्या मंदिराच्या मागल्या बाजूस मोडक्या इमारतीवर वाढलेलें एक रानटी झाड होतें त्याच्याखालीं एक लहानशी जागा तयार करून मी तेथें राहूं लागलों. एकच दिवस कसया गांवीं जाऊन एका वकिलाच्या घरीं जेवलों. पण दुसऱ्या दिवसापासून महावीर भिक्षू पात्रांतून माझी भिक्षा मी बसत होतों त्या ठिकाणीं पाठवूं लागला. अर्थात् भिक्षा कशी मिळवावी याची ददात राहिली नाहीं.

झाडाखालीं दोन-अडीच महिने

कुशिनारेला मी १९०४ सालच्या जानुआरीच्या २५ तारखेला पोहोंचलों. एक-दोन आठवडे धर्मशाळेंतील ग्वोलींत घालविले व बाकी दोन-अडीच महिने त्या झाडाखालीं गेले. माझ्या आयुष्यांतील एकान्तवासांत घालविलेले हेच पहिले दिवस होत. भगवान् बुद्धानें भयभैरवसूत्रांत सांगितलेल्या भयभैरवाचा मीं प्रथमतः याच ठिकाणीं अनुभव घेतला. या सूत्रांत बुद्ध भगवान् म्हणतो, "भिक्षूहो, मी चतुर्दशी, आमावास्या, पौर्णिमा आणि अष्टमी या दिवशीं ज्या स्थानीं भूतपिशाचादिकांचें फार भय आहे असें समजलें जात असे, त्या स्थानीं जाऊन रहात असे. रात्रीं एखादा मोर झाडावरून वाळलेलें लांकूड खालीं पाडीत असे. एखादें जनावर आसपास येत असे, किंवा वाऱ्यानें झाडाचीं पानें हालत असत. अशा वेळीं माझ्या अंगांत भयाचा संचार होई. त्या वेळीं जर मी इकडून तिकडे फिरत असें, तर फिरत असतानाच त्या भयाचा नाश करीं. उभा असतां जर मला भीति वाटली, तर उभा असतांच त्या भीतीचा नाश करीं, बसलों असतां ती मजपाशीं आल्यास तिचा मी बसलों असतांच नाश करीं, व अंथरुणावर पडलों असतां मला भय वाटलें तर त्याचें मी त्याच स्थितींत दमन करीं." या आणि दुसऱ्या पुष्कळ सूत्रांत सांगितलेल्या गोष्टींचा अनुभव घेण्यास मला येथें सवड सांपडली. रात्रीं मुंगसें किंवा लांडगे येऊन झाडाच्या वाळलेल्या पानांवरून धांवून जात, तेव्हां माझ्या अंगावर रोमांच उभा राही. पण ज्या स्थितींत असतांना भीति वाटे त्या स्थितींत असतांनाच तिचें मी दमन करीं.

महावीर भिक्षूनें एक मला अंथरण्यासाठीं गालिचा दिला होता. एके दिवशीं माझ्या राहण्याच्या झाडाखालीं शेतांत तो गालिचा पसरून मी निजलों होतों. मध्यरात्रीच्या सुमारास उठून शौचाला गेलों, व येऊन पहातों तों अंथरुणाच्या कडेवर एक लांकडा-सारखा पदार्थ दिसला. मला संशय आल्यामुळें मी चिटकी वाजविली. तेव्हां तेथें असलेला साप हळूहळू निघून गेला. त्या दिवसापासून बुद्धमंदिराच्या बाहेर असलेल्या ओट्यावर मी निजूं लागलों. हा ओटा जमिनीपासून जरा उंच असल्याकारणानें साप वगैरे अंथरुणांत शिरण्याचा संभव जरा कमी होता. परंतु ओट्याला झाडाचा वगैरे आश्रय नसल्या-कारणानें रात्रीं माझें पांघरूण दंवानें भिजून जाई व ओट्याची जमीन चुनेगच्ची असल्या-मुळें थंडीहि बरीच वाजे.

मूर्ति नांवाचा एक कबीरपंथी साधु जवळच्या खेडेगांवांत रहात होता. तो वारंवार मजपाशीं येऊन धर्मचर्चा करीत असे. मीहि त्याला बौद्धांच्या भावनांचे वगैरे प्रकार सांगत असें. एके दिवशीं रात्रीं माझ्या स्थानाहून दोन मैलांच्या अंतरावर असलेल्या एका स्मशानांत जाण्याचा आम्हीं बेत केला, व त्याप्रमाणें ती सारी रात्र तेथें घालविली. कोल्हे लांडगे वगैरे प्राणी तर या स्मशानांत होतेच; पण त्याहिपेक्षां माणसांचे शरीरावयव, हाडें वगैरे इतस्ततः पसरले असल्यामुळें याला अधिक भयानक स्वरूप आलें होतें. तेथून नरकपाल वगैरे बरींच हाडें मीं गोळा करून आणिलीं, आणि त्यांच्यावर कांहीं दिवस

ध्यान चालविलें.

यापूर्वी रानावनांतून एकटा फिरण्याची मला संवय नव्हती असें नाहीं. आमचा सांखवाळ गांव अद्यापि जंगलीच आहे. सूर्यास्त झाल्यावर वाघाच्या आरोळ्या वर्षांतून पुष्कळ वेळां तेथें सध्यां देखील ऐकूं येत असतात. या गांवांत रात्रीं बेरात्रीं मी पुष्कळ वेळां फिरलों आहें स्मशानभूमीकडून एकटा जाण्याला मला पर्वा वाटत नसे. पण त्या वेळीं मनोवृत्ति निराळी असे. सर्प, वाघ, भूत, पिशाच्च किंवा चोर आला तरी त्याचा प्रतिकार करण्यास हातांत दांडकें आणि कोयता रहात असे; व वाघावर देखील हल्ला करण्याची माझी सतत तयारी असे. कुशिनारेचा प्रसंग याहून फार भिन्न होता. येथें लांडगे आणि कोल्हे इत्यादि बाह्य शत्रूंचा प्रतिकार केवळ वैराग्यानें आणि शांतीनें करावयाचा होता. तेव्हां रात्रीं लांडगा आला असें वाटल्यावर त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं मी धांवत नसें; माझ्या शरीरानें हा प्राणी तृप्त होणार असला तर खुशाल होवो, असा संकल्प करून मी स्वस्थ रहात असें. तात्पर्य, कुशिनारेच्या आसपास मला जो एक प्रकारचा धार्मिक अनुभव घेण्यास सांपडला तो अपूर्वच होता, असें म्हटलें पाहिजे.

१९०४ च्या एप्रिल महिन्यांत धर्मपाल जपान, अमेरिका वगैरे देश फिरून कल-कत्त्याला आला, व तेथून काशीला येऊन तेथें एक औद्योगिक शाळा स्थापन करण्याचा त्यानें प्रयत्न चालविला. मला त्याजकडून एक-दोन पत्रें आलीं तेव्हां काशीला जाऊन त्याला भेटण्याचा माझा बेत ठरला. एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस मी काशीस गेलों. तेथें बौद्ध धर्मशाळेच्या जवळ एका वडाच्या झाडाखालीं मीं एकदोन आठवडे घालविले. धर्मपाल मला भेटण्यासाठीं शहरांतून आला होता. त्याच दिवशीं तेथें सारनाथाची जत्रा भरली होती. ज्या ठिकाणीं बौद्ध गुरूंनीं उपदेश केला त्याच ठिकाणीं अशोक राजानें बांध-लेला एक मोठा स्तूप आहे. जत्रेला जमलेले पुष्कळ लोक ही जागा पाहण्यासाठीं आले. तेव्हां धर्मपाल मला म्हणाला, "या लोकांना या जागेची पूर्वापार माहिती नसावी; ती तुम्ही समजावून सांगा." "यांत मला यश येणार नाहीं व विनाकारण त्रास मात्र होणार," असें मी म्हणालों. तथापि त्याचा फारच आग्रह पडला तेव्हां स्तूपाजवळील उंचवट्यावर चढून मी लोकांना उद्देशून बोलूं लागलों :—

"या स्तूपाचा इतिहास आपणांपैकीं बहुतेकांस माहीत नसेल. सार्वभौम अशोक राजानें हा स्तूप प्रथमतः बांधिला—" इत्यादि कथा सांगण्यास मीं आरंभ केला, पण मध्यंतरीच त्यांतील एकजण हिंदी भाषेंत म्हणाला, "काय हो, तुम्ही केवळ गप्पा ठोकीत आहां. ही तेल्याची लाट आहे, असें आम्ही सतत ऐकत आलों आहों !" एवढी मोठी तेल्याची लाट असणें शक्य नाहीं व त्याला इतिहासांत आधार नाहीं इत्यादि विचार प्रदर्शित करून त्या माणसाचें मन वळविण्याची मीं खटपट केली. तेव्हां त्याचा दुसरा साथी-दार चिडून म्हणाला, "काय तुम्ही सांगतां ! आमचे बापदादे सांगत आले तें सर्व खोटें, व तुमचा तेवढा इतिहास मात्र खरा ! तेल्यानें ही लाट बनविली असून तिच्यावर तो उडी मारीत असे. (कूद पडता था !)" झालें ! माझें व्याख्यान येथेंच आटपलें !

श्रोतृमंडळींत एकच हंशा पिकला, व माझा पराजय झाला, अशी सर्वांची खात्री झाली !

शेवटीं त्या मंडळींत इंजीनिअरचें काम करून पेन्शन घेतलेला एक गृहस्थ होता तो धर्मपालास म्हणाला, "आमच्या लोकांना प्राचीन इतिहासाच्या गोष्टी सांगण्यांत अर्थ नाहीं. आपण अमेरिका, जपान वगैरे देश फिरून आलां आहां. तेथल्या लोकांबद्दल व उद्योगधंद्यांबद्दल कांहीं गोष्टी सांगाल तर त्याचा अल्पस्वल्प उपयोग होईल." धर्मपालानें बोलण्याचें कबूल केल्यावर त्या गृहस्थानें मातीच्या ढिगावर चढून प्रास्ताविक भाषणानें धर्मपालाची जमलेल्या लोकांस ओळख करून दिली. नंतर धर्मपालानें दिलेलें व्याख्यान त्यानें हिंदी भाषेंत लोकांना समजावून सांगितलें. पण त्याचा परिणाम व्हावा तसा झाला नसावा, अशी माझी समजूत आहे. तथापि गडबड न करता त्या लोकांनीं तें ऐकून घेतलें, हेंच मोठें भाग्य म्हटलें पाहिजे !

ज्यांत बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला, ज्यांतील लोकांनीं हिंदुस्तानाबाहेरील चीन वगैरे देशांत त्या धर्माची पताका फडकाविली, त्याच देशांतील लोकांचें हें शोचनीय अज्ञान पाहून माझें मन अत्यंत उदासीन झालें. बौद्ध धर्माचें अज्ञान राहूं द्या; पण इतर सर्व बाबतींत महाराष्ट्र किंवा बंगाल यांच्यापेक्षांहि काशी-कुशिनारा वगैरे प्रदेशांतील लोक फारच मागसलेले आहेत. काशी शहरांत जे कांहीं शास्त्रीपंडित असतील ते असोत. पण शहराबाहेर दोन अगर चार मैलांच्या अंतरावर पाहिलें असतां सर्व खेड्यापाड्यांतून भयंकर अज्ञान पसरलेलें दिसून येतें. या दहा बारा वर्षांत कांहीं सुधारणा झाली असल्यास नकळे. पण त्या वेळीं आमच्या प्रांतापेक्षां उत्तर हिंदुस्तानांतील लोक फारच मागसलेले होते, व मोठमोठ्या गांवांतून देखील प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था झालेली नव्हती. खेड्यापाड्यांतील ब्राह्मण लोकांनाही लिहितांवाचतां येत नसे ! सही करितां येणें म्हणजे मोठी विद्या असें समजलें जात असे ! प्राचीन काळीं सर्व सुधारणांमध्यें अग्रणी असलेल्या या मध्यदेशाची अशी खेदजनक स्थिति पाहून कोणत्या देशहितेच्छूला कळवळा येणार नाहीं !

मी ज्या वडाच्या झाडाखालीं रहात असें, तेथें जवळच एक जैन मंदिर आहे. त्याच्या बाहेर लांबलचक सोपे बांधलेले आहेत. रात्रीं मी त्या सोप्यांवर निजत असें. जैन मंदिराचा पुजारी तेथून कांहीं अंतरावर असलेल्या धर्मशाळेंत रहात होता; व जवळच्या गांवांतील एक मनुष्य आर्किऑलॉजिकल खात्यानें तेथील दगड वगैरे कोणी नेऊं नयेत म्हणून दरमहा चार कीं साडेचार रुपये पगार देऊन ठेविला होता. तो कधीं कधीं मला म्हणत असे, कीं, त्या मंदिराच्या आसपास भयंकर भुतेंखेतें आहेत व सूर्यास्तानंतर तेथून जाण्याला लोक घाबरत असतात. त्या ठिकाणीं निजण्याचें सोडून धर्मशाळेंत निजावें असाहि त्यानें मला उपदेश केला, पण मीं तें ठिकाण सोडलें नाहीं.

उत्तर हिंदुस्तानांत उन्हाळा अत्यंत कडक असतो. एके दिवशीं दुपारीं मी त्या वडाच्या झाडाखालीं बसलों असतां मंदिराच्या पलीकडच्या बाजूला खोदण्याचें काम करणारा एक मजूर जैन धर्मशाळेवरून मातीच्या घड्यांतून पाणी घेऊन चालला होता. त्याला मीं माझ्या कमंडलूंत थोडें पाणी घालण्यास सांगितलें. पण तो नम्रपणें म्हणाला, "महाराज, आपण म्हणतां तसें करितां येत नाहीं." मला वाटलें, कीं, वाटेंत थोडें पाणी दिल्याबद्दल काम करणारे इतर गडीलोक त्याजवर रागावतील, म्हणून तो पाणी देत नसावा. तेव्हां मी म्हणालों, "मला पाणी दिल्यानें तुझें जर कोणत्याहि प्रकारें नुकसान होत असेल तर तूं तें मला देऊं नकोस." तो, घडा खालीं ठेवून, माझ्या पायां पडून म्हणाला, "महाराज ! ओंजळभर पाणी दिल्यानें माझें नुकसान तें काय होणार ? पण मी आतां खरें सांगतों, कीं, मी जातीचा चांभार आहें, आणि म्हणूनच आपल्यासारख्या उच्च वर्णांतील पुरुषाला पाणी देऊन मी पाप जोडूं इच्छीत नाहीं." मी म्हणालों, "रोहिदास हा देखील चांभारच होता, तरी त्याला सर्व जातींचे लोक मानीत असत. तशांत मी जातिभेद मानणारा मनुष्य नाहीं. तुझी जात कोण आहे, हें मी जाणूं इच्छीत नाहीं. केवळ मला पाणी पाहिजे आहे आणि तें तूं दिलेंस म्हणजे पुरें आहे." या प्रकारें त्याला मीं पुष्कळ उपदेश केला तेव्हां निरुत्तर होऊन पुनः एकवार पायां पडून तो म्हणाला, "आपण वाटेल तो उपदेश करा, किंवा आपणाला मी अपराधी वाटत असेल, तर माझा येथेंच गळा कापा. पण हें पाप मात्र मला करावयास सांगू नका !" शेवटीं उन्हांतून जैन धर्मशाळेच्या बागेंतील विहिरीवर जाऊन मला तेथील पुजाऱ्याकडून पाणी घेणें भाग पडलें.

या एका गोष्टीवरून यूरोप, अमेरिका, वगैरे देशांतील हलक्या वर्गाची व इकडील महार, मांग वगैरे लोकांची स्थिति किती भिन्न आहे, व तिकडची सुधारणा इकडे आणावयास किती प्रयास करावे लागतील, हें सहज दिसून येण्यासारखें आहे. पश्चिमेकडील गरीब लोकांत आपण जगाच्या नियमाप्रमाणें नीच झालों आहों अशी भावना मुळींच नाहीं. समाजाच्या कृत्रिम रचनेमुळें आपण खालच्या दर्जाला पोहोंचलों आहों, व या रचनेंत फेरफार केल्यास आपली उन्नति खात्रीनें झाली पाहिजे, असा त्यांचा दृढ ग्रह आहे. परंतु आमच्या इकडील महार, मांग वगैरे लोकांना आपण ज्या स्थितींत जन्मलों, तीच स्थिति योग्य वाटत आहे, आणि एखादा सुधारणावादी सांपडला तर तो अधर्माचरण करतो अशीहि त्यांची वेडगळ समजूत होणें शक्य आहे. या लोकांत शिक्षणाचा प्रसार झाल्यावांचून हजारों वर्षांच्या संस्कारांनीं बनलेल्या त्यांच्या वेडगळ समजुतींवर हल्ला करूं पाहणें शहाणपणाचें नाहीं. सक्तीच्या शिक्षणासारखा कांहीं तरी प्रकार हिंदुस्तानांत सुरू झाल्यावांचून मागासलेल्या लोकांच्या उन्नतीची आशा करणें व्यर्थ होय.

एक-दोन आठवडे त्या झाडाखालीं घालवून काशीच्या कँटोन्मेंटमध्यें धर्मपाल ज्या बंगल्यांत रहात होता तेथें मी रहावयास गेलों. तेथेंहि मीं दोन आठवडे घालविले, व जून महिन्याच्या आरंभीं धर्मपालाच्या सांगण्याप्रमाणें मी बुद्धगयेस रहावयास गेलों. तेथें रहाणारा एम्. पी. सुमंगल नांवाचा भिक्षु कोठें दुसरीकडे गेला होता. धर्मपालाला त्याच्या खासगी वर्तनाचा संशय आल्यावरून त्याला तेथून काढण्यांत आलें होतें, व एका सिंहली

उपासकाच्या स्वाधीन तेथील व्यवस्था केली होती. मला त्या उपासकानें फार चांगल्या रीतीनें वागविलें. धर्मपाल महिन्याला येणाऱ्या खर्चासाठीं पैसे परस्पर त्या उपासकापाशीं पाठवीत असे; व तोच सारा हिशेब पहात असे. मला कोणत्याहि प्रकारें जेवणाखाण्याची व्यवस्था पहावी लागत नसे. जेवण झाल्यावर तीन वाजण्याच्या सुमाराला मी नैरंजरा नदीच्या वाळवंटांत एखाद्या झाडाखालीं बसत असें व बौद्धग्रंथांत सांगितलेले ध्यान-भावनादिक प्रकार करीत असें.

आतां येथें या स्थळाची थोडी माहिती देणें अप्रस्तुत होणार नाहीं. बुद्ध भगवन्तानें बोधिसत्त्वावस्थेंत[२२] असतांना बुद्धगयेच्या आसपास सहा वर्षेपर्यंत घोर तपश्चर्या केली. मुग्गाच्या किंवा कुळिथाच्या काढ्यावर त्यानें पुष्कळ दिवस काढले, उपोषणें केलीं, सर्व कांहीं केलें; पण निर्वाणाचा लाभ होईना. तेव्हां देहदंडनाचा मार्ग सोडून देऊन तो हळूहळू आहार ग्रहण करूं लागला. पण त्यायोगें त्याच्याबरोबर जे पांच भिक्षु रहात असत त्यांना अत्यंत वाईट वाटलें, व आम्ही ज्याला गुरुसमान मानीत होतों, तो हा गौतम ढोंगी निघाला असें म्हणून बुद्धगुरूला सोडून ते वाराणसीला निघून गेले. तेव्हां आमचा बोधिसत्त्व तेथेंच राहिला. आणि देहाला लागणारें अन्न ग्रहण करून त्यानें आपलें धर्मचिंतन पुढें चालविलें. वैशाखी पौर्णिमेच्या दिवशीं सुजाता नांवाच्या क्षत्रिय-कन्येनें दिलेली दुधाची खीर ग्रहण करून रात्रीसमयीं बुद्धगयेच्या मंदिराला टेकून असलेल्या पिंपळाच्या झाडाखालीं* येऊन तो ध्यानस्थ बसला. त्या रात्रीं बोधिसत्त्वाला तत्त्वज्ञानाचा पूर्ण बोध झाला, आणि माराच्या सर्व सैन्याचा पराभव करून पहांट होण्यापूर्वी तो संबुद्ध झाला. ग्रंथांतरीं बोधिसत्त्वाच्या माराबरोबर झालेल्या युद्धाचें सुरस वर्णन केलें आहे. तें कसेंहि असो; पण बुद्धगुरूच्या परिनिर्वाणानंतर या स्थळाला फारच महत्त्व आलें असावें. अनेक राजांनीं आणि श्रीमंत लोकांनीं येथें पुष्कळ मंदिरें, स्तूप आणि विहार बांधिले होते. यांपैकीं मुख्य मंदिर सोडून बहुतेक सर्व इमारती जमिनीच्या उदरांत गडप होऊन गेल्या आहेत. इ. स. पांचव्या शतकांत सिंहलद्वीपांतील प्रसिद्ध महानाम राजानें येथें एक मोठा विहार बांधून त्याच्या आंतल्या बाजूस सोन्याचें नकशीकाम केलें होतें, व त्यांत मोत्यें आणि माणकें बसविलीं होतीं, अशी आख्यायिका आहे. या विहाराची जागा अद्यापि दाखविण्यांत येते. पण तेथें मातीच्या ढिगावांचून दुसरें कांहीं दिसून येत नाहीं.

---

२२. "बोधि" म्हणजे मनुष्याच्या उद्धाराचें ज्ञान; आणि ते मिळविण्याचा प्रयत्न करणारा प्राणी [सत्त्व] तो 'बोधिसत्त्व'. गौतमाला त्याच्या जन्मापासून त्यास संबोधीज्ञान होईपर्यंत, हे विशेषण लावीत असावे.

* ज्या झाडाखालीं बुद्ध बसला होता तें झाड एका दुष्ट राजानें तोडून टाकलें, अशी वदंता आहे. पण आतां त्याच जागीं उगवलेलें त्याच झाडाचें रोप आहे.

बुद्धगयेंतील मंदिराची दुर्दशा

मुख्य मंदिराचीहि हीव स्थिति होत चाळली होती. मंदिरावर वडाचीं वगैरे झाडें वाढून शिखराचा एक भाग कोसळून पडला होता, व आसपासचें पटांगण बुजत जाऊन मंदिर पृथ्वीच्या पोटांत लुप्त होण्याच्या बेतांत होतें. परंतु १८७६ सालीं हिंवाळ्यांत ब्रह्मदेशाच्या मिंदो मिन् राजानें मंदिराच्या दुरुस्तीसाठीं तीन ब्रह्मी अधिकाऱ्यांचें एक मंडळ बुद्धगयेला पाठविलें. त्या मंडळानें तेथील महंताच्या विचारानें या मंदिराची डागडुजी करण्यास आरंभ केला. परंतु ब्रिटिश सरकारला ही गोष्ट आवडली नाहीं! ब्रह्मदेशाचा राजा पुष्कळ पैसा खर्च करून विलक्षण फेरफार करील अशी सरकारला भीति पडली, व सरकारानें मिंदो मिन् राजानें पाठविलेल्या मंडळाला या कामीं हरकत केली. पुढें दोन्ही दरबारांमध्यें पत्रव्यवहार होऊन असा ठराव झाला, कीं, ब्रिटिश सरकारनेंच मूळच्या कलेचा बिघाड न होऊं देतां मंदिराची डागडुजी करावी, व त्या कामीं येणारा खर्च ब्रह्मदेशाच्या राजानें द्यावा! त्याप्रमाणें एका इंग्रजी इंजिनिअरच्या देखरेखीखालीं या मंदिराची डागडुजी करण्यांत आली. याच प्रसंगीं सरकारानें डॉ. राजेंद्रलाल मित्र यांजकडून बुद्ध-गयेची समग्र माहिती गोळा करून ती पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करविली; आणि तेथील मूर्तींची आणि इतर प्राचीन वस्तूंची देखरेख पहाण्यासाठीं आपल्यातर्फे एक कामगार (custodian) नेमला.

मिंदो मिन् राजानें एक लहानशी धर्मशाळा (Rest-house) बांधून तेथें आपल्या तर्फे दोनतीन ब्रह्मी भिक्षु ठेवले होते, व बुद्धपूजेसाठीं जडजवाहिरांचीं पुष्कळ उपकरणें ब्रह्मदेशाहून पाठविलीं होतीं. येथील महंताचा मंदिराच्या जमिनीवर ताबा होता; तथापि त्याचें व ब्रह्मी भिक्षूंचें कधीं वांकडें आलें नाहीं. इंग्रज सरकारानें १८८६ च्या जानुआरींत थिबा राजाला पदच्युत करून ब्रह्मदेश हिंदी साम्राज्याला जोडला; त्या वेळीं बुद्धगयेचे भिक्षु निराश्रित होऊन निरुपायानें स्वदेशीं गेले, व मिंदो मिन् राजाकडून आलेलीं जवाहिरांचीं भांडींकुंडीं महंताच्या ताब्यांत गेलीं, तीं अद्यापि त्याजपाशींच आहेत. तेव्हांपासून महंताला त्या ओसाड मंदिराची किंमत दिसून आली, व त्याच्यावर आपलें स्वामित्व अधिकाधिक मिळविण्यास त्यानें सुरुवात केली.

१८९१ सालीं धर्मपाल कर्नल ऑलकॉट यांजबरोबर सीलोनहून बौद्ध क्षेत्राची यात्रा करण्यासाठीं आला. गयेच्या मंदिराची दुर्दशा पाहून त्याचें मन अत्यंत उद्विग्न झालें. भिक्षु किंवा अन्य कोणी बौद्ध मंदिराची काळजी घेण्यास नसल्यामुळें पटांगणांत जंगल माजत चाललें होतें, आणि गांवच्या लोकांची शौचविधि करण्याची हीच जागा झाली होती! लहान पोरें मंदिरात शिरून बुद्धाच्या मूर्तीच्या चौथऱ्यावर यथेच्छ खेळत असत, व दगड फेकून तेथल्या कामाची नासाडी करीत असत. महंतानें नांवाला एक शिपाई ठेविला होता. परंतु तो मंदिराच्या रक्षणाच्या बाबतींत मुळींच लक्ष्य घालीत नसे! केवळ बौद्ध यात्रेकरूंनीं बुद्धाच्या मूर्तीपुढें ठेवलेल्या वस्तूंकडे त्याचें विशेष लक्ष्य असे! ही सर्व दुर्दशा

पाहून धर्मपालाचें चित्त या बौद्धांच्या अत्यंत पवित्र स्थानाकडे वेधलें गेलें, आणि परत स्वदेशीं जाऊन या मंदिराच्या ऊर्जितावस्थेसाठीं त्यानें एक सभा स्थापन केली. तिचेंच नांव ' महाबोधि सभा '.

१८९३ सालीं धर्मपाल महाबोधि सभेचा सेक्रेटरी या नात्यानें अमेरिकेंत शिकागो येथें भरलेल्या परिषदेस हजर राहिला. त्यामुळें युरोपियन आणि हिंदी लोकांत त्याचें बरेंच वजन वाढलें. अमेरिकेहून परत येतांना तो जपानला आला; व तेथून एका प्राचीन मंदिरांतून त्यानें एक उत्कृष्ट बुद्धमूर्ति आणली. ही बुद्धगया येथील मंदिराच्या वरच्या मजल्यावर स्थापित करावी, असा त्यांचा इरादा होता. परंतु महंताला ही गोष्ट कळून आली, आणि त्यानें फार विरोध मांडला. ही बुद्धाची मूर्ति गया शहरांत वर्ष सव्वा वर्ष पडून राहिली होती. शेवटीं धर्मपालानें एके दिवशीं पहांटेला ती तेथून बुद्धगयेला नेऊन वरच्या मजल्यावर स्थापिली, व दोघां भिक्षूंना घेऊन पूजेला सुरुवात केली. हें वर्तमान महंताला समजतांच त्यानें आपल्या शिष्यांना पाठवून मोठा दंगा केला, व ती मूर्ति तेथून उचलून बाहेर पटांगणांत आणून टाकली ! त्या वेळेला बुद्धगयेलाच नव्हे तर खुद्द गया शहरांतहि फार गडबड उडाली. गयेचे मॅजिस्ट्रेट मि. मॅक्फर्सन् यांनीं धर्मपालाच्या आणि मूर्तीच्या रक्षणासाठीं पोलीस पाठविले.

धर्माकरितां कोर्टकचेऱ्या

या सगळ्या गडबडींत धर्मपालाच्या कांहीं मित्रांनीं महंतावर फिर्याद करावी, अशी सल्ला दिली. परंतु सीलोनमधील माझे गुरु श्री. सुमंगलाचार्य (महाबोधि सभेचे अध्यक्ष) वगैरे विचारी माणसें खटला करण्याच्या विरुद्ध होतीं. तरी त्यांनीं चौकशी करण्यासाठीं एक सिंहली बॅरिस्टर सीलोनहून गयेला पाठविला. त्याचेंहि मत खटल्यांत पडूं नये असेंच होतें. तथापि धर्मपालानें आपल्या हिंदी आणि इंग्रजी मित्रांच्या धीरावर महंतावर फिर्याद ठोकिली. महंत फारच श्रीमंत असल्याकारणानें त्यानें सुप्रसिद्ध बॅ. मनमोहन घोष यांस आपल्या तर्फें वकिली करण्यास मुद्दाम कलकत्त्याहून आणिलें. पण शेवटीं मॅक्फर्सन्-साहेबांनीं बौद्धांचे हक्क खरे ठरवून महंताच्या चार शिष्यांना शिक्षा ठोठावल्या. तेथून महंतानें डि. जज्जाकडे अपील केलें. त्यांत कांहीं शिक्षा कायम होऊन कांहींत थोडा फेरफार करण्यांत आला. तेथून मनमोहन घोष यांनीं हा खटला कलकत्ता हायकोर्टाकडे नेला, आणि कलकत्त्याच्या देशी आणि इंग्रजी पत्रांतून फार चळवळ केली. बुद्धगयेच्या मॅजिस्ट्रेटानें आणि जज्जानें दिलेल्या निकालानें जवळजवळ हिंदुधर्मावर घालाच येऊं पहात आहे अशा प्रकारचें धोरण बॅ. घोषांनीं धरिलें ! त्या वेळीं बौद्धधर्मासंबंधानें लोकांत विलक्षण समजुती प्रचलित असल्यामुळें, धर्मपालाविषयीं तिरस्कारबुद्धि उत्पन्न होण्यास अवकाश लागला नाहीं. शेवटीं हायकोर्टांतील खटला जस्टिस बानर्जी आणि चीफ जस्टिस यांजसमोर आला. त्यांनीं आपल्या निकालांत बौद्धांचा बुद्धगयेच्या मंदिरांत पूजा वगैरे करण्याचा हक्क अबाधित चालला आहे ही गोष्ट कबूल केली; पण महंताच्या संमतीशिवाय नवीन मूर्ति तेथें स्थापन करण्यास बौद्ध लोकांस अधिकार नाहीं, असें म्हणून खालच्या कोर्टांनीं दिलेला निकाल फिरवून टाकला, व महंताच्या शिष्यांना दोषमुक्त केलें !

या खटल्यांत धर्मपालाला अतोनात खर्च आला. महाबोधि सभेनें जमविलेला तीस चाळीस हजारांचा फंड या खटल्यापायीं गमावला. त्यामुळें सीलोन वगैरे देशांतील बौद्ध लोकांचें मन धर्मपालाविषयीं अत्यंत कलुषित झालें. महाबोधीच्या कामासाठीं सीलोनांतून पैसे मिळण्यास त्याला मारामार पडूं लागली. ब्रह्मी लोकांची मात्र त्याच्यावरची श्रद्धा कमी झाली नाहीं. या खटल्यानंतर देखील त्यांनीं त्यास बरीच मदत केली. इकडे महंताचीहि धर्मपालावर अत्यंत वक्रदृष्टि झाली. नवीन धर्मशाळा बांधण्यासाठीं त्यानें धर्मपालाला कांहीं जमीन देण्याचें कबूल केलें होतें. विक्रीचा कागद देखील झाला होता. पण पहिल्यानें धर्मपाल आपणास विरोध करूं पहात आहे अशी गुणगुण महंताच्या कानीं आल्याबरोबर त्यानें तो कागद रजिस्टर होऊं दिला नाहीं. नंतर हा विरोध वाढत जाऊन त्याचें पर्यवसान वर सांगितलेल्या खटल्यांत झालें.

आतां या बुद्धगयेच्या शैव महंताला बौद्धांच्या मंदिराचा हक्क मिळाला कसा, यासंबंधानें चार शब्द सांगणें गैरवाजवी होणार नाहीं. शहाजहान बादशहा गादीवर येण्यापूर्वी पंजाबांत राहणारा गिरी नांवाच्या शैव पंथांतील एक संन्यासी येऊन या मंदिराजवळ राहिला. त्या वेळीं या प्रदेशांत माणसांची वस्ती नसे. आसपासचे विहार आणि इतर इमारती मोडून पडून त्यांजवर भयंकर जंगल वाढलें होतें. त्यांत साप तर असतच, पण वाघासारखे हिंस्र प्राणीहि रहात असत, असें म्हणतात. त्या संन्याशानें या निर्जन प्रदेशांत नदीच्या कांठीं आपली झोंपडी बांधली. हळूहळू त्याची कीर्ति आसपासच्या गांवांत पसरून त्याला बरीच मोठी शिष्यशाखा मिळाली. त्याचा एक शिष्य शहाजहानाच्या दरबारांत होता. त्याच्या वजनामुळें या संन्याशाला मंदिराजवळ असलेले दोन गांव बक्षिस मिळाले. तेव्हांपासून त्या संन्याशाच्या मुख्य चेल्याला महंत असें म्हणूं लागले. मंदिराच्या आसपास मोडून पडलेल्या इमारतींच्या विटांनीं आणि दगडांनीं महंतानें आपणासाठीं आणि आपल्या शिष्यांसाठीं एक मोठा मठ बांधिला. मंदिराच्या सभोंवतीं अशोक राजानें कोरीव स्तंभाचें जें कुंपण केलें होतें, त्यांतील बहुतेक खांब महंतानें आपल्या मठाच्या उपयोगांत आणलें; आणि बुद्धाच्या कित्येक मूर्ति उलटीं तोंडें करून मठाच्या व मठाच्या बाहेर असलेल्या भिंतींत बसवून दिल्या ! लॉर्ड कर्झन यांनीं पुराणवस्तुरक्षणाचा एक कायदा पास करून महंताला अशोकाचे स्तंभ पुनः जाग्यावर ठेवण्यास भाग पाडलें. परंतु बुद्धाच्या आणि बोधिसत्त्वाच्या कित्येक मूर्ति महंताच्या मठाच्या भिंतींत अद्यापि गडप होऊन बसल्या आहेत ! कालचक्राचा फेरा किती विलक्षण आहे याची प्रतीति या ठिकाणीं उत्तम येते ! !

याप्रमाणें या स्थळावर महंताचा हक्क स्थापित झाल्यामुळें येथील परिस्थिति फारच विलक्षण बनली आहे. बौद्ध लोक सरकारच्या मदतीनें आपले हक्क हिरावून घेतील अशी

भीति वाटत असल्यामुळें तो बौद्धांविषयीं नेहमीं सशंकित असतो. सरकारहि या बाबतींत हात घालूं इच्छीत नाहीं, व निश्चित असें कांहींच धोरण ठेवीत नाहीं ! बौद्ध लोक बुद्धाच्या मूर्तीची पूजा करीत असतात; म्हणून महंतानें त्या मूर्तीला एक भला मोठा त्रिपुंड्र लावून विष्णूचा नववा अवतार बनविलें ! व त्याची श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त पूजा करण्यासाठीं एका ब्राह्मणाची नेमणूक केली ! येणेंकरून आपण बौद्ध लोकांना आंत शिरण्याची मनाई करूं असें महंताला वाटत होतें. पण सरकारनें हा त्याचा कावा चालूं न देतां बौद्धांसाठीं मंदिर खुलें ठेवण्यास भाग पाडलें ! परंतु महंताची त्रिपुंड्र लावण्याची वहिवाट तशीच कायम ठेविली ! बुद्ध संन्यासी होता, व तो गंधमालादिक धारण करीत नसे. तेव्हां मूर्तीला त्रिपुंड्र लावलेला पाहून बौद्ध लोकांना फार वाईट वाटतें. महंतालाहि आपला मनोरथ पूर्णपणें सिद्धीला गेला नाहीं म्हणून दुःख होतें; व सरकारलाहि कधीं या पक्षाकडून आणि कधीं त्या पक्षाकडून टीकेचा किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी प्रकारें उपसर्ग पोंचतो. सरकारवर चिडून जाऊन महंतानें ब्रह्मी विश्रांतिगृह आपल्या ताब्यांत देण्याविषयीं स्टेट सेक्रेटरीवर व धर्मपालावर फिर्याद केली होती. तसेंच धर्मपालहि महंताला बुद्धाच्या मूर्तीला तिलक वगैरे लावण्याची परवानगी दिल्याबद्दल सरकारावर वर्तमानपत्रांतून कडक टीका करीत असतो. सारांश, या ठिकाणीं महंत, बौद्ध आणि सरकार या तिघांच्या सत्तेचें मिश्रण झालें असल्यामुळें बुद्धाच्या वेळीं आणि तदनंतर कांहीं शतकें नांदत असलेली शांतता आजला नांदणें शक्य नाहीं !

महंताला भेटण्यासाठीं मी एक-दोन वेळां गेलों. त्यानें माझें आगतस्वागत फार चांगलें केलें. मला रोज शिधासामग्री पाठवीत जाईन, असेंहि तो म्हणाला. परंतु त्याच्या देणगीची मला गरज नव्हती. मी त्याला म्हणालों, ' आपल्या या देणगीबद्दल मी फार आभारी आहें. पण तिचा मला सध्यां उपयोग नाहीं. या गांवांतील लोक फार अडाणी आहेत, आणि त्यांच्या शिक्षणासाठीं धर्मगुरु या नात्यानें मदत करणें आपलें कर्तव्य आहे. राजेरजवाड्यांनीं ज्या आपल्याला मोठमोठ्या देणग्या दिल्या आहेत, त्या केवळ याचकांना तृप्त करण्यासाठीं नसून देशांत विद्येचा आणि ज्ञानाचा प्रसार व्हावा म्हणून दिल्या आहेत. जपानांतील बौद्ध भिक्षु विद्येच्या प्रसारार्थ फार मेहनत करीत आहेत. ' सिंगानजी ' नांवाच्या बौद्ध पंथाच्या धर्माधिकाऱ्यानें खुद्द आपल्या मुलाला ज्ञानार्जनासाठीं विलायतेस पाठविलें आहे. परंतु आपले शिष्य गृहत्याग करून संन्यासी होऊन शेतीभातीकडे पाहण्याशिवाय दुसरें कांहीं काम करीत असल्याचें दिसत नाहीं ! तें असूं द्या; परंतु खुद्द या आपल्या रहाण्याच्या ठिकाणीं गरीब लोकांसाठीं एक हिंदी शाळा देखील नाहीं ! ही स्थिति शोचनीय नाहीं काय ? जपान, यूरोप, अमेरिका वगैरे देशांतून श्रीमंत लोक हें स्थळ पहाण्यास आले असतां येथील मुलें त्यांच्यापुढें हात पसरतात आणि पोटावर हात मारून त्यांच्या पायां पडतात ! त्यांच्या गाडीसमोर लोटांगणेंहि घालतात ! हा प्रकार आम्हां हिंदी लोकांना अत्यंत लज्जास्पद वाटला पाहिजे ! विशेषतः आपण येथें मुख्य म्हणवितां त्या अर्थी या मुलांच्या वर्तनाची पुष्कळशी जबाबदारी आपणावर पडते, हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. ''

अशा अर्थाचें बराच वेळ बोलणें झालें. परंतु महंताला त्यामुळें वाईट न वाटतां त्यानें आपली अनुमतिच प्रदर्शित केली. आपण एखादी शाळा काढण्यास मदत करीन; निदान यासंबंधीं कांहीं विचार करीन, असें तो म्हणाला. परंतु महिनाभर त्यानें मला होय किंवा नाहीं हें कळविलें नाहीं तेव्हां बोस नांवाचे एक सरकारी कस्टोडिअन् त्या वेळीं तेथें होते त्यांस महंताशीं या बाबतींत मीं चौकशी करण्यास सांगितलें. चौकशीअंतीं त्यांनीं मला खुलासा दिला तो असा :—

'' येथील लोकांसाठीं शाळा उघडणें महंताला इष्ट वाटत नाहीं. कां कीं, हे लोक शिकून तयार झाले असतां मजुरी करण्यास लाजतील, व त्यामुळें महंताची फार मोठी गैरसोय होईल ! आजूबाजूचीं शेतें पेरण्याला बाहेरून लोक आणावे लागतील. ''

महंत या कामीं मदत करण्यास तयार नसला तरी हरकत नाहीं, आपण स्वतः प्रयत्न करून पहावा, या उद्देशानें आमच्या खर्चांत काटकसर करून कांहीं शिल्लक पाडण्यासाठीं मीं सिंहली उपासकास सांगितलें, आणि धर्मपालासहि शाळेच्या कामीं कांहीं मदत करावी असें लिहिलें. तेथें पैसे घेऊन शिकविणारा एक हिंदी पंतोजी होता. त्याला सर्व गरीब मुलांना फुकट शिकविलें असतां पांच रुपये दरमहा देण्याचें ठरविलें. तोहि या गोष्टीला मान्य झाला. पण मुलांचे पालक फारच भिकारी. ते पाट्यापेन्सिली आणि प्राथमिक पुस्तकेंहि देईनात. तेव्हां उपासकाला गयेला पाठवून प्राथमिक पुस्तकें वगैरे सामान आणविलें. पण ही बातमी महंताला लागली, तेव्हां त्यानें फार मोठा विरोध आरंभिला ! त्या पंतोजीचा भाऊ महंताकडे कारकून होता. त्याला महंतानें धमकी दिली, कीं, जर त्याच्या भावानें मुलांना फुकट शिकविण्याचें काम केलें तर त्याला व त्याच्या भावाला बुद्धगयेहून हांकून देण्यांत येईल ! बिचारा पंतोजी घाबरून गेला, व माझ्याशीं केलेला करार पाळतां येत नाहीं, असें त्यानें स्पष्ट सांगितलें ! तेव्हां आणलेल्या पाट्यापेन्सिली आणि पुस्तकें त्याच्या शाळेंतील मुलांना वांटून देऊन आम्ही स्वस्थ बसलों !

एका हरिणाला पारध्याचा बाण लागला होता. त्यानें तो प्रयत्नानें बाहेर काढिला व तेथून जंगलांत पळण्यास सुरुवात केली, पण रक्ताची धार लागून राहिल्यामुळें पारध्याला त्याचा पत्ता काढतां आला. मरणसमयीं तो हरिण म्हणाला, '' ज्या रक्तानें आजवर माझें पोषण केलें तेंच रक्त कमनशिबामुळें माझ्या घातास कारण झालें ! '' आमच्या संन्यासी वगैरे धर्मप्रचारक समजले गेलेल्या लोकांसंबंधानें बोलण्याचा प्रसंग आला म्हणजे अशाच तऱ्हेचे उद्गार तोंडांतून निघाल्यावांचून रहाणार नाहींत ! ज्या वेळीं पुस्तकें छापण्याची कला अस्तित्वांत नव्हती त्या वेळीं संन्यासीच आमच्या देशांत चालतींबोलतीं पुस्तकें होतीं. बायकामुलांचा व्याप मागें नसल्यामुळें सर्वत्र संचार करून हे लोक ज्ञानार्जन आणि ज्ञानदान करीत असत. या लोकांच्या प्रयत्नानें भारतभूमीचें शील किती उज्ज्वल झालें होतें, याची साक्ष हुएनत्सांग, फाहेन वगैरे चिनी प्रवाशांनीं आपल्या प्रवासवृत्तांत दिली आहे. पण आजला तेच संन्यासी आमच्या प्रगतीला आड येत आहेत ! आणि कांहीं अंशीं आमच्या

विपन्नावस्थेला तेच कारणीभूत झाले आहेत, असें म्हटल्यास वावगें होणार नाहीं.

महंताच्या वहिवाटीच्या हक्कानें उपस्थित केलेल्या या विलक्षण परिस्थितींत रहाणें मला अर्थात्‌च आवडलें नाहीं. तथापि चातुर्मास्य असल्यामुळें मला दुसरीकडे जातां येईना. हे दोन-तीन महिने मीं सयामी लिपींत छापलेला त्रिपिटक ग्रंथ वाचण्यांत घालविले, संध्याकाळच्या वेळीं मात्र मी बहुधा नैरंजरा नदीच्या तीरावर जाऊन बसत असें, व बाकी वेळ वाचनांत घालवीत असें.

चातुर्मास्य संपल्याबरोबर मी, उपासक व अनवरत्न असे तिघेजण **राजगृह** पहावयास गेलों. हें ठिकाण ईस्ट इंडिया रेल्वेच्या तिलय्या नांवाच्या स्टेशनापासून सोळा मैलांवर आहे. बुद्धाच्या वेळीं हें मगध देशाचें राजधानीचें शहर होतें. गृध्रकूट, पांडव, वैभार वगैरे टेंकड्यांनीं हें घेरलें आहे. येथें आंत जाण्याच्या वाटेवर एक ऊन पाण्याचा झरा आहे. त्याला बुद्धाच्या वेळीं '**तपोदा**' असें म्हणत असत. पुढें कांहीं अंतरावर **सप्तपर्णी** नांवाची एक गुहा आहे. बुद्धाच्या परिनिर्वाणानंतर महाकाश्यप स्थविरानें येथेंच पांचशें भिक्षूंची सभा बोलावून धर्मविनयादि बुद्धाच्या उपदेशाचा संग्रह केला. भिक्षूंच्या सभेसाठीं अजातशत्रु राजानें या गुहेच्या द्वाराशीं मोठा मंडप उभारिला होता, अशी आख्यायिका आहे. बुद्धानंतर थोडक्याच वर्षांनीं राजगृहाला उतरती कळा लागली. नंदांनीं आपली राजधानी पाटलिपुत्राला नेली व त्यायोगें राजगृह ओसाड पडलें. अद्यापि हें स्थान ओसाडच आहे. एका उदासीन पंथाच्या संन्याशानें जवळच्या खेड्यांत आपला मठ बनविला आहे. तथापि बुद्धगयेच्या महंताप्रमाणें त्याचा संबंध या स्थळाशीं नाहीं. येथें मगधराजाचा राजवाडा होता. ती जागा जरासंधाच्या प्रासादाची आहे, असें सांगण्यांत येतें, आणि ऊन पाण्याच्या झऱ्याला असेंच दुसरें कांहीं पौराणिक स्वरूप देऊन ब्राह्मणलोक यात्रेकऱ्यांकडून पैसे उपटीत असतात! तथापि गयेसारखें या स्थळाला महत्त्व आलेलें नाहीं. आम्ही येथें एक दिवस घालवून पुनः बुद्धगयेला आलों. तेथून मी आणि उपासक कुशिनारेला गेलों.

कुशिनारेंतील एक महिना

या वेळीं हिंवाळ्याला सुरुवात होण्याच्या बेतांत होती. म्हणून मी माझ्या पूर्वीच्या जागेवर एका चीवराची लहानशी झोंपडी बनविली व तींत एक खाट ठेवून देऊन तेथें राहूं लागलों. चातुर्मास्यांत बुद्धगयेला राहिल्यामुळें माझ्या एकान्तवासांत बराच व्यत्यय आला होता. महंताच्या आणि त्याच्या शिष्यांच्या अनेक दुष्कृति वारंवार कानांवर येऊं लागल्यामुळें शांततेचा भंग होई. तेव्हां पुनः सात-आठ महिने तरी एकान्तवासांत घालवावे, अशी दृढ आकांक्षा झाली. त्या वेळीं चंद्रमुनि नांवाचा एक तरुण ब्रह्मी भिक्षु कुशिनारेला रहात असे. खेजारी यानें बराच पैसा खर्च करून संस्कृत व हिंदी भाषा शिकण्यास त्याला बरीच मदत केली होती, व महावीर भिक्षूच्या मागें कुशिनारेच्या धर्मशाळेची व्यवस्था त्याच्याकडे येणार होती. त्यानें मला अशी सल्ला दिली, की, एकान्तवासांत दिवस घालवावयाचे असल्यास मंडालेला जावें. तेथें जवळच '**सगाईं**' नांवाचा एक पहाड आहे. त्यावर पुष्कळ गुहा असून तेथें ध्यानभावनादि करणारे बरेच भिक्षु रहात असतात. चंद्रमुनि थोड्या दिवसांपूर्वी ब्रह्मदेशाहून आला असल्यामुळें माझा त्याच्या सांगण्यावर तेव्हांच विश्वास बसला, व पुनः ब्रह्मदेशाला जाण्याचा मीं बेत केला. तथापि एक महिना कुशिनारेला रहावें लागलें.

येथील लोक फारच चोरटे आहेत अशी समजूत आहे. महावीर भिक्षु धर्मशाळेसाठीं १५०० रुपये बरोबर घेऊन तहशील दौरियाहून येत असतां वाटेंत त्याची गाडी उलथी पाडून चोरांनीं पैशांनीं भरलेली त्याची बॅग लांबविली! धर्मशाळा बांधण्यापूर्वी महावीर भिक्षु व त्याचा एक शिष्य एका झोंपडींत रहात असत. रात्रीं चोरानें झोंपडीचें कूड तोडून महावीर भिक्षूच्या उशाखालीं असलेलें रेशमी चीवर लांबविलें! दुसऱ्या एका प्रसंगीं तर त्यांनीं बुद्धाच्या मंदिराचें कुलूप तोडून कांबोडियांतील राजकुमारानें बुद्धमूर्तीच्या अंगावर घातलेले बहुमोल कपडे चोरून नेले! व एका शेतांत पुरून ठेविले!! पुढें पांच-सहा महिन्यांनीं पोलिसांना ही चोरी सांपडली.

असे हे लोक असून यांचा बौद्ध लोकांशीं बराच विरोध दिसून येत असतां, माझ्याशीं फारच निराळ्या रीतीचें त्यांचें वर्तन असे. मी माझीं चीवरें व भिक्षापात्र कोठेंहि टाकून जात असें. तथापि त्यांना कोणीहि हात लावीत नसे. पुनः कुशिनारेला येऊन राहिल्यावर गांवांतील लोक मोठ्या प्रेमभावानें बोलावून नेऊन मला जेवूं घालीत असत. माझ्याशीं या लोकांनीं असें कां वागावें, याचा उलगडा बरेच दिवस मला करतां आला नाहीं. एके दिवशीं गांवांत एका शेतकऱ्याच्या घरीं अन्नग्रहण करून परत येत असतां वाटेंत हात पुसण्याचा माझा एक लहानसा टुवाल खालीं पडला. तो एका मुलानें नेऊन आपल्या आईपाशीं दिला. ही गोष्ट शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना समजली तेव्हां ते त्या बाईवर उठले. 'त्या बुवाचें वस्त्र चोरून आणून, तूं आमच्या गांवावर मोठें संकट आणणार आहेस कीं काय?' असें म्हणून त्यांनीं तिचा पिच्छा पुरविला! बिचारी बाई तशीच भर उन्हांतून धांवतधांवत मजपाशीं आली आणि पायां पडून म्हणाली, "हें रस्त्यांत पडलेलें वस्त्र तुमचें आहे, हें न जाणून माझ्या मुलानें उचलून घरीं नेलें त्याबद्दल मला क्षमा करा. आमच्या गांवांतील लोकांनीं माझ्यावर विनाकारण चोरीचा आळ आणिला आहे." तें वस्त्र मीं तिलाच देऊन टाकलें व तेथील एका शेतकऱ्यांस सांगितलें, कीं, त्या वृद्ध बाईला किंवा तिच्या मुलाला त्रास देऊं नका, मीं तें माझ्या खुषीनेंच तिला देऊन टाकलें आहे. दुसरा एक शेतकरी मजपाशीं येऊन मला म्हणाला, "तुम्ही या जंगलांत रात्रीचे एकटे राहतां, याला काय म्हणावें? सूर्यास्तानंतर येथून एकटें जाण्यास आमची छाती होत नाहीं; कांकी या जागीं भयंकर देवता रहात असतात." मी म्हणालों, "अशा देवतांकडून माझें अकल्याण होणें शक्य नाहीं. त्या माझें, झालें तर, रक्षणच करतील, नाहीं तर स्वस्थ रहातील! मला अपाय करावयाच्या नाहींत." या दोन गोष्टींवरून माझ्याविषयीं वाटत असलेला आदर भीतीपासून उत्पन्न झाला असावा अशी मला शंका आली, आणि

चौकशीअंतीं ही गोष्ट खरी ठरली.

या गांवांत पुष्कळ भुतेंखेतें व उपद्रवी देवता होत्या. त्यांना घालवून देण्यासाठीं गांवच्या लोकांनीं एका सुप्रसिद्ध पंचाक्षऱ्यास आणिलें. त्यानें मंत्रानें भारलेले तांदूळ ओटींत घेऊन एका खाटेवर आरोहण केलें, व चार माणसांकडून ज्या ज्या जागीं भुताखेतांची वस्ती होती, त्या त्या जागीं ती खाट फिरविली. पंचाक्षरीबुवा मंत्राचा जप करून एकसारखे तांदूळ मारीत सुटले. पण जेव्हां ते माझ्या रहाण्याच्या स्थानाकडे आले, तेव्हां एकाएकीं खाटेवरून जमिनीवर पडले ! पुढें मंत्राचें कृत्य आटपल्यावर त्यानें असा खुलासा केला, कीं, 'सगळ्या यक्षपिशाचांनें आपल्याला दमन करतां आलें, पण बुद्धमंदिराच्या मागल्या बाजूस जी देवता राहते, तिनें आपला पराजय केला !' तेव्हां अशा भयंकर देवतेच्या स्थानाजवळ जो रहाणारा आहे त्याला अशा देवतांवर आणि त्यांच्याहिपेक्षां कमी दर्जाच्या भुतांखेतांवर ताबा चालवितां येत असला पाहिजे; आणि जर कांहीं चोरी वगैरे करून अशा माणसाचा अपराध केला, तर तो एका दिवसांत सर्व भयंकर देवता गांवावर आणून सोडील ! मग गांवांत रोगराई उत्पन्न झाल्यास नवल कसलें ? या एका विचारानें भिऊन जाऊन गांवांतील लोक माझ्याशीं अत्यंत नम्रपणें वागत असत, व माझा अपराध करणें घातक आहे असें समजत असत !

महावीर भिक्षूचा शिष्य ब्राह्मण भिक्षु डोळ्यांनीं अंध झाला होता. दोन्ही डोळ्यांत मोतिबिंदु झाल्यामुळें त्याची दृष्टि अजिबात जाण्याच्या बेतांत आली होती. मीं त्याला नेऊन कसया येथील बंगाली डॉक्टराला दाखविलें. तो म्हणाला, "डोळ्यांत मोतिबिंदु झाला आहे व तो काढण्यासाठीं या बुवाला गोरखपुरला नेलें पाहिजे." तेव्हां एक पोरगा, मी व तो वृद्ध भिक्षु असे तिघेजण गोरखपुरला गेलों. दुर्दैवानें, ज्याच्या हातून बरेच मोतिबिंदु काढण्यांत आले होते, तो डॉक्टर तेथून गेला होता, व त्याच्या जागीं दुसरा सिव्हिल सर्जन आला होता. यू. पी. मधील हॉस्पिटलें किती घाणेरडीं असतात हें मीं मागल्या एका प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. या हॉस्पिटलांत देखील रोग्यांची बरीच गैरव्यवस्था होती. या प्रांतांतील लोकहि फार अडाणी. एकाचा दुसऱ्याचें अन्न चालावयाचें नाहीं. ब्राह्मण जरी स्वयंपाकी ठेविला, तरी त्याच्याच जातीच्या कांहीं लोकांना त्याच्या हातचें अन्न पसंत पडत नाहीं. तेव्हां लोकांकडूनहि हॉस्पिटलांत जिकडे तिकडे चुली वगैरे करून बरीच घाण करण्यांत येते.

आम्ही तेथें पोहोंचलों त्याच दिवशीं वृद्ध भिक्षूच्या एका डोळ्यांतील मोतिबिंदु काढण्यांत आला. पण मोतिबिंदु काढण्यापूर्वीं जी काळजी घेण्यांत येते ती मुळींच घेण्यांत आली नाहीं. मीहि त्या बाबतींत अनभिज्ञ असल्यामुळें मला कांहींच बोलतां आलें नाहीं. असिस्टंट सर्जन साहेबाविरुद्ध कुरकुर करीत असे. पण साहेब अधिकारी पडल्यामुळें तोहि गप्प बसला. माझी त्याची चांगली ओळख झाली. गोरखपुरला मी त्याच्याच घरीं जेवीत असें.

वृद्ध भिक्षूची सेवा करण्यासाठीं बरोबर नेलेल्या मुलाला ठेवून व असिस्टंट सिव्हिल सर्जनला त्याची काळजी घेण्यास सांगून मी श्रावस्ती वगैरे प्राचीन बुद्धक्षेत्रें पहावयास गेलों. बरोबर पैसे ठेवावयाचे नव्हते, म्हणून पोस्टाचीं रुपया दीड रुपयाचीं तिकिटें जवळ ठेवून व त्या मुलाकडून आगगाडीचें तिकीट विकत आणवून मी बलरामपुराला गेलों. तेथें मी सकाळीं पोहोंचलों. या ठिकाणीं एक महाराजा रहात असतो. याचें वर्षाचें साठ सत्तर लाखांचें उत्पन्न आहे. मला त्याजपासून कांहीं मिळवावयाचें नव्हतें. परंतु उत्तर हिंदुस्तानांतील इतर राजेरजवाड्यांप्रमाणें यानेंहि पांथस्थांची कांहीं सोय केली असावी असें वाटून मी थेट राजवाड्याकडे गेलों. पहारेकऱ्यांनीं मला मज्जाव तर केलाच. पण तेथें दुसऱ्या कोणींहि माझी दाद घेतली नाहीं. शेवटीं त्या राजाच्या पुरोहिताचा मुलगा मला भेटला, व त्यानें मला आपल्या घरीं नेऊन जेवावयास घातलें. भोजनोत्तर मीं श्रावस्तीचा रस्ता धरला. या स्थळाला आतां सहाट महाट असें म्हणतात. हें स्थान बलरामपुरापासून दहा मैलांवर आहे. मी संध्याकाळीं पांचाच्या सुमाराला तेथें पोहोंचलों. आतां या ठिकाणीं मनुष्याची वस्ती मुळींच नाहीं. सगळें जंगल झालें आहे. जवळ अचिरवती नदी (जिला आता राप्ती असें म्हणतात) वहात आहे व आसपासचें सृष्टिसौंदर्य फारच वाखाणण्यासारखें आहे. येथें अनाथपिंडिकाच्या आरामाची (विहाराची) जागा पहावयास सांपडते. सध्यां या ठिकाणीं मोठमोठाल्या इमारती मोडून विटांचे आणि मातीचे ढीग पडले आहेत. आर्क्यालॉजिकल खात्यानें कांहीं मोडक्या इमारती खोदून बरेच उपयुक्त शिलालेख, बुद्धाच्या मूर्ति वगैरे वस्तू गोळा केल्या आहेत. पण या ठिकाणीं पदार्थसंग्रहालय नसल्यामुळें त्या कलकत्त्याच्या पदार्थसंग्रहालयांत पाठविण्यांत आल्या.

हें स्थळ पाहून मी माघारे रस्त्यांतील एका गांवांत येऊन निजलों व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं वाटेंत एका ब्राह्मणाच्या घरीं जेवण करून संग्रहीं असलेल्या (पोस्टाच्या) तिकिटांतून कांहीं तिकिटें एका गृहस्थाला देऊन उस्काबजारचें तिकीट घेतलें. हें स्टेशन नेपाळच्या सरहद्दीजवळ आहे. येथून बुद्धाचें जन्मस्थान सरासरी सव्वीस मैल आहे. मी सकाळींच या स्टेशनावर पोहोंचलों. पायांत ब्रह्मी वहाणा होत्या. प्रवासांत त्यांचा उपयोग न होतां अडथळा व्हावयास लागला. म्हणून मी स्टेशनमास्तराला म्हणालों, 'या वहाणा मी आपल्या ऑफिसांत ठेवितों. तेवढ्या राहूं देण्याची मेहेरबानी करा." स्टेशनमास्तर बंगाली गृहस्थ होता. तो म्हणाला, "वहाणा ठेवण्यासाठीं मुळींच मनाई नाहीं. पण तुम्ही जातां कोठें ? आला कोठून ? इत्यादि गोष्टी जाणण्याची माझी इच्छा आहे. थोडा वेळ जर येथें रहाल तर फार आभारी होईन. सध्यां मला स्टेशनाचें जरूरीचें काम असल्यामुळें पंधरा-वीस मिनिटांत मी आपणांस भेटतों." असें म्हणून आंत जाऊन तो घाईघाईनें आपलें काम करूं लागला. मी बाहेरच्या बांकावर बसून राहिलों. अर्ध्या तासाच्या आंत तो पुनः बाहेर आला, आणि म्हणाला, "मी आतां मोकळा झालों. आतां आपली हकीगत मला सांगा." मीं त्याला थोडक्यांत माझा उद्देश कळविला. तेव्हां तो म्हणाला, "ब्रह्मदेशाहून कांहीं यात्रेकरू येथें आले होते. येथून बुद्धजन्माचें स्थान फारच दूर आहे असें मला समजलें आहे. त्या यात्रेकरूंची गोष्ट ठीक होती. कां कीं, त्यांच्याजवळ पैसे

असल्यामुळें त्यांनीं भाड्याच्या खटाऱ्यांतून तेथपर्यंत प्रवास केला. पण तुम्हांला पायीं एवढा प्रवास झेपणें शक्य नाहीं. दुसरी एक सोय होणें शक्य आहे. आणि म्हणूनच मीं तुम्हांला मघाशीं जरा थांबण्यास सांगितलें. येथून सोहरतगंजपर्यंत नवीन रेल्वे लाईन झाली आहे, परंतु पॅसेंजर ट्रेन सुरू झाली नाहीं; केवळ गुडस ट्रेन मधूनमधून जात असतात. येथें एक कायस्थ जातीचा रेल्वे स्टोअर-कीपर आहे. त्याला आज-उद्या येथून जाणारी ट्रेन आहे कीं काय, हें माहीत असेल. जर ट्रेन मिळण्यासारखी असेल तर तुम्ही सोहरतगंजपर्यंत गुडस् ट्रेननेंच जा. तेथें सोहरसिंग नांवाचा एक क्षत्रिय जातीचा जमीनदार आहे. तो फारच सज्जन असून प्रवासी लोकांना उपयोगी पडण्यास दक्ष असतो. आमचें नांव सांगितलें असतां तो तुमच्या नेपाळी तराईतील* प्रवासाची चांगली व्यवस्था लावून देईल. ”

ही स्टेशन-मास्तरची सल्ला मला पसंत पडली. तेव्हां त्यानें स्टोअर-कीपरला बोलावून आणून, माझी व्यवस्था लावतां येईल कीं काय, असा प्रश्न केला. स्टोअर-कीपर फार सज्जन मनुष्य होता. त्यानें मला सोहरतगंजपर्यंत सुखरूप पोहोंचविण्याचें कबूल केलें; एवढेंच नव्हे, तर त्या दिवशीं जेवणाचीहि व्यवस्था आपल्या घरींच केली. भोजनोत्तर एक लाईस सोहरतगंजला जाणारी होती. तिजमधून त्यानें मला तेथें पोहोंचतें केलें. संध्याकाळीं पांच वाजण्याच्या सुमारास मी सोहरतगंज स्टेशनावर पोहोंचलों व तावडतोब तेथून सोहरतसिंग बाबूच्या घरीं गेलों. बाबूनें आपल्या वहिवाटीस अनुसरून माझा आदरसत्कार चांगला केला, व आपल्यापाशीं असलेले बौद्धधर्मासंबंधाचे एक दोन ग्रंथ मला दाखविले. हे ग्रंथ बौद्ध यात्रेकरूंनीं त्याला नजर केले होते; आणि याशिवाय बौद्ध धर्माच्या माहितीचीं एक-दोन पुस्तकें त्याजपाशीं होतीं. रात्रीं मला जेवावयाचें नव्हतें. तथापि त्यानें माझी सोय आपल्या पदरच्या एका पंडिताच्या घरीं लावून दिली. पंडितजीला संस्कृत भाषा साधारण अवगत होती तथापि मी काशीहून अध्ययन करून आलों असल्यामुळें, त्यानें माझ्याशीं वाग्युद्ध आरंभिलें नाहीं! याशिवाय त्याच्या आश्रदात्यानें मला त्याजकडे पाठविलें असल्यामुळें त्याला कोणत्याहि प्रकारें मला वाईट वाटेल, असें वर्तन करणें फायदेशीर नव्हतें. दुसऱ्या दिवशीं पंडितजीनें पक्की☆ रसोई करवून जेवूं घातलें. कच्ची रसोई असती तरी मला चालली असती, पण या ब्राह्मण पंडिताला तसें करणें प्रशस्त वाटेना. असो.

---

* हिमालयाच्या पायथ्याचा प्रदेश, जो ब्रिटिश सरकाराकडून नेपाळला मिळाला, त्याला तराई म्हणतात.

☆ दूध, पुरी, आणि पीठ वगैरे न लावलेली भाजी, याला उत्तर हिंदुस्तानांत ‘ पक्की रसोई ’ असें म्हणतात. भात किंवा तांदुळाचा दुसरा पदार्थ असला तर ती कच्ची रसोई होते व पवित्र माणसाला चालत नसते.

कपिलवस्तु – लुंबिन्देवी यात्रा

भोजनोत्तर मी कपिलवस्तूला जाण्यास निघालों. सोहरतसिंगबाबूचा कांहीं दिवस येथें राहण्याबद्दल आग्रह होता. परंतु ‘ वृद्ध भिक्षूला गोरखपुरला ठेवून आलों असल्यामुळें मला घाईघाईनें परत जाणें भाग आहे, ’ असें सांगितल्यावर त्यानें विशेष आग्रह केला नाहीं. पण नेपाळी तराईंत माझे फार हाल होतील हें जाणून आपल्या आश्रित कुळांपैकीं एक प्रामाणिक न्हावी त्यानें माझ्याबरोबर दिला. त्या न्हाव्याजवळ शिधासामग्री व इतर खर्चासाठीं एक रुपया बाबूनें दिला. येथून कपिलवस्तूचें स्थान सात मैलांवर आहे, पण तें ओसाड असून त्याच्यावर शालवृक्षाचें मोठें अरण्य आहे. जवळ निग्लिवा नांवाचा एक गांव बसला आहे. या गांवाच्या शेजारीं अशोकानें कोणागमन बुद्धाच्या स्मारकासाठीं उभारलेला एक शिलास्तंभ मोडून पडला आहे. त्याला येथील लोक निगाली असें म्हणतात, व त्यावरूनच या गांवाला निग्लिवा हें नांव पडलें आहे.

सोहरतगंजपासून दोन मैलांच्या अंतरावर नेपाळी सरहद्द लागते व तेथून पांच मैलांच्या अंतरावर निग्लिवा गांव आहे. पण नेपाळी तराईंतील रस्ता इतका वाईट आहे कीं, सांगतां सोय नाहीं. शेतांतून लहान लहान बंधाऱ्यावरून रस्ता होता व त्या वेळीं शेतांत पुष्कळ पाणी सांठलें होतें. कांहीं मिनिटें चालल्यावर, बंधारा वाहून गेलेल्या ठिकाणीं पाण्यांतून जावें लागे. अशा बिकट वाटेमुळें आम्हीं जरी सोहरतगंजहून लवकर निघालों होतों तरी सूर्यास्ताच्या पूर्वी अर्धा एक तास निग्लिवाला पोहोंचलों. माझीं पिवळीं चीवरें पाहून तेथले लोक आम्हां दोघांना घरांत बसूंहि देईनात. शेवटीं तो न्हावी म्हणाला, “ तुम्हीं या लोकांजवळ मुळींच कांहीं मागूं नका. मी स्वतः जाऊन जवळच्या घरांत चौकशी करून येतों, तोंपर्यंत मार्गावरच उभे रहा. ”

न्हाव्याचा उपदेश ऐकिल्यावांचून दुसरें गत्यंतरच नव्हतें. समोरच एका सधन शेतकऱ्याचें घर होतें तेथें जाऊन त्यानें, बसलेल्या मंडळींस सांगितलें, कीं, मला सोहरतबाबूनें येथें पाठविलें आहे, आणि आपणाला माझी व्यवस्था पाहण्यासाठीं बरोबर दिलें आहे. सोहरतबाबूची बरीच जमीनदारी नेपाळी तराईंत असल्यामुळें त्याला हे लोक फारच मानीत असतात. तेव्हां त्याचें नांव ऐकिल्याबरोबर त्यांनीं मला बोलावून नेऊन फार आदरसत्कार मांडिला. तें पाहून मी म्हणालों, “ गृहस्थहो, कांहीं मिनिटांपूर्वी माझ्याशीं तुम्ही बोलूंहि इच्छीत नव्हतां, पण तेच तुम्ही आतां माझा एवढा आदरसत्कार करीत आहां. ” त्यांतला एकजण म्हणाला, “ महाराज, तुमचा हा विलक्षण वेष पाहून आम्ही घाबरून गेलों. अशा मनुष्याला आश्रय दिला असतां नेपाळी सरकार आम्हांला दंड करील अशी भीति पडली ! तुमच्या इंग्रजी अंमलासारखा हा अंमल नाहीं. येथें भलत्या-सलत्या गोष्टीलाहि भिऊन वागावें लागतें. कशासाठीं दंड होईल, आणि कशासाठीं होणार नाहीं, हें आम्हांला कांहींच सांगतां येत नाहीं ! पण जेव्हां आम्हीं सोहरतबाबूंचें नांव ऐकिलें तेव्हां आमचें भय गेलें. नेपाळी सरकारांतहि सोहरतबाबूंचें वजन असल्यामुळें

त्यांच्याकडून आलेल्या इसमास आश्रय दिला असतां आम्हांला धोका नाहीं, याबद्दल आमची पक्की खात्री झाली; आणि म्हणूनच आपला सत्कार करण्यास आम्ही सज्ज झालों."

या लोकांच्या म्हणण्याप्रमाणें नेपाळी अधिकाऱ्यांकडून यांना त्रास होत असेल कीं नाहीं, हें मला सांगतां येत नाहीं. तथापि एखाद्या पाहुण्याला आश्रय दिल्यानें यांच्यावर शेकेल असें वाटत नाहीं. पण नेपाळ सरकारचा मुख्य दोष म्हटला म्हणजे या लोकांत शिक्षणाचा प्रसार बिलकूल झालेला नाहीं. या तराईतील लोक अयोध्या वगैरे प्रांतांतील लोकांसारखेच आहेत, नेपाळी लोकांसारखे नाहींत. हिंदुस्तानी लोकांनींच येथें वसाहत केली आहे. पण उत्तर हिंदुस्तानांतील त्यांच्या सम्यासोयऱ्यांइतके हे लोक सुधारलेले नाहींत. शिक्षणाच्या बाबतींत सर्व उत्तर हिंदुस्तान मागसलेला आहे, हें मागें सांगितलेंच आहे. तथापि हिंदुस्तानी लोकांत अतिथीचें आगतस्वागत चांगलें केलें जातें. पण या नेपाळी तराईतील लोकांत हाहि गुण वसत नाहीं. हे लोक फारच क्रूर आहेत, व दुसऱ्याच्या कधींहि उपयोगी पडावयाचे नाहींत, असें मला माझ्या बरोबरचा न्हावी कितीदा म्हणाला. तो जरी नेपाळी सरहद्दीवरील राहणारा होता– आणि कदाचित् त्याचे आप्त या प्रदेशांत असणें संभवनीय आहे— तरी त्याला या लोकांचें एक प्रकारें भय वाटत होतें. कांहीं असो, आम्हांला सोहरतसिंगाच्या नांवाचा फार उपयोग झाला. जेथें जेथें गेलों तेथें तेथें न्हाव्यानें आगाऊच एखाद्या सधन शेतऱ्याच्या घरीं जाऊन, मी सोहरतबाबूंकडून आलों आहें, व आमच्याबरोबर शिधासामग्री वगैरे सर्व आहे, पण राहण्यास जागा तेवढी पाहिजे, असें सांगावें, व मग आपोआप आमची जेवणाखाण्याची सर्व व्यवस्था लागावी, असें होत असे.

निग्लिवा गांवाहून लुंबिन्देवी पूर्वेला चौदा मैलांवर आहे. रात्रीं एका शेतकऱ्याच्या घरीं निजून दुसऱ्या दिवशीं आम्ही सकाळींच लुंबिन्देवीला पोहोंचलों. लुंबिन्देवी गांव बुद्ध भगवंताच्या जन्मस्थानापासून दक्षिणेला दोन मैलांच्या अंतरावर वसलेला आहे. प्रथमतः आम्ही गांवाकडे न जातां या स्थानाकडे गेलों. बौद्ध ग्रंथांत या ठिकाणाला लुंबिनीवन असें म्हटलें आहे. येथें इमारतीचे विच्छिन्न अवयव आणि त्यांच्यावर वाढलेलीं झाडेंझुडपें यांशिवाय दुसरें कांहीं दुरून दृष्टीस पडत नाहीं. आम्ही अशोकाचा शिलास्तंभ पाहण्यासाठीं गेलों. "येथें भगवान् बुद्ध जन्मला; म्हणून आपण स्वतः येऊन पूजा केली व हा शिलास्तंभ उभारला," अशा अर्थाचा मजकूर त्या शिलास्तंभावर कोरलेला आहे. कांहीं वर्षांपूर्वी हा शिलास्तंभ आर्क्यॉलॉजिकल खात्यानें एका ढिगांतून खोदून काढिला. त्याचा वरचा भाग मोडून पडलेला आहे व खालचा आठ अगर दहा फुटांचा तेवढा तुकडा उभा आहे. त्या खळग्यांत उतरून तो शिलालेख वाचला तेव्हां माझ्या डोळ्यांतून आंसवें गळूं लागलीं. बिचारा न्हावी मोठ्या विस्मयानें माझ्याकडे पहात उभा राहिला होता! पांच-दहा मिनिटें मी त्या स्तंभाजवळ बसून राहिलों. या स्थळाचें— अशा विपन्नावस्थेंत का होईना— मला दर्शन घडलें याबद्दल फार आनंद झाला. परंतु तो फार वेळ टिकण्याजोगा नव्हता.

या मातीच्या आणि विटांच्या ढिगांतून मायादेवीची मूर्ति शोधून काढून तिच्यावर एक लहानसें मंदिर बांधण्यांत आलेलें आहे. हें मंदिर नेपाळी सरकारनें बांधलेलें आहे, किंवा दुसऱ्या कोणीं बांधलेलें आहे, हें मला माहीत नाहीं. येथें एक नेपाळी राज्यांतील तिबेटी लामा रहात होता. त्यानें भिंतीवर काढलेलीं कांहीं चित्रें व लिहिलेले मंत्र अद्यापि कायम होते. मायादेवीची मूर्ति बरीच विच्छिन्न झालेली आहे. तथापि बौद्ध पुराणांतरीं वर्णिल्याप्रमाणें बुद्धजन्माचा देखावा या मूर्तींत दाखविलेला दिसतो. ब्रह्मदेव स्वतः येऊन जन्मलेल्या बालकाचें ग्रहण करितो इत्यादि प्रकार या मूर्तीत कोरलेला आहे. पण सखेदाश्चर्याची गोष्ट ही, कीं हिला लुंबिन्देवी असें नांव देऊन येथल्या लोकांकडून बलिप्रदान करण्यांत येतें! नेपाळी सरकारांतूनहि पुष्कळशा प्राण्यांचा वध करविण्यांत येतो! मंदिराच्या बाहेरची जागा नुसती रक्तानें माखलेली होती! तो किळसवाणा देखावा पाहून माझें मन अत्यंत उद्विग्न झालें. जिनें जगाच्या दुःखाचें शमन करणाऱ्या आणि प्राणिमात्रांविषयीं अत्यंत करुणा बाळगणाऱ्या हिंदुस्थानांतील श्रेष्ठ विभूतीला जन्म दिला, त्याच कनवाळू मातेच्या मूर्तीपुढें शेंकडों प्राणी बळी देण्यांत यावें, यासारखें अज्ञान, यासारखा अविचार आणि यासारखी खेदप्रद गोष्ट दुसरी कोणती! पण माझ्या हातामध्यें ही परिस्थिति बदलण्याला कांहींच उपाय नव्हता; आणि मनाला पुष्कळसें वाईट वाटूं देण्यानें कांहींच फलनिष्पत्ति होण्याचा संभव नव्हता. तेव्हां एकवार तें स्थल पुनः पाहून, कसेंबसें मनाचें सांत्वन करीत मी लुंबिन्देवी गांवांत गेलों.

लुंबिन्देवी गांवीं कोणाच्या घरीं जेवलों आणि पुढें कसकसा प्रवास केला याची मला आतां आठवण राहिली नाहीं. याचें कारण पुनःपुन्हा माझ्या मनांत मायादेवीच्या मंदिरासमोर पाहिलेला देखावा उभा रहात असे, व त्यामुळें एक प्रकारचा निराशामय उद्वेग होत असे. तात्पर्य, भगवानपुराहून मी व तो न्हावी उस्काबजारपर्यंत चालत आलों. न्हाव्याजवळच्या पैशांचा किंवा शिधासामग्रीचा कांहींच व्यय झाला नाहीं. गोरखपुरला जाण्यास लागणाऱ्या तिकिटासाठीं स्टेशनमास्तराजवळ तेवढे स्टँप मीं आगाऊच टेविले होते. तेव्हां पैशाची मला मुळींच गरज नव्हती; म्हणून तो रुपया आणि तें सर्व सामान त्या न्हाव्यालाच देऊन टाकिलें व स्टेशनावर येऊन मी गोरखपुरचा रस्ता धरिला.

आमच्या वृद्ध भिक्षूचा डोळा पार बिघडून गेला. त्याबद्दल त्यानें डॉक्टरालाच नव्हे, तर मलाहि पुष्कळ दोष दिला! पण घडलेली गोष्ट पुनः येणें शक्य नव्हतें. त्याला घेऊन मी पुनः कुशिनारेला आलों, व त्याची धर्मशाळेंत स्थापना करून ब्रह्मदेशाच्या प्रवासाच्या तयारीस लागलों.

या एका वर्षांत मी निरनिराळ्या ठिकाणीं फिरलों; निरनिराळ्या गृहस्थांना भेटलों. तथापि मुख्यतः वर सांगितल्याप्रमाणें कुशिनारा, बुद्धगया, राजगृह, श्रावस्ती, कपिलवस्तु आणि लुंबिनीवन या स्थळांची यात्रा मला घडली, म्हणून या प्रकरणाला 'बौद्धक्षेत्रांची यात्रा' असें नांव दिलें आहे. या सर्व क्षेत्रांत बुद्धाचें जन्मस्थान लुंबिन्देवी, बुद्धपदाचा

लाभ झालेलें स्थान बुद्धगया, भगवंतानें पहिला उपदेश केलेलें स्थान सारनाथ, व परिनिर्वाणस्थान कुशिनारा, हीं चार क्षेत्रें बौद्ध लोक अत्यंत पवित्र मानतात. *

१८

पुनः ब्रह्मदेश

चंद्रमुनीनें खेजारी याला पत्र पाठवून कलकत्त्याहून ब्रह्मदेशाला जाण्याला लागणाऱ्या खर्चाची आगाऊच व्यवस्था केली होती. माझ्याबरोबर बुद्धगयेला असलेला सिंहली उपासक होता असें वाटतें. तो कुशिनारेला आला होता, व तेथून त्यालाहि ब्रह्मदेशालाच जावयाचें होतें. तहशील दौरियाहून कलकत्त्याच्या तिकिटाचा खर्च महावीर भिक्षूनें देवविला. या वेळीं कलकत्याला मी एक-दोन दिवसच होतों. तेथून रंगूनला गेलों, तेथें माझी व ज्ञानत्रिलोकाची गांठ पडली. त्यालाहि मंडालेला जाऊन कांहीं दिवस सगाईच्या डोंगरांत रहावयाचें होतें. त्याप्रमाणें आम्ही दोघेजण मंडालेला गेलों, व सगाईला जाऊन ऊ☆ राजेंद्र याच्या विहारांत राहूं लागलों.

येथें लहान लहान झोंपड्या असून चार-पांच गुहाहि खोदलेल्या होत्या. अशा तऱ्हेचे विहार या डोंगरांत पन्नाससाठ तरी निघतील. मंडालेच्या, आणि सगाई गांवाच्या लोकांकडून येथील भिक्षूंना अन्नसामग्री पोहोंचविण्यांत येते. येथें कांहीं दशशीलधारिणी संन्यासी स्त्रिया आहेत. त्या गृहस्थांकडून अन्नसामग्री घेऊन भिक्षूंना शिजविलेलें अन्न देत असतात. कांहीं ठिकाणीं विहारांतच एखादा उपासक अन्न तयार करून भिक्षूंना देत असतो. व स्वतःचाहि निर्वाह करीत असतो. संन्यासी स्त्रियांचे आश्रम भिक्षूंच्या आश्रमांपासून

---

* इध तथागतो जातोति ... इध तथागतो अनुत्तरं सम्मासंबोधिं अभिसंबुद्धोति ... इध तथागतेन अनुत्तरं धम्मचक्कं पवत्तितंति ... इध तथागतो अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बुतोति आनंद सद्धस्स कुलपुत्तस्स दस्सनीयं संवेजनीयं ठानं ॥

—महापरिनिब्बानसुत्त.

☆ ऊ हा ब्रह्मी भाषेंत बहुमानवाचक शब्द आहे. तो भिक्षूंच्या किंवा प्रसिद्ध गृहस्थांच्या नांवामागें लावतात.

बऱ्याच अंतरावर असतात, व तेथें अवेळीं भिक्षूंनाच नव्हे तर इतर गृहस्थांनाहि जाण्याची मनाई असते. अशा एका आश्रमांत २५० पासून ३०० पर्यंत संन्यासी बाया रहातात असें सांगतात. या आश्रमाची जी मुख्य बाई होती, ती ब्रह्मदेशांतील एका प्रसिद्ध घराण्यांतील असून तिला त्रिपिटक— विशेषतः अभिधर्मपिटक उत्तम अवगत असे. या शेवटल्या ग्रंथांतील कांहीं प्रकरणें तिला नुसतीं तोंडपाठ येत असत, व त्यामुळें बौद्ध तत्त्वज्ञानासंबंधानें तिच्याशीं बोलण्यास साधारण भिक्षु फार कचरत असत.

अशा संन्यासी स्त्रियांचा एक आश्रम आमच्या विहारापासून बऱ्याच अंतरावर नदीच्या कांठीं होता. मी व ज्ञानत्रिलोक तेथें भिक्षेला जात असूं. जेवण सकाळीं दहा वाजण्याच्या आंत आटपत असे; व बाकी सारा दिवस ध्यानभावनादिक करण्यासाठीं आम्हांला सवड सांपडे. ध्यान करण्यास शिकविणारा उत्तर नांवाचा एक स्थविर या प्रदेशांत रहात होता. त्याजवळ जाऊन आम्ही ध्यानाचा मार्ग (कर्मस्थान) शिकू लागलों. त्याला आमची भाषा समजत नसे व पालि भाषाहि त्याला धड बोलतां येत नसे. तेव्हां आमच्या शेजारच्या विहारांतून पालि भाषा जाणणारा एक तरुण भिक्षु बरोबर घेऊन आम्ही त्याजकडे जात असूं. तो जें ब्रह्मी भाषेंत बोले त्याचें भाषांतर तरुण भिक्षु पालि भाषेंत करी व मग मी ज्ञानत्रिलोकाला तो मजकूर इंग्रजींत समजावून सांगे.

प्रथमतः उत्तराचार्यानें आम्हांस ' अरहं ' हा शब्द ब्रह्मी लिपींत डोळ्यांसमोर मांडून त्यावर ध्यान करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें आम्हीं निरनिराळ्या ठिकाणीं बसून ध्यानाला सुरवात केली. दोन दिवसांआड आमचे अनुभव आचार्याला कळवावयाचे असत. आमच्या विहाराच्या मागल्या बाजूला एक फार उंच टेंकडी होती व त्या टेंकडीच्या मस्तकावर एक लहानशी मोडकी गुहा होती. तेथें जाऊन मी सारा दिवस ध्यान करीत बसत असें. तेथून खालीं इरावती नदीचें भव्य पात्र आणि त्याच्या आसपासचा प्रदेश दिसत असे. सूर्यास्ताच्या समयीं तर येथून अत्यंत सुंदर देखावा पाहावयास सांपडे. ज्ञानत्रिलोक दुसऱ्या अशाच ठिकाणीं जाऊन बसत असे. परंतु त्याचें चित्त ध्यानाकडे लागेना. ' अरहं 'यांतील ' अ ' त्याच्या डोळ्यांसमोर नीट येई. परंतु ' र ' वर पोंचतो न पोंचतो तोंच त्या ' र 'ला दोंपटें फुटून त्याचे सर्प बनत असत ! आणि पुढें ध्यानाला मोठें विघ्न होई ! मला या शब्दाचें नीट ध्यान करितां येऊं लागलें. आचार्याला आमचे अनुभव सांगितले, तेव्हां त्यानें आम्हांला पुढली पायरी दाखविली, ती अशी कीं, या शब्दावर ध्यान करतांकरतां डोळे मिटून जे देखावे डोळ्यांसमोर येतील त्यांचें नीट अवलोकन करून ते आपणाला कळवावे. माझ्या डोळ्यांसमोर प्रथमतः दोन पांढरीं कमळें व नंतर अस्ताला जाणारें सूर्यमंडळ हीं येऊं लागलीं. आचार्यानें, हे देखावे चांगले आहेत, व यांजवरच ध्यान करीत असावें, असें सांगितलें. परंतु ज्ञानत्रिलोकाचे देखावे धड त्याच्या डोळ्यांसमोर रहात नसत, व ते चांगलेहि नसत. कधींकधीं त्याला जेवणाचेच

पदार्थ दिसत, तर कधींकधीं साप दिसत असत. त्या वेळीं जेवणासंबंधानें आमचे थोडे-बहुत हालच होत असत; व एकंदरींत परिस्थितीमुळें त्याचें चित्त कांहींसें भ्रांत झालें होतें.

उदाहरणादाखल यासंबंधीं एक गोष्ट सांगतों. ज्या गुहेंत आम्ही रहात होतों तिला दरवाजा नव्हता आणि असता तरी तो बंद करून निजणें शक्य नव्हतें. कां कीं, हवा येण्यास दरवाजाशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. या गुहेचे दोन भाग होते. एक आंतला भाग व दुसरा बाहेरचा. दोन्हीहि इतके आकुंचित होते, कीं, दोन खाटांशिवाय त्यांत जास्ती सामान मावण्यासारखें नव्हतें. बाहेरचा भाग थोडासा रुंद होता. तेथें एका खाटेवर मी निजत असें व आंतल्या बाजूला ज्ञानत्रिलोक एका खाटेवर निजत असे. तो आंतल्या बाजूला निजत असे याचें कारण वाघ वगैरे हिंस्र प्राण्यांचें भय हें असावें. एके दिवशीं रात्रीं निजावयास जाण्यापूर्वीं मी त्याला सहज थट्टेनें म्हणालों, " समजा, या गुहेचा दरवाजा कोसळून खालीं आला आणि आम्ही येथें गाडले गेलों, तर आमची काय अवस्था होईल ! दोन दिवसांनीं आम्हांस उकरून बाहेर काढतील. पण तोंपर्यंत या अंधारकोठडींत गुदमरून पडावें लागेल ! तुमच्या खोलीला याहूनहि जास्ती धोका आहे; कां कीं, या पर्वताच्या पोटांत ती बरीच आंत शिरली आहे ! " या माझ्या भाषणाचा ज्ञानत्रिलोकाच्या भ्रांत चित्तावर विलक्षण परिणाम झाला. तो त्या खोलींत निजावयास जाईना, आणि मला म्हणाला, " जर तुम्ही आपली जागा मला देत असाल तरच मी येथें रहातों; नाहीं तर मला या गुहेंत रहाणें नको ! " मीं माझी जागा मोकळी करून त्याला दिली. दोघांनीं आपल्या खाटा बदलल्या व जागाहि बदलल्या.

ज्ञानत्रिलोकाचें याप्रमाणें ध्यानाकडे विशेष लक्ष्य न लागल्यामुळें, तो सगाई सोडून पुनः रंगूनला गेला. पण मीं सगाईलाच रहाण्याचा निश्चय केला. कुशिनारेहून १९०४ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत प्रथमतः मी सगाईला आलों. ज्ञानत्रिलोकानें व मीं तेथें दोन-तीन महिने काढले. १९०५ सालच्या मार्च महिन्याच्या सुमारास ज्ञानत्रिलोक पुनः रंगूनला गेला. याच सुमारास मला जेवणाची अधिकाधिक मारामार पडूं लागली. आम्हांला अन्न देणाऱ्या संन्यासिनी स्त्रिया येथून हळूहळू दुसरीकडे गेल्या. या स्त्रिया व कांहीं भिक्षु येथें केवळ हिंवाळा घालविण्यासाठीं येत असतात. हिंवाळ्यांत हा प्रदेश सुखकारक असतो; थंडीची फारशी बाधा होत नाहीं. पण उन्हाळा सुरू झाल्याबरोबर येथील खडक संतप्त होऊन फारच त्रास होत असतो, व पाण्याचेहि बरेच हाल होतात. आमच्या विहारांतील एक दोन भिक्षूंखेरीज करून बाकीचे मार्च महिन्याच्या सुमारास दुसरीकडे गेले, व जे शिल्लक होते त्यांना भिक्षेसाठीं सगाई शहरांत जावें लागे. तें शहर आमच्या विहारापासून अडीच-तीन मैलांच्या अंतरावर होतें. तेथें भिक्षाटन करून निर्वाहापुरतें अन्न मिळण्याची मारामार पडे; व येण्याजाण्याचे श्रम माझ्या आटोक्या-बाहेरचे होते.

आमच्या शेजारीं पांडवस्थविराचा विहार होता. तेथें मला एक लहानशी झोंपडी मिळण्यासारखी होती, व या स्थविराचे पुष्कळ गृहस्थ शिष्य असल्याकारणानें जेवणाची पंचाईत पडत नसे. शिवाय स्थविर व त्याचे शिष्य शाकाहारी असत, व विहारांतच सर्व भोजनाची सिद्धता केली जात असे. मी स्थविराजवळ जाऊन, मला आश्रय द्याल कीं काय, असा प्रश्न केला. हा स्थविर पालि भाषेंत अत्यंत निष्णात होता अशी ख्याति होती, पण माझी पालि भाषा त्याला समजेना, आणि ती नीट समजत नाहीं हें कबूल करणें त्याला आवडेना ! तेव्हां तो संतापून अर्धवट पालि भाषेंत मला म्हणाला, " तुमचे पालि भाषेचे उच्चार फार वाईट आहेत. च वर्गाचे संस्कृत रीतीनें उच्चार न करतां तुम्ही ब्रह्मी* पद्धतीनें करीत चला. " त्यावर मी म्हणालों, " महाराज, आमच्या उच्चारांप्रमाणेच सिंहली लोकांचे उच्चार आहेत. तेव्हां ब्रह्मी लोकांचे उच्चार उत्तम आहेत असेंच कांहीं म्हणतां येत नाहीं. तथापि उच्चारांसंबंधानें वादविवाद करण्याचें मला प्रयोजन दिसत नाहीं. अर्थावर दृष्टि ठेवून वागावें असा बुद्धगुरूचा उपदेश आहे. ✩ तेव्हां माझे उच्चार जरी आपणास पसंत नसले तरी शब्दांचे सार ग्रहण करा म्हणजे झालें. " त्यावर पांडव-स्थविर आणखीहि संतापून म्हणाला, " तुमचे आणि सिंहली लोकांचे उच्चार जुळतात यांत कांहीं नवल नाहीं. अशा उच्चारांनींच हिंदी आणि सिंहली लोक बौद्धधर्मापासून पतित होत चालले आहेत ! हिंदुस्तानांत महंमदी, ख्रिस्ती इत्यादि धर्मांचा जोरानें प्रसार होत आहे, व सर्व हिंदी लोक बौद्धधर्माला मुकले आहेत; आणि सिंहलद्वीपांतही ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार जोरानें होऊं लागला आहे ! "

या स्थविराशीं पालि शब्दांच्या उच्चारांसंबंधीं ज्यास्त वादविवाद करण्यापासून कांहीं निष्पन्न व्हावयाचें नाहीं असें जाणून त्याचा मीं निरोप घेतला. पण जातां जातां, मला रहाण्याला झोंपडी मिळेल किंवा नाहीं, असा आणली एकवार मीं प्रश्न केलाच. स्थविरानें, विचार करून दुसऱ्या दिवशीं काय तें कळवीन, असें सांगून मला निरोप दिला. दुसऱ्या दिवशीं, जागा मिळणें शक्य नाहीं, असें त्यानें सांगून पाठविलें ! झालें ! माझ्याच वर्गाच्या उच्चारानें सर्व घोंटाळा केला !

मंडालेंतील वास्तव्य

आतां दुसरीकडे कांहीं खटपट करून पहावी म्हणून कोणाच्याशा ओळखीनें मी एका टेंकडीच्या मस्तकावर असलेल्या विहारांत गेलों. तेथें एक मध्यम वयाचा भिक्षु व दोघेतिघे लहान श्रामणेर रहात असत. त्यानें जागा देण्याचें कबूल केलें; परंतु जेवणाची व्यवस्था मात्र व्हावयाची नाहीं असें सांगितलें ! तेथून एक मैलाच्या अंतरावर इरावती

* उदाहरणार्थ, ब्रह्मी लोक ' सच्च ' या शब्दाचा उच्चार ' तिस्सा ' असा करितात.

✩ अत्थं हि नाथो सरणं अवोच न व्यंजनं लोकहितो महेसि ।
तस्मा अकत्वा रतिमक्खरेसु अत्थे निवेसेय्य मतिं मुतीमा ।।

— कंखावितरणी.

नदीच्या कांठीं कांहीं संन्यासी बाया रहात असत, व नदीच्या वरच्या बाजूला एक गांवहि होता. होतां होईल तों या ठिकाणीं राहून आपलें कर्मस्थान पुढें चालवावें असा मीं बेत केला. पंधरावीस दिवस कसेबसे गेले; पण डोंगर चढण्याउतरण्याच्या मेहनतीनें आणि ब्रह्मी लोकांच्या तेलकट वगैरे अन्नानें मला एकाएकी भयंकर ताप आला. या विहारांतील पाणीहि फार घाणेरडें होतें. एका मोठ्या हौदांत पावसाचें पाणी सांठविलेलें असे, व दुसरा पावसाळा येईपर्यंत त्याचाच उपयोग करण्यांत येई. जोंपर्यंत खालीं जाण्याचें सामर्थ्य असे तोंपर्यंत इरावती नदीचें पाणी पिण्यासाठीं आणीत असें. परंतु तापानें आजारी झाल्यावर हौदाचें पाणी पिण्यावांचून गत्यंतर राहिलें नाहीं. तें तापवून गाळून पीत असें. तथापि माझ्यानें तें पिववेना. चार-पांच दिवस असे हाल काढिल्यावर मी या स्थळाला अत्यंत कंटाळलों, व थोडें बरें वाटल्याबरोबर एकदाचा माझा देह नेऊन मंडाले शहरांत टाकला.

मंडाले येथें मी ऊ त्रिलोक या नांवाच्या स्थविराच्या आश्रमांत रहात असें. त्याला पालि भाषा शुद्ध बोलतां येत असे, व सुदैवानें त्याचे उच्चारहि आमच्याचसारखे असत! आपलें व्रत पाळण्याविषयीं त्याची फार ख्याति असे. एखादा भिक्षु सकाळीं उशिरां उठला तर तो म्हणत असे, कीं, 'मंडाले शहरांतील लहान लहान पोरी पहांटेला उठून तुमच्यासाठीं अन्न शिजवीत असतात, आणि तुम्हीं त्या अन्नावर निर्वाह करून खुशाल झोंपा घेतां, याची तुम्हांला लाज वाटावयास पाहिजे!' उशिरां उठणाऱ्या भिक्षूंपाठीं त्यानें एक दंड ठरविला होता. तो असा कीं, आश्रमांतील झाडांला त्यांनीं पाणी घालावें, व बुद्धाच्या मूर्तीसमोर अमुक घडे पाण्यानें भरून ठेवावे. एके दिवशीं सकाळीं स्वतः त्रिलोकाचार्यच हें कर्म करीत होते. तेव्हां मी म्हणालों, "गुरुजी, आज आपण दंड-कर्म करीत आहां, हें काय?" ते म्हणाले, "आज मी उशीरां उठलों म्हणून हें कर्म करीत आहें." मी म्हणालों, "पण हा नियम आपण शिष्यांना पाळण्यासाठीं केला आहे, तो आपणा स्वतःस कसा लागू पडेल?" आचार्य म्हणाले, "आयुष्मन् आपण जो कायदा करतों, तो मोडण्यासाठीं नव्हे. जोंपर्यंत चांगल्या कायद्याला मान देऊन आपण चालतों, तोंपर्यंतच आपली उन्नति होते. कायदा आपणां सर्वांपेक्षां उच्च स्थानीं आहे असें समजून त्याप्रमाणें आम्हीं सर्वांनीं मनःपूर्वक वागलें पाहिजे."

दुसऱ्या एका दिवशीं त्रिलोकाचार्यांना मंडाले शहरांतील कर्दममय रस्त्यांतून भिक्षेसाठीं फिरत असतांना मीं पाहिलें. वयाला साठ वर्षें झालेले हे वृद्ध स्थविर भर पावसांतून आणि चिखलांतून फिरत असतांना पाहून मला मोठा अचंबा वाटला! विहारांत आल्यावर मी त्यांना म्हणालों, "गुरुजी, आपण आज पाऊस असतांना भिक्षेसाठीं स्वतः गेलां हें कसें?" ते म्हणाले, "आयुष्मन्. मी जर स्वतः गेलों नाहीं तर विहारांतील सर्व भिक्षूंना पुरण्याजोगें शाकभाजी, आमटी वगैरे पदार्थ मिळत नाहींत. तरुण भिक्षूंना गांवांत कोणी ओळखत नसल्यामुळें त्यांची दाद लागत नाहीं, व केवळ कोरडा भात देऊन त्यांची रवानगी करण्यांत येते; आणि म्हणूनच कितीहि पाऊस असला व रस्ते चिखलानें भरलेले असले तरी मी भिक्षेला जात असतों. मीं सुग्रास अन्न खावें आणि तरुण भिक्षूंनीं नुसता कोरडा भात खावा, हें माझ्यानें कसें पाहवेल?" ही गोष्ट येथें सांगण्याचें कारण हें, कीं, त्रिलोकाचार्य जितके कडक असत, तितकेच ते दयाळू असत, हें आमच्या वाचकांस समजावें.

त्रिलोकाचार्यांची माझ्यावर फार फार मर्जी असे. मी पाहुणा असल्यामुळें मला त्यांनीं पहांटेला उठण्याचा नियम लागू केला नव्हता. विहारांत झाडलोट करण्याचें कामहि माझ्याकडे दिलें नव्हतें. गांवांतील कांहीं गृहस्थांना सांगून मला रोज हिंदी पद्धतीनें बन-विलेली शाकभाजी वगैरे मिळावी अशी व्यवस्था केली होती. सरासरी दहा-बारा गृहस्थांच्या घरीं मी जात असें, व थोडीथोडी भिक्षा घेऊन परत विहारांत येत असें. मंडाले शहरांत दहा हजार भिक्षु असल्यामुळें, व तेथील लोक फारसे श्रीमंत नसल्यामुळें पुष्कळ भिक्षूंना भिक्षा मिळणें फार कठीण जातें. शेंदोंभर घरें फिरावीं, तेव्हां कोठें पोटा-पुरता भात गोळा होतो. आमटी आणि भाज्या मिळविणें हें काम तर नवीन भिक्षूंना जवळजवळ अशक्यच आहे. तथापि मी परदेशी आणि नवीन भिक्षु असूनहि माझें येथें उत्तम चालत असें. मंडाले शहरांतील पाणीहि चांगलें. तेव्हां एकंदरींत मला येथें सगाई-पेक्षां बरें वाटलें. पण कांहीं दिवसांनीं ब्रह्मी लोकांनीं तयार केलेलें अन्न प्रकृतीस मानवत नाहीं, असा अनुभव आला. एक तर येथें दूध, तूप, वगैरे स्निग्ध पदार्थ बहुधा मिळतच नसत. दुसरें, सगळ्या भाज्यांतून तिळाचें तेल वापरलें जात असे. कांहीं पदार्थांत तर कच्चेंच तेल असें. त्यामुळें मला फार त्रास होऊं लागला. मंडालेची हवाहि मे महिन्याच्या सुमारास फारच कडक असते. तेव्हां मीं तेथून मे महिन्यांत मोलमिन् येथें जाण्याचा बेत केला.

बौद्धधर्माच्या प्रसारासाठीं एक सभा मंडालेला त्या वेळीं स्थापन झालेली होती. भिक्षूंना मदत करावी, व्याख्यानें द्यावीं, ब्रह्मी भाषेंत बौद्धधर्मासंबंधानें पुस्तकें प्रसिद्ध करावीं, वगैरे कामें ही सभा करीत असे. या सभेनें रंगूनपर्यंत मला तिकीट काढून दिलें. पुढला प्रवास मीं बोटींतून केला. मंडाले आणि मोलमिन् या दोन शहरांत विहाराच्या बाबतीत जमीनअस्मानाचें अंतर! मंडाले शहरांत ब्रह्मी राजाच्या वेळचे जरी विहार धरले तरी त्यांची तुलना मोलमिनच्या कांहीं विहारांशीं करतां येण्यासारखी नाहीं. येथील व्यापारी फार श्रीमंत असल्यामुळें त्यांनीं मोठमोठाले विहार बनविले आहेत. या विहारां-तून सोन्याच्या वर्खाचीं कामें केलेलीं आहेत. पण मंडालेसारखे येथें भिक्षु मात्र नाहींत! एवढा मोठा विहार, परंतु त्यांत रहाणारे भिक्षु चारपांच असावयाचे! येथें भिक्षूंना दानहि पुष्कळ मिळतें. चातुर्मास्यांत पुष्कळ ठिकाणीं सार्वजनिक दान देण्यांत येतें. तेथें भिक्षूंना एकएक गडी बरोबर घेऊन जावें लागतें!

मी येथें ऊ सागर स्थविराच्या वैजयंत नांवाच्या विहारांत रहात होतों. हा विहार फार मोठा आहे. परंतु मी स्तूपाच्या जवळ एक लहानशी खोली होती त्या खोलींत रहात असें. ज्या दिवशीं पाऊस नसे त्या दिवशीं दुपारीं मी जवळच्या टेंकडीवर जाऊन बसत

असें. येथून खालचा देखावा अत्यंत रमणीय दिसत असे. या विहारांतहि माझ्या जेवणाचे हाल तसेच पुढें चालू होते ! निर्मांसमत्स्य जेवण मिळणें दुरापास्त असल्यामुळें उकडलेल्या मुगांवर, भातावर आणि डब्यांत सांठविलेल्या लोण्यावरच निर्वाह करावा लागे. मधूनमधून दहीं मिळत असे, व कांहीं दिवस एक हिंदुस्तानी शिपाई माझ्यासाठीं वरण पाठवीत होता. इतके कष्ट भोगावे लागत तरी मंडालेपेक्षां येथें माझे दिवस बरे गेले. चातुर्मास्य संपल्यावर प्रज्ञास्वामी नांवाच्या स्थविरानें मला आपल्या विहारांत रहावयास आमंत्रण केलें. सागर स्थविराच्या परवानगीनें मी तेथें रहावयास गेलों. प्रज्ञास्वामी स्थविराला मी 'मुग्धबोध' व्याकरण शिकवीत असें, व तो मला अभिधर्मार्थसंग्रह शिकवी. परंतु या ठिकाणीं पुनः तैलमय अन्नाचें ग्रहण करणें भाग पडल्यामुळें माझी प्रकृति बिघडली. एका पारशी डॉक्टरानें औषध करून पाहिलें, पण गुण पडला नाहीं. जिवाला अगदीं कंटाळून गेलों. एके दिवशीं डॉक्टरानें पायाला चोळण्यासाठीं एक औषध दिलें होतें. त्यावर विष (Poison) असें लिहिलें होतें. त्या रात्रीं हें औषध पिऊन टाकून देहाचा अंत करण्याचा विचार माझ्या मनांत कितीदां तरी आला ! शेवटीं ती बाटली खिडकीवाटे बाहेर ओतून टाकून मी झोंपीं गेलों !

कांहीं दिवस स्थलांतर करून पाहावें म्हणून मी मोलमिनपलीकडल्या बाजूला असलेल्या 'बिलूचाऊन्' नांवाच्या बेटांत रहावयास गेलों. तेथें अरण्याच्छादित एका टेंकडीवर लहानशा झोंपडींत रहात होतों. कांहीं अंतरावर दुसरे भिक्षु रहात असत. पण रात्रीं मी माझ्या झोपडींत एकटाच निजत असें. येथेंहि माझी प्रकृति नीट राहीना. मोलमिनपासून पांच-सहा मैलांच्या अंतरावर एका जंगलांत लांकडाच्या कांहीं सुंदर झोंपड्या असून तेथें कांहीं भिक्षु रहातात. त्या ठिकाणीं पाण्याचे झरेहि फार चांगले आहेत. तेथें जाऊन मी पंधरा-वीस दिवस राहिलों. माझी झोंपडी इतर झोंपड्यांहून फार दूर होती, व या अरण्यांत वाघाचें फार भय असे. परंतु त्या हिंस्र प्राण्यांचा मला त्रास पोंचला नाहीं. मात्र माझ्या जेवणाचे अतिशय हाल झाले. भिक्षेसाठीं दोन-अडीच मैलांच्या अंतरावर जावें लागे, व एवढें करूनहि भाताशिवाय दुसरा पदार्थ क्वचित्च सांपडे. मांस, मासे वगैरे पदार्थ मिळत असत; पण त्यांचा मला उपयोग काय ?

तात्पर्य, ब्रह्मदेशांत भिक्षु होऊन वास्तव्य करणें जवळजवळ अशक्य आहे, असा मला अनुभव आला. भिक्षूला आपलें अन्न शिजवितां येत नाहीं, आणि दुसऱ्यानें दिलेल्या अन्नावर मला निर्वाह करितां येत नाहीं, अशी स्थिति प्राप्त झाली तेव्हां हिंदुस्तानांत राहिलेले दिवस कोठें तरी कंठावे असा मीं बेत केला. पण प्रज्ञास्वामी वगैरे स्थविरांचें म्हणणें पडलें, कीं, हिंदुस्तानांत बौद्ध भिक्षु नाहींत, तेव्हां एकट्या भिक्षूला तेथें विनयाच्या नियमांप्रमाणें रहातां येणार नाहीं. आतां आणली भिक्षुत्व संभाळण्यांत अर्थ नाहीं, असें दिसून आल्यामुळें मला तें सोडून देण्यास मोकळीक द्या, अशी स्थविरांला विनंती केली. मला बरोबर पैसे ठेवावे लागतील; कधीं कधीं स्वतःचें अन्न स्वतःच तयार करावें लागेल; कधीं बारा वाजून गेल्यावर जेवण्याचा प्रसंग येईल; तेव्हां भिक्षूचे सर्व नियम माझ्याकडून पाळले जाणार नाहींत; म्हणून योग्य मार्गानें मला भिक्षुत्व सोडून जाऊं द्या, असें मी म्हणालों. प्रज्ञास्वामी स्थविरानें मला या कामीं अनुमोदन दिलें, व माझ्यासाठीं कांहीं भगवीं वस्त्रें तयार करण्याचा उपक्रम केला. पण शेवटीं विचारपरिवर्तन झाल्यामुळें तो मला म्हणाला, "तुमचें म्हणणें खरें आहे. तथापि आमच्यासमोर भिक्षुत्व सोडण्यानें आम्हांला विषाद वाटेल; म्हणून कलकत्त्याला जाऊन तेथें संघांतून बाहेर पडण्याचा विधि करावा." हें त्या स्थविराचें म्हणणें निरुपायामुळें आणि कांहीं अंशीं त्याच्यावर असलेल्या प्रेमामुळें मला मान्य करावें लागलें.

ब्रह्मदेशाहून कलकत्त्याला येण्याला मला मुळींच आयास पडले नाहींत. आगबोटीचें भाडें वगैरे अनायासें मिळालें. रंगूनहून आगबोटीचा प्रवास सेकंड क्लासांतून केला.

१९०४ च्या जानुआरीपासून १९०६ च्या जानुआरीपर्यंत हीं जीं मीं दोन वर्षें घालविलीं, त्यांत देहाचे अनेक प्रसंगीं हाल झाले हें वर सांगितलेंच आहे. पण मनाची उन्नति मात्र बरीच झाली. चित्ताची एकाग्रता साधण्याची हळूहळू संवय झाल्यामुळें अभिधर्मासारखे बिकट ग्रंथहि मला समजून घेण्यास अवकाश लागला नाहीं. फावल्या वेळांत पुष्कळ पालि ग्रंथ माझ्या वाचनांत आले. विशुद्धिमार्गाचे पहिले एक-दोन भाग तर मीं दोनतीनदां वाचले. याशिवाय अनेक देश पहाण्याची आणि अनेक स्थविरांना भेटण्याची संधि मिळाली, व तद्द्वारा जगाचा बराच अनुभव आला.

१६

परावर्तन

गोवें सोडल्यापासून ब्रह्मदेशांतून १९०६ सालच्या जानुआरींत कलकत्त्याला येईपर्यंत जो काळ गेला तो केवळ शिक्षणांत गेला, असें म्हटलें पाहिजे. या कालांत बौद्ध-धर्माचें ज्ञान संपादावें हेंच काय तें ध्येय डोळ्यांसमोर होतें; पण आतां साधल्यास बौद्ध-धर्माच्या ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठीं थोडीबहुत खटपट करावी अशी इच्छा उद्भूत होऊं लागली. तथापि कोणत्या मार्गानें गेलें असतां हिंदुस्तानाला माझा कांहीं उपयोग होईल, हें निश्चितपणें समजेना. कलकत्त्याला आल्यावर उमरावतीला जाऊन तेथें कांहीं वेळ रहावें, व मग साधल्यास पुण्याच्या बाजूला जाऊन कांहीं खटपट करावी, असा विचार होता. परंतु एका आकस्मिक गोष्टीमुळें माझ्या परावर्तनाला अचिंतित वळण लागलें. तें कसें, हें

या प्रकरणांत सांगावयाचें आहे.

हरिनाथ देंची ओळख

कलकत्याला कपाली टोल्यांतील अत्यंत गलिच्छ वस्तींत बौद्ध धर्मांकुर नांवाचा एक विहार नुकताच बांधण्यांत आला होता. तेथें बुद्धाची मूर्ति स्थापन केली होती, एवढ्यावरूनच या जागेला विहार हें नांव देण्यांत आलें असावें ! माझ्या समजुतीनें तर ही जागा विहार या संज्ञेला अगदीच अपात्र होती. अस्तु. ज्या अर्थी कलकत्यात उतरण्यास दुसरी सोयीवार जागा नव्हती (कां कीं, महाबोधि सभेची भाड्याची जागा सोडली असल्यामुळें सर्व सामान काशीला नेण्यांत आलें होतें; तेव्हां तेथें उतरता येणें शक्य नव्हतें) त्या अर्थी मी या विहारांत उतरलों. दोन दिवस विश्रांति घेऊन पुढल्या प्रवासाला लागावें, अशा बेतानें तेथें राहिलों. कृपाचरण आणि गुणालंकार नांवाचे चितगांग येथील दोन भिक्षु येथें रहात असत. त्यांचा आणि श्रीयुत हरिनाथ दे या गृहस्थांचा बराच परिचय होता. पालि भाषा शिकण्यासंबंधानें याची खटपट चालली होती, आणि म्हणूनच तो मधूनमधून या विहारांत येते असे. पूर्ण नांवाचा दुसरा एक ब्रह्मी भिक्षु जवळच एका भाड्याच्या घरांत रहात असे. त्याचा व हरिनाथ देचा चांगलाच परिचय होता. हा भिक्षु सीलोनांत असतांना मला ओळखत असे, व पुढें ब्रह्मदेशांतहि मी असतांना माझ्यासंबंधीं त्याला सर्व गोष्टी ऐकून माहीत होत्या.

मी एक दिवस धर्मांकुर विहारांत घालविला न घालविला तोंच कृपाचरण आणि गुणालंकार भिक्षु माझ्या जाण्यासंबंधानें उत्सुक दिसूं लागले ! मीं त्यांना सांगितलें, कीं, मला त्यांजकडून पैशांची वगैरे अपेक्षा नाहीं; केवळ विश्रांतीसाठीं एखाददुसरा दिवस मी तेथें रहाणार आहें. आणखी कांहीं दिवस रहावें असा विचार कदाचित् झाला असता, परंतु त्यांची उत्सुकता पाहून मीं त्वरित तेथून जाण्याचा बेत केला. म्हणजे सोमवारचा दिवस राहून मंगळवारच्या गाडीनें नागपुराकडे जाणार होतों. परंतु माझा हा बेत कर्मधर्मसंयोगानें सोमवारीं पूर्ण भिक्षूला समजला. त्याच दिवशीं त्याची व माझी कलकत्यांत पहिल्यानें गांठ पडली असावी. त्यानें ताबडतोब जाऊन हरिनाथ देला सांगितलें, कीं, तुम्हांला पालि शिकावयाचें असेल तर सीलोन किंवा ब्रह्मदेश या ठिकाणींहि सांपडणार नाहीं असा एक मनुष्य येथें आला आहे. पण तो उद्यांच दुसरीकडे जाणार आहे.

हरिनाथ देंच्या घरीं त्या दिवशीं त्याच्या भावाचें लग्न होतें, व यजमानपणाचें काम स्वतः त्यानेंच केलें. त्याला हा निरोप लग्नकार्यांत गुंतला असतांना समजला, व थोडीशी मोकळीक मिळाल्याबरोबर तो तसाच मजपाशीं आला, आणि मला म्हणाला, "आपण येथें आणखी एकदोन दिवस तरी रहा. म्हणजे मला काय पाहिजे असेल तें सर्व सविस्तर सांगेन. आज मी माझ्या भावाच्या लग्नाच्या गडबडींत आहें. तुम्ही उद्यांच दुसरीकडे जाणार आहां, असें समजल्यावरून मी येथें आलों आहें, आणि उद्यांचा दिवस तरी

येथें राहून माझें म्हणणें ऐकून घ्यावें, अशी विनंती आहे."

श्रीयुत हरिनाथ देनें दुसऱ्याहि पुष्कळ गोष्टी या वेळीं सांगितल्या. 'आपण सेनेटचा मेंबर आहों, इंग्लिशचा प्रोफेसर आहों व पालि भाषेचा प्रसार करण्याची आपणाला उत्कंठा आहे,' वगैरे त्यानें सांगितलेल्या गोष्टींचा माझ्यावर फारसा परिणाम झाला नाहीं ! बंगाली बाबू फार करून बडबडे असतात व त्यांच्याकडून कोणतेंहि काम सिद्धीला जाणें मुष्कील असतें ! विशेषतः बौद्धधर्मासंबंधानें त्यांना आस्था असेल, हें मुळींच संभवत नाहीं, असें माझें त्या वेळीं मत होतें तथापि हा एवढा योग्यतेचा गृहस्थ एक दिवस रहाण्यासाठीं विनंती करितो आहे, तर एक दिवस रहाण्याला आपलें काय जातें, उद्यां जाणार त्याच्याऐवजीं आणखी दोन दिवसांनीं जाईन, असें मनांत आणून मी मंगळवारीहि धर्मांकुर विहारांत राहिलों.

येथें श्रीयुत हरिनाथ दे संबंधानें थोडीशी माहिती देणें अनुचित होणार नाहीं. ही माहिती जरी मला मागाहून मिळाली होती तरी ती वाचकांच्या सोयीसाठीं येथेंच देऊन टाकतों. भूतनाथ दे नांवाचे कायस्थ जातीचे एक बंगाली गृहस्थ स्वतःच्या मेहनतीनें शिकून बी. एल. परीक्षा पास झाल्यावर रायपुर (C. P.) येथें वकिली करीत असत. त्यांचे थोरले अपत्य हरिनाथ हे होत. लहानपणीं हा मुलगा फार बावळट असे. म्हणून बापानें त्याच्या शिक्षणाकडे मुळींच लक्ष्य पुरविलें नाहीं. पण त्याला शिकण्याची हौस फार. आईजवळ बंगाली बाराखड्या शिकून त्यानें बंगाली ग्रंथ वाचण्यास सुरुवात केली. आईला थोडें हिंदी येत असे. तेंहि तो शिकला; नंतर एका मिशनऱ्याजवळ जाऊन इंग्रजी शिकूं लागला. आठ वर्षांचा झाल्यावर बापानें याला शाळेंत पाठविण्याचा विचार केला. पण पहातो तों याची तीनहि भाषांत वयाच्या मानानें चांगली प्रगति झालेली ! तेव्हां बापानें घरीं शिक्षक वगैरे ठेवून व स्वतः शिकवून हरिनाथ देच्या ज्ञानांत चांगली भर पाडली. बारा वर्षांचा झाला नाहीं तोंच हरिनाथाची इंग्रजी भाषेंत उत्तम प्रगति झाली, व तेराव्या कीं चौदाव्या वर्षीं कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या मॅट्रिक परीक्षेंत पास होऊन त्यानें स्कॉलरशिप मिळविली. पुढें भूतनाथ दे यांनीं त्याला सेंट झेवियर कॉलेजमध्यें ठेविलें. युनिव्हर्सिटीच्या सर्व परीक्षांमध्यें भाषा विषयांत हरिनाथानें चांगली कीर्ति मिळवली.

एम्. ए. झाल्यावर त्याला हिंदुस्तान सरकारची स्कॉलरशिप मिळाली, व तो इंग्लंडला गेला. प्रथमतः सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा पास होण्याची त्यानें खटपट केली. पण गणित विषयांत व कायद्यांत थोडा कच्चा असल्यामुळें व कदाचित् दारूबाजीच्या व्यसनांत सांपडल्यामुळें तो या परीक्षेंत नापास झाला. परंतु धीर न सोडतां केंब्रिज युनिव्हर्सिटीची बी. ए. डिग्री मिळविण्याची त्यानें खटपट केली. कलकत्ता युनिव्हर्सिटींत लॅटिन भाषा घेऊन तो पास झाला होता. येथें ग्रीक, लॅटिन व इंग्रजी या भाषांत त्याचा पहिला नंबर आला. याशिवाय फ्रेंच, जर्मन आणि अरबी या भाषांचें त्यानें उत्तम ज्ञान संपादिलें. कोणतीहि भाषा अवगत करून घेण्यास त्याला विलंब लागत नसे. अरबी भाषेचा कोश त्यानें नुसता पाठ केला होता, असें एक गृहस्थ सांगत असे ! इंग्रजी भाषेंत तर तो गद्य

आणि पद्य दोन्हीहि फारच उत्तम लिहीत असे.

कॅंब्रिजच्या बी. ए. च्या परीक्षेंत पास झाल्यावर इंडियन एज्युकेशनल सर्व्हिसमध्यें त्याला नोकरी मिळाली; व प्रथमतः डाका कॉलेजांत त्याला इंग्रजीचा प्रोफेसर नेमण्यांत आलें. त्यानंतर सरासरी एका वर्षांत त्याचे वडील निवर्तले. मी कलकत्त्याला आलों, त्याच्यापूर्वी हरिनाथ देची प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत बदली झाली होती; व धरमटोला स्ट्रीटमध्यें एका भाड्याच्या घरांत तो रहात होता.

ठरल्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं तो मला पुनः भेटला व त्यानें कलकत्त्याला निदान तीन महिने तरी मीं रहावें, असा आग्रह चालविला. तो म्हणाला, "पालि भाषेंत एम्. ए. होण्याची माझी उत्कट इच्छा आहे. त्या परीक्षेचे बहुतेक ग्रंथ मीं वाचले आहेत. परंतु 'अट्ठसालिनी' हा ग्रंथ मला मुळींच समजत नाहीं. पुष्कळ भिक्षूंना मीं विचारून पाहिलें. जर्मनी वगैरे ठिकाणीं पुष्कळ पंडितांना लिहिलें. परंतु या कामीं कोणाचीहि मदत झाली नाहीं; आणि सध्यां होत नाहीं. तेव्हां मेहरबानी करून दोन महिन्यांच्या आंत हा ग्रंथ मला समजावून द्या, आणि मग दुसरीकडे जा. तुम्हांला जें कांहीं पाहिजे असेल तें मी देण्यास तयार आहें."

मी म्हणालों, "तुम्हाला मदत करण्याची माझी इच्छा आहे; परंतु या विहारांत राहून तें काम करणें शक्य नाहीं. मला एकान्तांत रहाण्याची फार संवय लागली आहे, आणि येथें तर रात्रंदिवस लोकांचा जमाव असतो. तेव्हां माझ्यासाठीं जेथें फारशी गडबड नसेल, अशी एखादी जागा घ्याल, तर मी तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें दोन महिने येथें राहीन."

हरिनाथ देनें ही गोष्ट तेव्हांच कबूल केली. त्याच्या सासऱ्याचें घर त्याच्या घराजवळ होतें. तेथें दोन खोल्या घराबाहेरील पटांगणांत निराळ्या होत्या. त्यांचा घराशीं संबंध नव्हता. मला त्यानें त्या खोल्या दाखवल्या. त्या पसंत नसल्या तर दुसरें एखादें स्वतंत्र घर भाड्यानें घेण्यास तो तयार होता. परंतु त्याच्यावर विनाकारण खर्च लादूं नये, म्हणून मीं ती जागा पसंत केली; आणि ताबडतोब तेथें रहावयास गेलों. हरिनाथ देचें घर जवळ असल्यामुळें मी तेथेंच जेवण्यास जात असें. १९०६ च्या मार्च महिन्याच्या १५ तारखेपर्यंत मी येथें होतों. या अवधींत हरिनाथ देला अट्ठसालिनी हा ग्रंथ उत्तम प्रकारें समजावून दिला. पालि टेक्स्ट सोसायटीनें प्रसिद्ध केलेल्या प्रतींत मीं त्याला शेंकडों चुका दाखवून दिल्या. तें सर्व पाहून तो फारच खूष झाला व कलकत्त्यासच रहाण्याविषयीं मला आग्रह करूं लागला.

या अवधींत दुसऱ्या एका गृहस्थाची आणि माझी हरिनाथ देच्या घरीं मैत्री जडली. हे गृहस्थ प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्यें इंग्रजी भाषेचे अध्यापक असलेले श्रीयुत मनमोहन घोष होत. बंगाल्यांतील प्रसिद्ध सुधारक राजनारायण बसू यांच्या मुलीचे हे चिरंजीव यांचे वडील इंडियन मेडिकल सर्व्हिसमध्यें असत. वडील बंधु कुचबिहारच्या महाराजांचे सेक्रेटरी होते, व धाकटे बंधु श्रीयुत अरविंद घोष बडोदा संस्थानांत मोठ्या हुद्द्यावर होते, व पुढें कलकत्ता नॅशनल कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल झाले. शेवटले बंधु बारींद्र घोष यांना, माणिकतोळा बॉंबच्या कटांत सांपडल्यामुळें जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली होती.[२३] मनमोहन घोष यांचें इंग्रजी भाषेचें प्रावीण्य इतकें होतें, कीं त्यांची कविता खुद्द इंग्लंडांतहि फारच वाखाणली गेली होती. १९०६ सालीं या गृहस्थावर एक मोठें संकट ओढवलें होतें. त्याच्या पत्नीला वेड लागून ती अत्यवस्थ स्थितींत होती. बिचाऱ्याला, स्वभावतःच कवि पडल्यामुळें, हा प्रसंग फारच दुःसह झाला होता. अशा स्थितींत त्याची व माझी मैत्री जडली. मीं त्याला वाचण्यासाठीं माझ्याजवळ असलेले कांहीं बौद्ध ग्रंथ दिले. ते त्याला फारच आवडले, व तेव्हांपासून बौद्धधर्मासंबंधानें तो माझ्याशीं चर्चा करूं लागला.

सिक्कीमला भेट

मार्च महिन्याच्या १५ तारखेनंतर कलकत्ता सोडून सिक्कीमला जाण्याचा माझा बेत ठरला. हेतु हा, कीं, दक्षिणेकडील बौद्धधर्माची जशी माहिती मिळवली, तशी ती उत्तरेकडील बौद्धधर्मासंबंधानेंहि मिळवितां यावी. हरिनाथ दे यानेंच या कामीं सर्व मदत केली. १९०५ सालीं डिसेंबर महिन्यांत ताशीलामा कलकत्त्याला आला. तेव्हां बुद्धधर्मांकुर सभेमार्फत त्याचा बराच गौरव करण्यांत आला होता. त्या प्रसंगीं सर्व कामांत हरिनाथ देनेंच पुढाकार घेतला होता, व कॅप्टन ओकोनार, सिक्कीमाचे रेसिडेंट मि. व्हाईट वगैरे मंडळींशीं त्याचा चांगला परिचय झाला होता. बुद्धधर्मांकुर सभेमार्फत सिक्कीमच्या महाराजकुमाराला आणि स्वतः मि. व्हाईट याला अशीं दोन पत्रें त्यानें मला दिलीं.

---

२३ बंगालमधील भागलपूर संस्थानातील त्या काळातील नावाजलेले डॉक्टर कृष्णधन घोष यांचे मनमोहन घोष, अरविंद घोष, आणि बारींद्र घोष, हे तिघेही पुत्र होते. त्यांचे शिक्षण संपूर्णपणे इंग्लंडात झाले होते. मनमोहन यांनी भारतात परतल्यानंतर इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून शिक्षणकार्यास वाहून घेतले. ते इंग्रजीचे उत्तम कवी होते. त्यांचे दोन काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. अरविंद आय्. सी. एस्. च्या परीक्षेत दुसरे आले होते. पण अश्वारोहणाच्या परीक्षेस हजरच न राहिल्यामुळे ते आय्. सी. एस्. होऊ शकले नाही. भारतात आल्यानंतर बडोदे संस्थानात काही काळ वरिष्ठ नोकर नि तेथील कॉलेजात प्राध्यापक म्हणून काम केल्यावर ते राजकारणाकडे वळले. नंतरच्या काळात, क्रांतिकारक, राजकारणी, इंग्रजी भाषेतील कवी, लेखक, संपादक, एक जगद्विख्यात योगी, एका अभिनव तत्त्वज्ञानाचे प्रवर्तक, आणि पॉंडिचरी येथील आश्रमाचे संस्थापक, अशा अनेक कार्यांमुळे त्यांचे नाव अजरामर होऊन बसले आहे.

बारींद्र घोष हे त्यांच्यापेक्षा धाकटे. तेही क्रांतिकारक होते. माणिकतोळा प्रकरणात त्यांच्या दोघांवरही खटले झाले होते. बाबू चित्तरंजन दास यांनी त्यांच्या बचावाचे काम केले. या खटल्यात अरविंदांना एक वर्षाची सक्तमजुरीची आणि बारींद्रना जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली.

मनमोहन घोष यानें दार्जिलिंग येथील सरकारी हायस्कूलच्या हेडमास्तरला आगाऊच पत्र पाठवून त्याच्या घरीं उतरण्याची माझी सोय केली. कपड्यालत्त्याचा खर्च हरिनाथ देनेंच केला.

नंतर मार्चच्या २० तारखेच्या सुमारास मी कलकत्त्याहून निघालों. जवळ पैसे वगैरे ठेवावयाचे होते; व जेवणहि वेळींअवेळीं करावें लागलें असतें; म्हणून निघण्याच्या पूर्व-दिवशींच मीं विधिपूर्वक भिक्षुत्वाचा त्याग केला. दार्जिलिंगपर्यंत आगगाडीचा प्रवास असल्यामुळें मला कोणत्याहि प्रकारें ताप झाला नाहीं. परंतु दार्जिलिंगहून सिकीमपर्यंत प्रवास पायीं करावयाचा होता, व प्रदेश फारच अपरिचित असल्यामुळें केवळ तिबेटी मजुरांवर विश्वास टाकून हा प्रवास करणें मला इष्ट वाटलें नाहीं. तेव्हां हेडमास्तरानें सिकीमपर्यंत मला पोंचविण्यासाठीं आपला माळी बरोबर दिला. माझे कपडे पुस्तकें, वगैरे सामान नेण्यासाठी दोन भोटिया मजूर करण्यांत आले, व मी, हेडमास्तराचा माळी आणि हे दोघे मजूर असे चौघेजण सिकीमच्या रस्त्याला लागलों. वाटेत जेवणखाण करण्यासाठीं माळ्याचा फारच उपयोग झाला.

एका वर्षापूर्वीं यंग हसबंडचें मिशन तिबेटांत गेलें होतें, व त्यासाठीं सिकीमवरून साधारण रस्ता तयार करण्यांत आला होता. तेव्हां रस्त्यांत आम्हांला विशेष त्रास झाला नाहीं मात्र एका ठिकाणीं एका तिबेटी माणसाचा खून झाला होता व त्याचें प्रेत रस्त्याच्या बाजूला सांपडलें होतें. त्या दिवशीं सूर्यास्ताच्या सुमारास आम्ही त्या ठिकाणीं पोहोंचलों. तेथें तिबेटी लोकांच्या कांहीं झोंपड्या होत्या. परंतु त्यांत वस्ती करणें धोक्याचें वाटल्यावरून मी थेट सरकारी डाक बंगल्याकडे गेलों पण तेथील शिपाई मला आंत राहूं देईना. तो म्हणाला, " आजची रात्र तुम्ही बाहेर ओट्यावर पाहिजे तर निजा, पण सिकीम सरकारच्या परवानगीशिवाय तुम्हांला आंत राहूं देता येत नाहीं." मी म्हणालों, " मी सिकीमच्या महाराजकुमारांकडेच उतरणार आहें. त्याचा राजवाडा जर मला रहावयास मिळणार, तर मग यःकश्चित् डाक बंगल्यांत एक रात्र रहाण्याला हरकत कां असावी ? " गरीब बिचारा शिपाई, महाराजकुमार वगैरे बड्या मंडळींचीं नावें ऐकल्या-बरोबर गांगरून गेला, व त्यानें लगेच दरवाजा खुला करून आमचें सामान वगैरे ठेवण्यास आम्हांस मोकळीक दिली ! त्या रात्रीं दोन्ही भोटिया मजुरांना बाहेरच्या बाजूला निजवून माळ्याला आंतल्या बाजूला निजविलें, व मी थकून गेल्यामुळें स्वस्थ झोंपी गेलों. या एका गोष्टीशिवाय वाटेंत सांगण्यासारखी दुसरी गोष्ट घडून आली नाहीं.

सिकीमला पोंचल्यावर मी थेट राजकुमाराच्या बंगल्यावर गेलों, व बौद्धधर्मांकुर सभेचें पत्र त्याला दिलें. पत्र वाचून त्यानें आपल्याच बंगल्यांत एका बाजूला माझी रहाण्याची व्यवस्था करून दिली. जेवण माझ्याच देखरेखीखालीं त्याचा एक नोकर बनवीत असे. येथें एक नवीन अँग्लो व्हर्न्याक्युलर स्कूल निघालें होतें. त्याचे हेडमास्तर दाव सांदप् काजी या नांवाचे भोटिया गृहस्थ होते. त्यांच्याजवळ मीं तिबेटी भाषा शिकण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यांना विशेष सवड नसल्यामुळें व माझ्याहि अंगीं पूर्वीप्रमाणें चिकाटीनें मेहनत करण्याचें सामर्थ्य न राहिल्यामुळें माझ्या हातून तिबेटी अक्षरांच्या ओळखीपलीकडे शिकण्याचें काम म्हणण्यासारखें पार पडलें नाहीं. विशेषतः येथें रहाण्याची मला एक प्रकारची चीडच आली. मी जेव्हां हरिनाथ देचें पत्र घेऊन येथील रेसिडेंट मि. व्हाईट यांस भेटावयास गेलों, तेव्हां त्यांनीं म्हटलें होतें, कीं, 'येथल्या परिस्थितीचा तुम्हांला लवकरच कंटाळा येईल; येथील बौद्धधर्म सीलोनच्या बौद्धधर्माइतका उज्ज्वल तर नाहींच, पण उलट येथल्या लोकांना बौद्ध म्हणता येईल की नाहीं याचीच शंका आहे.' या गोष्टीचा मलाहि लवकरच अनुभव आला. सिकीमच्या मठांतून गाई मारून भिक्षूंना मांस चारण्याची वहिवाट होती ती नुकतीच बंद करण्यांत आली होती. तथापि डुकरें वगैरे प्राणी मारून, त्यांच्यावर निर्वाह करण्याला येथील लामाला मुळींच दिक्कत वाटत नसे. याशिवाय या लोकांची रहाणी इतकी गलिच्छ आहे, कीं, त्यांनीं शिजविलेलें अन्न खाण्याचा मला कंटाळा येई.

बेडकाची भाजी

सिकीमच्या राजानें बनविलेल्या एका मठांत खुद्द तिबेटांतून एक लामा येऊन राहिला होता. हा चांगला विद्वान आहे, अशी त्याची ख्याति होती. त्याला हिंदुस्तानी भाषाहि बोलता येत असे. त्याच्या शिष्याला तर हिंदुस्तानी भाषा बरीच अवगत असे. एके दिवशीं त्या शिष्यानें गुरूच्या तर्फे जेवण्यासाठीं मला आमंत्रण केलें. मी त्याला म्हणालों, " मत्स्य किंवा मांस मला चालत नाहीं. तेव्हां तुम्ही उगाच मला आग्रह करूं नका. " तो म्हणाला, " त्याबद्दल हरकत नाहीं. आम्ही त्याची व्यवस्था करूं. " तेव्हां मी आमंत्रण स्वीकारलें, व दुपारीं त्याच्या मठांत जेवावयास गेलों. आमनें मांडून त्यांच्या-जवळ त्याच्या गुरूला व मला अशीं दोन भक्कम ताटें ठेवण्यांत आलीं होतीं, व ताटां-जवळ दोनदोन चिनीमातीच्या पेल्यांतून कांहीं पदार्थ ठेवण्यांत आला होता. तो पदार्थ पाहिल्याबरोबर मला मांसासारखा वाटला. तेव्हां मी म्हणालों, " लामासाहेब, हें मांस असावें असें दिसतें ! " त्यावर मोठ्या आश्चर्यचकित मुद्रेनें तो लामा जीभ * बाहेर काढून म्हणाला, " आपण मांस किंवा मत्स्य खात नाहीं, असें माझ्या शिष्याबरोबर सांगून पाठविलें, तेव्हां मी मुद्दाम तसा पदार्थ कां तयार करीन ? आपणासाठीं मोठ्या प्रयासानें ही भाजी तयार केली आहे ! " मी म्हणालों, " लामाजी, ही भाजी तरी कोणत्या पदार्थाची आहे ?" लामा म्हणाला, " ती नुसती बेडकांची आहे ! तुम्ही मुळींच संशय धरूं नका ! हिंदुस्तानांतील मोठ्या बेडकांप्रमाणें येथले बेडूक घाणेरडे नसतात ! मी आज केवळ तुमच्यासाठीं हे बेडूक जंगलांतून धरून आणावयास लावले ! " मी आश्चर्यांत मग्न होऊन घोटाळ्यांत पडलों ! बिचारा लामाहि विस्मित होऊन खजील

---

* क्षमा मागावयाची किंवा आश्चर्य दाखवावयाचें असतां तिबेटी लोक जीभ बाहेर काढीत असतात !

झाला ! इतक्या प्रयासानें तयार केलेली भाजी पाहुण्याच्या पसंतीस न यावी हें कोडें त्याला उलगडेना ! असो. शेवटीं मी केवळ त्याच्या भिडेखातर थोडा दूध भात खाल्ला. पण तोहि औषधाप्रमाणें मला खावा लागला. लामानें बेडकाच्या भाजीवर यथेच्छ ताव दिला ! मात्र मधूनमधून मला त्या पदार्थाचा आस्वाद घेता आला नाही, याबद्दल तो दुःख प्रदर्शित करीत असे ! दोन-चार दिवसांनंतर तेथल्या महाराणीनें मला जेवणासाठीं आमंत्रण केलें. तेव्हां मला सांगावें लागलें, कीं, मी मांस, मासे किंवा बेडूकहि खात नसतो; एवढेंच नव्हे तर कोणत्याहि प्राण्याचें मी मांस खात नसतों ! न जाणों, बेडूक खात नाहीं, असें म्हटलें तर दुसऱ्या एका उंदरासारख्या प्राण्याची भाजी ताटांत असावयाची !

मी सिकीमला निघून आल्यावर एप्रिल महिन्यांत हरिनाथ देहि वरद्वानच्या महाराजांबरोबर विलायतेला गेला. जातांना एडनहून त्यानें मला पुनः कलकत्त्याला परत येण्याविषयीं एक पत्र लिहिलें. त्याचा माझ्यावर म्हणण्याजोगा परिणाम झाला नाहीं. पण श्रीयुत मनमोहन घोषाचें दुसरें एक पत्र आलें. त्यांत त्यानें सिकीमला रहाण्यापासून कोणतेंहि देशकार्य साधावयाचें नाहीं, व कलकत्त्याला आल्यास नवीन उत्पन्न झालेल्या जागृतीला बौद्धधर्माच्या ज्ञानानें चांगलें वळण लागेल, अशा अर्थाचा मजकूर होता. या पत्राचा मात्र माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला. आजपर्यंत रानावनांत आणि बौद्ध विहारांत दिवस घालविले तेवढे पुरे झाले; यापुढें तरी कांहीं स्वदेशसेवा होण्यासारखी असेल तर ती अवश्यमेव करावी, असा मी अंतःकरणपूर्वक विचार करूं लागलों.

पण स्वदेशसेवा करणें कांहीं सोपें नाहीं. उगाच लोकहिताचा आव आणण्यांतहि अर्थ नाहीं. मी एखाद्या युनिव्हर्सिटीचा ग्रॅज्युएट नसल्यामुळें किंवा परंपरागत चालत असलेल्या एखाद्या संस्थेचाहि मला पाठिंबा नसल्यामुळें माझ्या हातून लोकहित कितपत साधेल याचा अंदाज करतां येईना. लोकहित बाजूला राहूं द्या; पण आत्महित तरी साधेल की नाहीं याची मला शंका आली. कलकत्त्याला असतांना डॉ. पी. के. रॉय इत्यादि बड्या मंडळीला भेटून कलकत्त्याला एखादा पालि क्लास सुरू करण्याचा माझा विचार त्यांना कळविला. त्या वेळीं मला जेवण आणि रहाण्याची जागा यांच्याखेरीज दुसऱ्या पदार्थांची जरुरी नव्हती. चीवरें ब्रह्मदेशाहून मिळालीं असतीं. परंतु तेवढ्यालाहि या लोकांची सहानुभूति मिळाली नाहीं, किंबहुना बौद्धधर्मासंबंधीं त्यांचा एक प्रकारें तिटकाराच दिसून आला. हरिनाथ देची मला मदत होती. पण त्याचा कोणत्याही धर्मावर विश्वास नसल्यामुळें केवळ स्वार्थासाठीं त्यानें माझा उपयोग करून घेतला असता; आणि ही गोष्ट दोन महिन्यांच्या परिचयानें मला चांगली उमगली होती ! आतां भिक्षुभाव सोडल्यामुळें मला पैसे वगैरे घेण्यास हरकत राहिली नव्हती. तेव्हां स्वतःच बंगाल्यांतील कांहीं मंडळींची सहानुभूति मिळवून सेवावृत्तीच्या धोपट मार्गानें पालि भाषेच्या प्रसारार्थ खटपट करून पाहावी, असा मीं निश्चय केला.

जर सेवाच पत्करावयाची असेल तर शक्य असल्यास आपल्या कुटुंबाला मदत कां करू नये, असें वाटून कुटुंबाची स्थिति काय आहे, हें जाणण्यासाठीं गोव्याला मीं एकदोन पत्रें लिहिलीं. श्रीयुत विष्णु नाईक यांस आमच्या वडिलांनीं चौदाशें रुपयांचें कर्जखत लिहून दिल्याचें मागल्या एका प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. तेव्हां त्या कर्जाची वाट काय झाली, वगैरे प्रश्न त्यांना पहिल्या पत्रांत विचारले. त्यांचें उत्तर असें आलें, कीं कर्ज फिटलें तर नाहींच, परंतु बऱ्याच वर्षांचें व्याज देणें आहे, तथापि माझ्या घरच्या मंडळीला माझ्या पत्रानें बराच आनंद झाला आहे— इत्यादि. मी मद्रास सोडल्यापासून घरीं एकहि पत्र लिहिलें नाहीं; त्यामुळें मी मेलों असेन, अशीच सर्वांची समजूत होती. पण ती या पत्रानें नष्ट झाल्यामुळें मंडळीला आनंद होणें साहजिक होतें.

नॅशनल कॉलेजची स्थापना

१९०६ च्या जुलई महिन्यांत हरिनाथ दे विलायतेहून परत आला, व मला पुनः एकवार कलकत्त्याला येण्याविषयीं त्यानें आग्रहाचें पत्र लिहिलें. लोकप्रवाहांत उडी टाकून पाहावी, असा माझ्या मनाचा पुष्कळ आढेवेढे घेतल्यानंतर एकदांचा निश्चय ठरला, व मी जुलई महिनाअखेर कलकत्त्याला आलों. आल्याबरोबर हरिनाथ दे बरोबर एम्. ए. ला लागणारा 'थेरगाथा' हा ग्रंथ वाचण्यास सुरुवात केली. पण आतां त्याच्यावरच अवलंबून रहाण्याचें कारण नव्हतें. याच वेळीं सर गुरुदास बानर्जी, डॉ. रासबिहारी घोष[२४] वगैरे मंडळीनें कलकत्त्याला नॅशनल कॉलेज सुरू करण्याची योजना केली होती, व हें कॉलेज ऑगस्टच्या १५ तारखेस उघडणार होतें. या कॉलेजांत पालि भाषेचा शिक्षण होण्यासाठीं मीं बरीच खटपट केली. या कामीं श्रीयुत मनमोहन यांचें मला फारच साहाय्य झालें. त्यांनीं श्री. सत्येंद्रनाथ टागोर यांची मला भेट करवून दिली, व श्री. टागोरांनीं, मुदत अगदीं थोडी होती तरी, नॅशनल कॉलेजच्या विषय-पत्रकांत पालि भाषाहि दाखल करून घेतली. मला पगार मात्र फार थोडा म्हणजे अवघा ३० रुपये देण्याचें ठरविलें. पगार कांहीं का असेना, काम करून दाखविण्यास सवड मिळाली, एवढ्यानेंच मला फार आनंद झाला, व १९०६ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या १५ तारखेपासून— म्हणजे नॅशनल कॉलेज उघडल्यापासून मी तेथें पालि अध्यापकाचें काम करूं लागलों.

परंतु ही गोष्ट देला बिलकुल आवडली नाहीं. आपणाला कळविल्यावांचून व आपल्या

---

२४. त्या काळातील काँग्रेसचे एक नावाजलेले पुढारी. काँग्रेसचे ते दोन वेळा अध्यक्ष झाले होते. १९०६ मध्ये सुरत येथे, आणि १९०७ मध्ये मद्रास येथे. फार हुशार वकील म्हणून रासबिहारींचा सबंध भारतात गवगवा होता. कलकत्ता विद्यापीठाशी त्यांचा बराच काळ फार घनिष्ठ असा संबंध होता, आणि मरणापूर्वी या विद्यापीठाला त्यांनी अनेक लाखांची देणगी दिली होती. कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांना 'डॉक्टर ऑफ लॉ' ही पदवी दिली होती.

विचारावांचून मी या नवीन संस्थेला मिळालों, हें त्याला रुचलें नसावें! तो म्हणाला, "नॅशनल कॉलेज ही संस्था ब्रिटिश सरकारच्या विरुद्ध आहे, व मी तर सरकारी नोकर आहें. तेव्हां माझें आपलें कसें जुळेल? आपणाला नोकरी करावयाची असती, तर मीं याहूनहि पुष्कळ पटीनें चांगली बघून दिली असती. परंतु या संस्थेशीं तुम्हीं संबंध जोडल्यामुळें मला यापुढें कांहींच करतां येण्यासारखें नाहीं." मी म्हणालों, "नोकरी मिळविणें हा कांहीं माझा मुख्य हेतु नाहीं. जगाच्या प्रवाहांत मिसळून कांहीं कामगिरी करावी, व सरळ मार्गानें चालून साधल्यास माझ्या कुटुंबाला कांहीं मदत करावी, अशा उद्देशानें मीं ही नोकरी पत्करली आहे. सर गुरुदास बानर्जी, डॉ. रासबिहारी घोष वगैरे सरकारला प्रिय झालेली मंडळी या संस्थेचे व्यवस्थापक आहेत. असें असतां सरकारला माझा वहीम येण्याचें कांहींच कारण नाहीं. शिवाय संस्था किती जहाल असली तरी पालिभाषेंतून जहालपणा शिकवला जाईल, हें संभवत नाहीं. असें असून माझ्या दोस्तीनें जर तुमच्या अभिवृद्धीला धोका येत असेल तर मी आजच तुमचें घर सोडून दुसरीकडे जातों. तुमचें अन्न मीं कांहीं दिवस तरी खाल्लें आहे, आणि महाराष्ट्रीय या नात्यानें तुम्हांला नुकसान येईल, असें वर्तन करणें मला फारच लाजिरवाणें वाटतें."

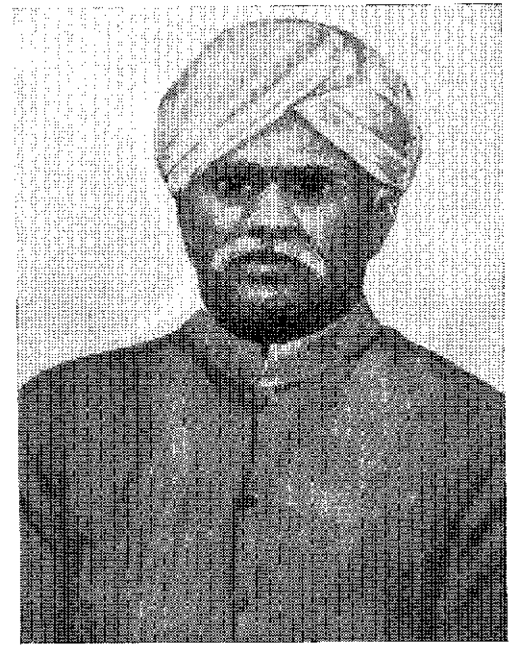
गोष्ट निकरावर आली तेव्हां हरिनाथ मोठ्या विवंचनेंत पडला, आणि म्हणाला, "सध्यां तुम्ही माझ्या येथून जाऊं नका. प्रथमतः मी माझ्या मित्रांपाशीं चौकशी करून पहातों, आणि जर सरकारची इतराजी होईल, असें वाटलें तर तुम्हांस कळवितों." या देच्या भाषणांत मला विशेष महत्त्व वाटलें नाहीं. सरकारची इतराजी होणार नाहीं, हें त्याला पक्कें माहीत असावयास पाहिजे होतें. मी त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें त्या दिवशीं त्याच्याच घरीं राहिलों. दुसऱ्या दिवशीं तो मला म्हणाला, "काल आपणास वाईट वाटण्यासारखें मजकडून वर्तन घडलें, त्याबद्दल मला दुःख होतें. चौकशीअंतीं तुमचा नॅशनल कॉलेजचा संबंध मला कोणत्याहि रीतीनें बाधूं शकणार नाहीं, असें मला समजलें. तुम्ही माझ्या घरीं राहून नॅशनल कॉलेजमध्यें खुशाल काम करीत जा." एवढेंच नव्हे, तर त्या दिवसापासून दे प्रेसिडेन्सी कॉलेजला जातांना, आपल्याच गाडींतून मला नॅशनल कॉलेजांत पोहोंचवीत असे!

नॅशनल कॉलेजांत मला पुष्कळसे विद्यार्थी सांपडले नाहींत. तथापि जे पांच-सहा विद्यार्थी असत, त्यांतील बहुतेक मेहनती होते. त्यांपैकीं दोघे १९१५ सालीं हॉर्वर्ड युनिव्हर्सिटीच्या डिग्र्या घेऊन आले आहेत. पैशाच्या संबंधानें मात्र म्हणण्यासारखा फायदा नव्हता. बिऱ्हाड करण्याची पाळी आली असती तर तीस रुपये मला एकट्याला पुरले असते कीं नाहीं, याची शंकाच आहे.

प्रथमतः कॉलेजचे प्रिन्सिपाल श्रीयुत अरविंद घोष हे होते. पण लवकरच 'वंदे मातरम्' पत्राच्या खटल्यांत सांपडल्यामुळें त्यांनीं आपल्या जागेचा राजीनामा दिला, व प्रिन्सिपालचें सर्व काम श्रीयुत सतीशचंद्र मुकर्जी यांजकडे आलें. माझ्या संबंधानें यांना फार संशय वाटत असे. मला नेमण्याच्या वेळींहि यांनीं बराच विरोध केला, असें

धर्मानंद, १९२४

डॉ. वासुदेव अ. सुखठणकर

भिकु पुं. नाईक

विष्णु रा. नाईक

माझ्या ऐकण्यांत आलें होतें. पुढें प्रिन्सिपॉल झाल्यावर त्यांनीं मला बौद्धधर्मासंबंधानें क्लासांत कांहीं शिकवतां कामा नये, अशी सक्त ताकीद दिली! तेव्हां मी म्हणालों, "असें असेल तर पालीचा क्लास लवकर बंद कराल तेवढें चांगलें. कां कीं, बौद्ध-धर्माशीं संबंध न येणारा ग्रंथ पालि भाषेंत विरळा." तेव्हां ते म्हणाले, "ग्रंथात असेल तें शिकविण्यास हरकत नाहीं, परंतु मुलांना 'बौद्ध व्हा' असा उपदेश करूं नका." मी म्हणालों, "मी बौद्ध धर्माचा मिशनरी या नात्यानें या कॉलेजांत आलों नाहीं. जर मला उपदेश करावयाचा असेल तर त्यासाठीं मी निराळी जागा पाहीन. परंतु जें ग्रंथांत आहे तें मात्र यथायोग्य समजून देत जाईन, व त्याच्या आड जर तुम्ही येत असाल, तर मी आजच राजीनामा देऊन मोकळा होतों." यानंतर प्रि. मुकर्जींचा आणि माझा खटका उडण्याचा मुळींच प्रसंग आला नाहीं. कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांचें माझ्याविषयीं फार चांगलें मत झाल्यामुळें मुकर्जींनाहि आपलें मत बदलावें लागलें, व शेवटीं शेवटीं बौद्धधर्माविषयीं विद्यार्थ्यांना कांहीं व्याख्यानें द्या, असाहि त्यांनीं आग्रह चालविला होता!

सात वर्षांनंतर गोमंतकात

१९०६ सालच्या ऑक्टोबर महिन्यांत गोव्याला जाण्याचा मीं बेत केला. पालित आडनांवाचे एक गृहस्थ माझ्याबरोबर मुंबईला आले. पण तेथें थोडें आजारी पडल्या-मुळें गोव्याला जाण्याचा बेत तहकूब करून ते पुनः कलकत्याला गेले. आम्ही वाटेंत नागपुराला दोन दिवस श्रीयुत माधवराव पाध्ये यांजकडे उतरलों होतों व तेथून उमरावतीला श्रीयुत गोविंदराव काणे यांना भेटण्यासाठीं आलों. त्या वेळी श्रीयुत काणे मला म्हणाले, "डॉ. भांडारकर यांची तुम्हांस भेटण्याची फार इच्छा आहे." मी म्हणालों, "ही गोष्ट असंभवनीय दिसते. कां कीं, माझ्यावर ते फारच रागावले होते." गोविंदराव म्हणाले, "ही गोष्ट खरी आहे. तुम्ही १९०४ सालीं येथें येऊन गेल्यावर लोणावळा येथें त्यांची भेट झाली, त्या वेळीं बोलतां बोलतां सहज तुमची गोष्ट निघाली. डॉक्टर साहेब म्हणाले, 'अहो, तो तरुण अगदीं वेडा दिसतो! त्याची गोष्ट येथें कशाला काढता?' नंतर मीं त्यांना तुमचें सर्व वर्तमान निवेदित केलें. पालि भाषेचें तुम्हीं चांगलें अध्ययन केलें आहे, ती गोष्ट समजल्याबरोबर तुम्हांला पाहण्याची त्यांना फार उत्सुकता झाली आहे, आणि त्यांनीं मला सांगितलें आहे, कीं, जर तुम्ही या बाजूला पुनः परत याल तर आपणास अवश्य भेटावयास सांगा."

प्रार्थना समाजातील व्याख्यान

डॉ. भांडारकर यांना भेटण्यास मी नाखूष होतों, असें मुळींच नाहीं. त्यांची माझ्या-

वर इतराजी असती तरीहि पुण्याला आलों असतां, मी त्यांना भेटल्यावांचून गेलों नसतों. पण या प्रसंगीं मुद्दाम पुण्याला जाणें शक्य नव्हतें. म्हणून मी म्हणालों, " मला मुंबईहून थेट गोव्याला जावयाचें असल्यामुळें त्यांना भेटण्याची सवड व्हावयाची नाहीं. " परंतु त्याच दिवसांत मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाचा वार्षिक उत्सव सुरू होता, आणि ही गोष्ट काणे यांना माहीत होती. डॉ. भांडारकर तेथें असतील, असें गृहीत धरून त्यांनीं प्रार्थनासमाजाच्या पत्त्यावर तार पाठविली. या खेपेस उमरावतीस व्याख्यान वगैरे देण्याच्या भरीस न पडतां मी तेथून थेट मुंबईला आलों. श्रीयुत (आतां डॉक्टर) देवदत्तराव[२५] भांडारकर हे मला भेटण्यासाठीं स्टेशनावर आले होते. पण त्यांची माझी चुकामूक झाली. मी आणि माझे मित्र पालित गिरगांव पोर्तुगीज चर्चजवळ असलेल्या सुखनिवासांत उतरलों आणि लवकर जेवण आटपून मी एकटाच प्रो. श्रीधरपंत भांडारकर यांच्या घरीं गेलों. डॉक्टरसाहेब या वेळीं स्नानाला गेले होते. पांच-दहा मिनिटांनीं ते स्नान आटपून पोषाख करण्यापूर्वी स्नानाच्या वेळीं घालण्याचा झगा (बाथ–रोब) घालून बाहेर आले, आणि ताबडतोब संभाषणास सुरुवात झाली. त्या दिवशीं निरनिराळ्या गृहस्थांची निरनिराळ्या संतचरित्रांवर चार व्याख्यानें प्रार्थनासमाजातर्फे व्हावयाचीं होतीं. डॉक्टरसाहेबांनीं मलाहि याच वेळीं बुद्धचरित्र कथन करण्यास सांगितलें. बरींच वर्षें मराठी भाषेंत बोलण्याचा परिचय नव्हता, तथापि त्यांच्या आग्रहास्तव बुद्ध-चरित्रावर चार शब्द बोलण्याचें मीं कबूल केलें. संध्याकाळीं व्याख्यानाच्या वेळीं माझी लोकांस ओळख करून देतांना डॉक्टरसाहेबांनीं माझा पूर्वेतिहास, व पुण्याला असतांना मला आपण केवळ तरुण होतकरू समजत असें; पण एवढ्या चिकाटीनें काम करण्याचें साहस माझ्या अंगीं असेल, याची कल्पना आपणास करतां आली नाहीं, वगैरे मजकूर सांगितला. माझें भाषण कसें झालें असेल हें मला सांगतां येत नाहीं. पण डॉ. भांडारकर यांच्या प्रस्तावनेमुळें माझी मुंबईतील लोकांना– विशेषतः प्रार्थनासमाजाच्या सभासदांना– चांगली ओळख झाली. त्यानंतर कलकत्त्याहून जेव्हां जेव्हां मी मुंबईस येत असें, तेव्हां तेव्हां समाजांतील राममोहन आश्रमांतच उतरत असें.

दोन दिवस मुंबईस राहून मी बोटीनें पणजीस व तेथून होडी करून रात्रीं मुरगांवास गेलों. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं परस्पर सांखवाळीस न जातां मडगांवास आलों. आमचे जुने आप्त भिकू नाईक यांनीं मला या वेळीं फारच चांगल्या रीतीनें वागविलें. श्रीयुत विष्णु नाईक हेहि प्रेमानें वागले. ते व मी गाडी करून सांखवाळीस गेलों. तेथें माझ्या आगमनाची वार्ता पूर्वीच समजली होती. मला मंडळीनें बंगाली पोषाखांत पाहिल्याबरोबर एकदम रडण्यास सुरुवात केली! शेवटीं श्रीयुत विष्णु नाईक यांनीं सर्वांचें समाधान केलें.

फार दिवस घरीं राहतां येणें शक्य नव्हतें. ऑक्टोबर महिन्यांतील दुर्गापूजेची सुट्टी संपण्यापूर्वीं मला कलकत्त्याला जावयाचें होतें. म्हणून मी घरीं दोनतीन दिवस राहून मडगांवाला आलों. माझें कुटुंब मजबरोबर कलकत्त्याला जाण्यास सिद्ध झालें. परंतु माझी मुलगी माझ्या दाढीला इतकी घाबरून गेली, कीं; ती आमच्याबरोबर येण्यास कबूल होईना. मडगांवाहून तिला आजीच्या घरीं (चिखलीस) पाठवून देऊन मी व माझें कुटुंब कलकत्त्याला आलों.

आमच्या आगमनाची वार्ता हरिनाथ दे यास तारेनेंच देण्यांत आली होती. आमच्यासाठीं त्यानें आपल्याच घरीं स्वयंपाकाला वगैरे निराळी जागा साफसूफ करवून तेथेंच आमच्या राहण्याची सर्व व्यवस्था केली. दरमहा तीस रुपये पगार अगदीं बेताचा होता. तथापि घराचें भाडें, जाळण्यास कोळसे, इत्यादिकांसाठीं आम्हांस कांहीं खर्च पडत नसल्यामुळें आमचें जेमतेम भागत असे. पण डिसेंबर महिन्यांत कुटुंब आजारी पडल्यामुळें तिला पुनः गोव्यास पोंचवावें लागलें. या प्रसंगीं आलेला खर्च हरिनाथ देनें आपल्या पदरचा दिला.

विद्यापीठाचे लेक्चरर

१९०६ च्या अखेरीस एम्. ए. परीक्षेचा निकाल लागून हरिनाथ दे त्या परीक्षेंत पालि भाषेंत पहिल्या वर्गांत पास झाला. नंतर जस्टिस मुकर्जी[२६] यांच्या मदतीनें त्याचा युनिव्हर्सिटीच्या सिंडिकेटमध्यें प्रवेश झाला. युनिव्हर्सिटीच्या नव्या कायद्याप्रमाणें कांहीं लेक्चरर नेमण्यांत येणार होते. त्यांत पालि भाषेचा लेक्चरर मला नेमण्यांत यावें, अशी हरिनाथ देनें खटपट चालविली, आणि युनिव्हर्सिटींत त्याचें वजन फार असल्यामुळें त्यानें ती पारहि पाडली. बहुतेक सर्व लेक्चरर ऑनररी होते. मी व सत्यव्रत सामाश्रमी या दोघांना मात्र दरमहा १०० रुपये द्यावे, असा ठराव झाला होता. १९०७ सालच्या जुलै महिन्यापासून मी त्या जागेवर रुजू झालों. पण आगाऊच जस्टिस आशु-तोष मुकर्जी यांना भेटून, 'मी युनिव्हर्सिटींत काम करूं लागलों तरी नॅशनल कॉलेजचा

---

२५. सुप्रसिद्ध संशोधक आणि प्राच्यविद्यापंडित रा. गो. भांडारकर यांचे हे चिरंजीव. तेही प्राच्यविद्यापंडित आणि लेखक होते. त्यांनी संशोधनपर अनेक ग्रंथ लिहिले होते. १९३८ मध्ये अलाहाबाद येथे भरलेल्या इंडियन हिस्टॉरिकल कॉंग्रेसचे अध्यक्षस्थान त्यांना देण्यात आले होते. हिंदुस्थान सरकारच्या प्राच्यविद्याखात्याचे नि इंडियन हिस्टॉरिकल रेकॉर्डस कमिशनचे ते बराच काळ पदाधिकारी होते. कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांस डॉक्टरेट दिली होती. श्रीधरपंत हे देवदत्तांचे मोठे बंधू तेही संस्कृत भाषेचे तज्ज्ञ होते आणि मुंबईत प्राध्यापक या नात्याने शिक्षणक्षेत्रात कार्य करीत होते.

२६ यांचे संपूर्ण नाव सर आशुतोष मुकर्जी. हे कलकत्ता हायकोर्टाचे न्यायाधीश होते. कलकत्ता विद्यापीठ निर्माण करण्याचे श्रेय यांस आहे. त्यांनी या विद्यापीठाचे कार्य सतत तीस वर्षे केलें. त्यांनी बंगाली भाषेला माध्यम म्हणून माध्यमिक अभ्यासक्रमांत आणि तसेंच उच्च अभ्यास क्रमांतही, स्थान मिळवून दिले.

संबंध सोडणार नाहीं, ' असें सांगितलें होतें. त्यांनीं या कामीं मुळींच हरकत केली नाहीं. ते म्हणाले, "युनिव्हर्सिटीचें काम तुम्ही वेळेवर केलें म्हणजे झालें. इतर कामांत तुम्ही किती वेळ घालवितां, याचा विचार करण्याचें सिंडिकेटला कारण नाहीं." ही नोकरी मिळाल्याबरोबर मी नॅशनल कॉलेजचें काम पगारावांचून करूं लागलों, व तें कलकत्याला असेपर्यंत सोडलें नाहीं.

कलकत्ता युनिव्हर्सिटींत नोकरी पत्करल्यामुळें माझा पैशासंबंधानें बराच फायदा झाला. पगार आणि त्याशिवाय परीक्षक या नात्यानें मला ६०० पासून ९०० रुपये मिळत असत. परंतु मनाजोगें काम मात्र माझ्या हातून झालें नाहीं. लेक्चरर या नात्यानें मला आठवड्यांतून तीनच तास शिकवावे लागे. त्यांतहि जे दोघे-तिघे विद्यार्थी असत त्यांना पालि भाषेंत पारंगतता संपादण्याची उत्कट इच्छा नव्हती. केवळ कसेंबसें पास होऊन डिग्री मिळवावी, व आपला पगार वाढावा किंवा एखादी नवीन नोकरी मिळवावी, याकडेच त्यांचें लक्ष्य विशेष दिसून आलें. एकंदरींत कलकत्त्याला रहाण्यापासून कीर्ति मिळविण्यापलीकडे खरा फायदा झाला, असें म्हणतां येत नाहीं येथें मोठ्या कष्टानें संपादलेलें पालि भाषेचें ज्ञान हिंदुस्तानांत पेरावें हेंच माझें आयुष्यांतील मुख्य काम आहे, असें मी समजत होतों, व अजूनहि समजत आहें, हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. म्हणून कलकत्त्याला इतर बाबतींत जरी मला पुष्कळ फायदा होण्यासारखा होता, तरी तो मला अत्यंत गौण वाटला.

आतां वडिलांच्या– अंशतः तरी– ज्या ऋणांतून मुक्त होण्यासाठीं हा सेवाधर्म पत्करला तें फेडण्याच्या कामींहि मला बिलकुल यश आलें नाहीं. प्रथमतः जे पैसे मिळाले ते कांहीं वर्षांचें देणें असलेलें व्याज फेडण्यांत गेले. नंतर म्हणजे १९०७ च्या ऑगस्ट महिन्यांत वडिलांच्या जमिनीवर एक खटला उपस्थित झाला. चाळीस वर्षांमागें एका सोनाराचा व आमच्या वडिलांचा कांहीं जमिनीचा तंटा होता. पण गेल्या चाळीस वर्षांत तो पुनः उद्भवल्याचें आम्हांला तरी माहीत नव्हतें. १९०७ सालीं आमच्या शेजारच्या गांवांतील श्रीयुत राम नाईक बाणवलीकर यानें सोनाराचे सर्व हक्क त्याच्या वारसांपासून घेऊन मोठा खटला उपस्थित केला. १९०७ च्या डिसेंबर महिन्यांत सुरत येथील कॉंग्रेसला हजर राहून मी केवळ या खटल्याचा तडजोडीनें निकाल लावण्याच्या उद्देशानें गोव्याला गेलों. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही, कीं, राम नाईकानें आगाऊच माझ्या वडील बंधूवर फौजदारी खटला केला होता, व सरकारांतून जमिनीचा ताबा घेतला होता. आमच्या आप्तेष्टांच्या मताविरुद्ध त्याच्या घरीं जाऊन, खटल्याचा आपसांत निकाल लावावा, अशी मी त्याच्या वडील भावाला विनंती केली. परंतु तिचा परिणाम कांहीं झाला नाहीं. उलट राम नाईक त्या जमिनीची भलतीच किंमत सांगूं लागला. तेव्हां आमचा पक्ष खरा, हें कोर्टातून सिद्ध करून घेणें आम्हांस भाग पडलें. गांवच्या बहुतेक जमीनदार लोकांनीं आमच्यातर्फे साक्षी दिल्या. त्यांचे साक्षीदार म्हटले म्हणजे चारपांच मजूर होते. तेव्हां डिस्ट्रिक्ट जज्जानें आणि हायकोर्टानें आपल्याच तर्फे निकाल दिला.* वडील बंधूवर लावलेला फौजदारी खटलाहि कोर्टांत खोटा ठरला, हें सगळें योग्य झालें; परंतु या कामीं कलकत्त्याला मिळविलेले बहुतेक सर्व पैसे घालविणें भाग पडलें. जवळजवळ १००० रुपये या खटल्यांत बुडाले. तेव्हां वडिलांचें कर्ज माझ्या हातून फिटेल की काय, याविषयीं माझ्या मनांत तीव्र शंका उपस्थित झाली. मी युनिव्हर्सिटींत नोकरी पत्करली न पत्करली तोंच माझ्याशीं लहानपणीं सख्यानें वागणारा असा मनुष्य आमच्याविरुद्ध खटला विकत घेतो काय, आणि दूरवर विचार न करतां खोटे साक्षीदार गोळा करून कोर्टांत भांडतो काय! या सर्वांचा विचार केला म्हणजे माझें मन अत्यंत उद्विग्न होत असे. गोव्याची परिस्थितिच इतकी विलक्षण झाली आहे, कीं, तेथील हिंदु लोकांना आपलें हिताहित कशांत आहे, हें कळणेंहि मुष्किल झालें आहे. अशा स्थितींत वडिलांचें कर्ज फेडून जमिनी मोकळ्या केल्या तरी त्याची गत काय होईल, आणि आम्हांला किती खटले करावे लागतील कोण जाणे! असें वाटून या कामीं मीं बहुतेक उदासीन झालों.

हरिनाथ देचें माझ्यावर प्रेम होतें, यांत शंका नाहीं. १९०६ सालीं मी त्याच्या घरीं होतों तेव्हां केवळ माझ्या भिडेखातर त्यानें आपलें मद्यपानाचें व्यसन सोडून दिलें होतें. माझ्या आगमनानें हें स्थित्यंतर घडून आलें, असें वाटून त्याची आईहि माझे फार आभार मानीत असे. बौद्ध धर्माच्या पठनानें आपला मुलगा सुधारेल, असें एका ज्योतिष्यानें सांगितलें होतें, व त्याच्यावर तिचा विश्वास होता. परंतु १९०७ सालीं हरिनाथ देची बदली हुगळी कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलच्या जागीं झाली, व तेथें त्याचें व्यसन पुनरुद्भूत झालें. पुढें त्या कॉलेजच्या जागेवर असतांना इंपीरियल लायब्ररीच्या मुख्य अधिकाऱ्याची जागा त्याला मिळाली. त्या वेळीं त्याचा पगार एकदम दरमहा ११०० रुपये झाला. ही जागा मिळण्याला अंशतः मीच कारण झालों, असें तो म्हणत असे. पालि भाषेंत प्रावीण्य संपादल्यानें कलकत्त्याचे लॉर्ड बिशप कोपल्स्टोन् यांची त्याच्यावर मर्जी बसली. बिशप कोपल्स्टोन् हे स्वतः पालि भाषेचे भोक्ते होते, व कांहीं अडल्यास ते हरिनाथ देला विचारीत असत. त्यांच्याच खटपटीनें श्रीयुत देला एवढी मोठी जागा मिळाली. देचें भरभराट पाहून मला फार आनंद होत असे. पण त्याबरोबरच त्याचें व्यसन वाढत चाललें आहे, असें कर्णोपकर्णी ऐकून माझें मन खिन्न होत असे. हुगळीहून तो परत आल्यावर मी त्याच्या घरीं रहातच नव्हतों. धर्मपालानें महाबोधि सभेसाठीं पुनः मूळचीच जागा भाड्यानें घेतली होती. तेथें कांहीं दिवस मी राहिलों; व नंतर कांहीं दिवस बालीगंज येथें श्रीयुत अंबिकाचरण सेन यांच्या घरीं रहात असें. येथें असतांना एके दिवशीं हरिनाथ दे यास भेटण्यासाठीं मी कलकत्ताक्लबांत गेलों. त्या क्लबांत देनें दरमहा नव्वद रुपये भाडें देऊन एक भली मोठी खोली घेतली होती. दोन-तीन महिन्यांनीं जर्मनीहून डॉ. पिशल येणार आहेत, त्यांच्यासाठीं ही खोली अडवून ठेविली आहे, असें

* हे दोन निकाल मी अमेरिकेंत असतांना झाले.

तो म्हणे. मी गेलों त्या वेळीं तेथें आणखी एकदोन बंगाली पंडित त्याला भेटण्यासाठीं आले होते, व त्याचे दोघे सुरापानमित्रहि तेथें होते. हरिनाथ देनें त्या दिवशीं आमच्यासमोरच आपल्या व्यसनाचें प्रदर्शन केलें. त्यानें अतिक्रम केला, असें मुळींच नाहीं. परंतु, पूर्वी तो चोरूनमारून कोणाला न कळत दारू पीत असे. पण त्या दिवशीं उघडपणें प्याला, एवढें काय तें. या गोष्टीचा माझ्या मनावर तीव्र परिणाम झाला. यापुढें जितक्या लवकर कलकत्ता सोडतां येईल तितकें चांगलें, अशी माझी दृढ समजूत झाली.

कलकत्त्यांत बऱ्याच लोकांच्या आणि माझ्या ओळखी झाल्या होत्या. हरिनाथ देच्या प्रतिपक्षांतील कांहीं वडे लोकहि मला चहात असत, असें माझ्या ऐकण्यांत आलें होतें. परंतु उघडपणें किंवा गुप्तपणें या लोकांशीं मी कधींहि संबंध ठेविला नाहीं. त्यांत कांहीं सदाचरणी आणि उदार मनाचीं माणसें होतीं. तथापि केवळ हरिनाथ देला वाईट वाटेल हें जाणून मी त्यांची तोंडओळखहि जोडली नाहीं. मी त्यांच्या पक्षाला जाऊन मिळालों असतों तर कदाचित् माझा फायदा झाला असता. परंतु अशी वाघुळाची वृत्ति स्वीकारण्याचा मला अत्यंत तिटकारा असल्यामुळें तिची नुसती कल्पनाहि माझ्या मनाला शिवली नाहीं. आता हरिनाथ देला ताळ्यावर आणून सन्मार्गाला लावण्याचा प्रयत्न माझ्या आटोक्याबाहेरचा होता, व त्यामुळें मला एकच रस्ता मोकळा होता व तो हा, कीं कलकत्ता सोडून दुसरीकडे जावें. सारांश, ज्या उद्देशानें मी येथें नोकरी पत्करिली, तो उद्देश सफल झाला नाहीं; बंगाल्यांतील विद्यार्थ्यांचें माझ्या हातून म्हणण्याजोगें कल्याण होण्यासारखें दिसेना, आणि ज्या मित्रानें एवढी मदत करून मला पुढें आणलें, त्याचाहि पाय दिवसेंदिवस खोलांत जात असून त्याला वर आणण्याचें माझ्या अंगीं सामर्थ्य नाहीं; या सर्व गोष्टींनीं माझ्या मनांत फार काहूर माजून राहिलें, व कलकत्ता सोडून आपल्या शक्त्यनुसार कर्तव्याकडे वळण्याची उत्कंठा लागली. या प्रयत्नांत अचानक कसें यश आलें हें पुढील प्रकरणांत सांगावयाचें आहे.

१७

श्रीमंत गायकवाड महाराजांचा आश्रय

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, बडोद्याचे महाराज, हे विद्याप्रिय राजेरजवाड्यांत अग्रणी आहेत, अशी त्यांची ख्याति पुष्कळ वर्षांपूर्वी माझ्या ऐकण्यांत आलीच होती. १९०६ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत औद्योगिक परिषदेचे अध्यक्ष या नात्यानें त्यांचें कलकत्त्याला आगमन झालें. तेव्हां अर्थात्च त्यांच्या भेटीची मला फार इच्छा झाली. श्रीयुत सत्येंद्रनाथ टागोर आय्. सी. एस्.; यांची व माझी नॅशनल कॉलेज सुरू झाल्यापासून चांगलीच ओळख झाली होती. त्यांत सर्वसाधारण महाराष्ट्रीय लोकांसंबंधीं त्यांच्या मनांत एक प्रकारची आदरबुद्धि वसत असे. तेव्हां मी त्यांच्याजवळ जाऊन, 'मला बडोद्याच्या महाराजांची ओळख करून द्याल काय?' असा प्रश्न केला. त्यावर ते म्हणाले "महाराजांपेक्षा दिवाण श्रीयुत रोमेशचंद्र दत्त[२७] यांची व माझी फार चांगली ओळख आहे, व त्यांच्याच मार्फतीनें तुमची आणि महाराजांची गाठ घालून देणें चांगलें होईल." त्याच दिवशीं किंवा दुसऱ्या दिवशीं ते स्वतः मला नेऊन रोमेशचंद्र दत्त यांच्या घरीं गेले. परंतु रोमेशबाबूंनीं, 'माझ्या आणि महाराजांच्या भेटीपासून कांहीं एक निष्पन्न व्हावयाचें नाहीं, बौद्ध धर्माचा बडोद्याला उपयोग नाहीं व महाराज त्यासंबंधीं, विशेष आस्था बाळगीत नाहींत,' इत्यादि उडवाउडवीचीं उत्तरें देऊन श्रीयुत टागोर यांना व मला वाटेस लावलें! तेथून बाहेर पडतेवेळीं मला तर महाराजांच्या भेटीची बिलकूल आशा राहिली नाहीं. परंतु टागोर मला म्हणाले, "तुम्हांला वाईट वाटूं देऊं नका; मी स्वतः महाराज गायकवाडांना चांगला ओळखतों, आणि उद्यां सकाळीं सातांच्या सुमारास मजकडे आलांत, तर आपण दोघेहि महाराजांच्या भेटीला जाऊं."

त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं नंबर १९ स्टोअर रोड, बालिगंज येथें त्यांच्या घरीं गेलों. आपल्या रोजच्या पोषाखानें तें तसेच बाहेर निघाले. मी त्यांच्यासाठीं गाडी

---

२७. हे बंगालमधील प्रारंभीच्या काळातील आय्. सी. एस्. अधिकारी होते. विद्वान्, अभ्यासू वृत्तीचे आणि एक उत्तम लेखक म्हणून ते त्यावेळी ओळखण्यात येत. त्यांचे इंग्रजी आणि बंगाली वाङ्मय विपुल असून तें उच्च दर्जाचें आहे. त्यांच्या कांहीं कादंबऱ्या वि. सी. गुर्जर यांनी मराठींत आणलेल्या आहेत. ते राष्ट्रसभेचेही अध्यक्ष झाले होते.

आणण्यास सज्ज* झालों. परंतु त्यांनीं गार्डीत बसणें साफ नाकारलें. सकाळीं मैल दीड मैल चालण्याची आपणाला संवय आहे, व चालल्याशिवाय चैन पडत नाहीं, असें म्हणून ते माझ्याबरोबर पायींच आले. त्या दिवशीं गायकवाड महाराज सकाळींच बाहेर कोठें गेले होते. अर्थात् आमची भेट झाली नाहीं. पण श्रीमंतांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी श्रीयुत (आतां सर) मनुभाई मेथा यांस माझ्यासंबंधीं जें कांहीं सांगावयाचें तें सांगून टागोर तसेच चालत घरीं गेले.

त्यांच्या या खटपटीनेंहि श्रीमंत सयाजीराव यांची व माझी भेट झाली नसती; परंतु त्यांच्याच आश्रितांपैकीं एकादोघा गृहस्थांनीं श्रीयुत मनुभाईंना वारंवार आठवण देऊन, दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशीं माझी भेट घडवून आणिली. महाराजांना दहा-पंधरा मिनिटां-पेक्षां जास्त अवकाश नव्हता. तेव्हां मला निरोप देण्यापूर्वीं ते म्हणाले, "तुम्ही एकदां बडोद्याला या. पुष्कळ गोष्टी तुमच्याशीं मला बोलावयाच्या आहेत. आतां येथें मला फार कामें असल्यामुळें आणखी पांच मिनिटें बोलण्याची सोय राहिली नाहीं."

त्यांनीं जरी मला बडोद्याला बोलाविलें होतें, तरी वीस-पंचवीस दिवस कलकत्ता सोडतां आला नाहीं. पुढें नॅशनल कॉलेजांतून कांहीं दिवसांची सुट्टी घेऊन कुटुंबाला पोहोंच-विण्यासाठीं मी गोव्याला गेलों व तेथून बडोद्याला गेलों. श्रीयुत रावजी रघुनाथ शिरगांव-कर या गृहस्थांची व माझी कलकत्त्याला चांगली ओळख झाली होती. या वेळीं (सन १९०७ सालीं) ते असिस्टंट खानगी कारभारी होते. बडोद्यास दुसरीकडे कोठें ओळख नसल्यामुळें यांच्याच घरीं उतरलों. मला तेथें बरेच दिवस रहावें लागलें. प्रथमतः महाराज दुसरीकडे शिकारीस गेले होते, व नंतर त्यांची चुलती कीं काय वारली. एवंच आठ-दहा दिवस महाराजांची भेट झाली नाहीं. पण मी इतके दिवस येथें आहें, असें त्यांना समजतांच चुलतीच्या मरणानंतर तिसऱ्या दिवशीं त्यांनीं मला भेटीसाठीं राजवाड्यांत बोलाविलें. बराच वेळ संभाषण झाल्यावर ते म्हणाले, "चुलतीच्या मृत्यूमुळें प्रसिद्धपणें तुमचें व्याख्यान वगैरे राजवाड्यांत करतां येत नाहीं. तथापि पुनः या बाजूला आलांत, तर मला भेटल्यावांचून जाऊं नका." माझ्या जाण्यायेण्याच्या खर्चासाठीं १६० रुपये त्यांनीं खानगींतून देवविले, व माझी रवानगी केली.

कलकत्त्याला गेल्यानंतर माझा बडोदें सरकारशीं मुळींच पत्रव्यवहार राहिला नाहीं. परंतु जवळजवळ एका वर्षानें हुजूरकामदाराचें एक पत्र आलें. महाराजसरकार मधूनमधून तुमची आठवण काढीत असतात व या बाजूला आल्यास तुम्ही बडोद्याला येऊन भेटावें, अशी त्यांची इच्छा आहे, इत्यादि मजकूर होता. त्या वेळीं कॉलेजांतील काम टाकून जातां येणें शक्य नव्हतें. तेव्हां मीं लिहिलें, कीं, 'सध्या महाराजसाहेबांना भेटतां येणें शक्य नाहीं. परंतु उन्हाळ्याची सुट्टी झाल्यानंतर भेटतां येईल. त्यापूर्वीं महाराजांची स्वारी कोठें आहे, याची चौकशी करून मी भेटीस येईन.' उन्हाळ्याच्या सुटींत मी गोव्यास

---

* त्यांची गाडी कांहीं कारणामुळें त्या दिवशीं मिळण्यासारखी नव्हती.

गेलों व तेथेंच बहुतेक उन्हाळा घालविला व नंतर जुलई महिन्यांत बडोद्याला जाऊन महाराजांची भेट घेतली. या वेळीं त्यांनीं मला एक व्याख्यान देण्यास सांगितलें, व त्याप्रमाणें तें न्यायमंदिरांत करविण्यांत आलें. स्वतः महाराज हजर रहाणार होते; परंतु आयत्या वेळीं त्यांना हजर रहातां आलें नाहीं. माझ्या व्याख्यानाचा श्रोतृमंडळींवर परिणाम चांगला झाला असावा, असें शेवटीं झालेल्या एक-दोन गृहस्थांच्या भाषणांवरून दिसून आलें. महाराजांची त्यानंतर राजवाड्यामध्यें भेट झाली. त्या प्रसंगीं ते म्हणाले, "कलकत्ता सोडून इकडे कांहीं काम करण्याची तुमची इच्छा आहे काय?" मी म्हणालों, "पैसा मिळवून श्रीमंत होण्याची मला मुळींच इच्छा राहिली नाहीं. माझ्या आवडीचें काम मला मिळालें, आणि निर्वाहापुरता पैसा मिळाला तर तें मला हवें आहे." ते म्हणाले, "तुम्ही येथें येऊन रहात असाल तर तुम्हाला मी सर्व प्रकारें मदत करण्यास तयार आहें." मी म्हणालों, "मी बडोद्यालाच रहावें, अशी अट महाराजांनीं घालूं नये. मी कोठें असलों तरी बौद्धधर्माचें ज्ञान आमच्या महाराष्ट्र बांधवांना करून देणें, या माझ्या कर्तव्यास मुकणार नाहीं. तेव्हां पुणें-मुंबईसारख्या ठिकाणीं राहून माझें काम मला करूं द्यावें व निर्वाहापुरती बडोदें सरकारकडून मला मदत व्हावी."

त्या वेळीं महाराजांनीं निश्चयात्मक असें कांहींच सांगितलें नाहीं, व ते त्या दिवशीं कीं दुसऱ्या दिवशीं पुण्याला निघून गेले. मीहि कलकत्त्याला गेलों. पंधरा-वीस दिवसांनीं पुण्याहून महाराजांच्या प्रायव्हेट सेक्रेटरीची अर्जंट तार आली. तिचा इत्यर्थ असा— "तुम्ही महाराष्ट्रांतील कोणत्याहि शहरीं रहात असाल तर तुम्हांला बडोदें सरकारांतून दरमहा ५० रुपये मिळतील, व ही मदत तीन वर्षेंपर्यंत चालू राहील. मात्र वर्षांतून एखादें पुस्तक बडोदें सरकारासाठीं तुम्हीं लिहून तयार केलें पाहिजे." ही तार गोव्याला जाऊन बरीच हिंडून आली. त्यामुळें उशिरा मिळाली. इतक्यांत सेक्रेटरीकडून पहिल्या तारेचें उत्तर तातडतोब पाठवावें, अशी दुसरी एक तार आली. हरिनाथ दे व जस्टिस मुकर्जी यांस माझा उद्देश कळवून महाराज सरकारांनीं देऊं केलेलें वेतन मीं स्वीकारलें, व तारेनेंच त्यांचे आभार मानिले. मात्र पत्रानें मी ऑक्टोबर महिन्यांत पुण्याला जाईन, असें कळविलें होतें. एक महिना कलकत्त्यास रहाण्यास हरकत नाहीं, असें त्यांच्या सेक्रेटरीकडून उत्तर आलें.

कलकत्त्याला माझी व ऑनरेबल मोंग बा टू या ब्रह्मी गृहस्थाची ओळख झाली होती. त्यानें मला मुद्दाम ब्रह्मदेशाला बोलाविलें होतें. जर मी तिकडे गेलों तर मला त्रिपिटक ग्रंथांतील छापून प्रसिद्ध झालेला सर्व भाग देण्याचें त्यानें कबूल केलेलें होतें. सप्टेंबर महिन्यांत त्याला भेटण्यासाठीं मी ब्रह्मदेशास गेलों. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीनेंहि पालि भार्षेतील छापून प्रसिद्ध झालेलीं सर्व पुस्तकें आणण्यासाठीं मजपाशीं ३००।४०० रुपयांची रक्कम दिली होती. या वेळीं मोलमिन् येथील आमच्या स्थविरांना भेटण्यासाठीं मी मुद्दाम गेलों. आतां जरी मी संघांत नव्हतों, तरी स्थविरांनीं माझा फार चांगला आदरसत्कार केला. मोंग बा टू यांनीं सरासरी २५० रुपयांचीं पालि पुस्तकें मला नजर

केलीं. या पुस्तकांचा मला अजून चांगला उपयोग होत आहे. किंबहुना, या पुस्तकांवांचून माझें येथें पदोपदीं अडलें असतें; व पालि भाषा शिकविण्याच्या कामीं फार अडथळा झाला असता.

कलकत्ता विद्यापीठ सोडावें कीं सोडूं नये ?

सप्टेंबरअखेर ब्रह्मदेशाहून मी परत कलकत्त्याला आलों. माझ्या गैरहजेरींत तेथें निराळाच प्रकार घडून आला होता. युनिव्हर्सिटीनें माझा पगार दरमहा १०० रुपये होता तो २५० रुपये केला आणि माझ्याकडून तीन वर्षें कलकत्त्याला राहीन, अशी हमी मागितली. हें सर्व हरिनाथ दे आणि जस्टिस मुकर्जी यांच्या खटपटीनें झालें असलें पाहिजे. मला हें समजून आल्यावर श्रीयुत देला मी म्हणालों, "तुमच्याच विचारानें मीं बडोद्याचें वेतन स्वीकारिलें, आणि आतां तुम्हीच माझ्या वचनाविरुद्ध वागण्यास मला लावतां हें कसें ?" भवति न भवति होऊन शेवटीं मला घेऊन श्रीयुत हरिनाथ जस्टिस मुकर्जींकडे गेले. जस्टिस मुकर्जींनाहि मीं हाच प्रश्न केला. ते म्हणाले, 'तुमच्या जाण्याला त्या वेळीं आम्हीं अडथळा केला नाहीं. पण आज आम्हांस असें दिसून आलें आहे, कीं, तुमचें कलकत्त्याला रहाणें झालें असतां पालि भाषेचा प्रसार विशेष होईल, व एवढ्याचसाठीं आम्ही तुम्हांस येथें रहाण्याविषयीं आग्रह करीत आहों. आतां महाराज गायकवाड यांना दिलेलें वचन कसें मोडावें, असें जर तुम्हांस वाटत असेल, तर युनिव्हर्सिटीचा व्हाइस चान्सेलर या नात्यानें मी तुम्हांस आणखी तीन वर्षें येथें ठेवण्याविषयीं महाराजांस विनंती करतों. आजच पाहिजे तर यासंबंधानें तार करितों. मात्र आमचें वचन मोडून तुम्ही येथून जातां कामा नये." त्या दिवशीं जस्टिस मुकर्जी यांना होय किंवा नाहीं, असें स्पष्ट उत्तर न देतां, "विचार करून काय तें कळवितों," असें सांगून बिऱ्हाडीं आलों.

माझ्या मनाची स्थिति इतकी चमत्कारिक झाली होती, कीं, सांगतां सोय नाहीं. एका बाजूस दरमहा २५० रुपये पगाराचा लोभ, व दुसऱ्या बाजूस स्वकर्तव्यास मुकण्याची भीति, यांच्या दरम्यान माझ्या मनानें पुष्कळ हेलकावे खाल्ले. पण शेवटीं कर्तव्याला न मुकण्याचा निश्चय दृढ झाल्यामुळें मला फार आनंद झाला. दुसऱ्या दिवशींच सर्व पुस्तकें पेटींत भरून ती श्रीयुत आनंदराव माडगांवकर यांच्या मार्फत मुंबईला रवाना केलीं; आणि त्यांचे वडील श्रीयुत[28] दीनानाथराव माडगांवकर यांना मी म्हणालों, "आज बुद्धाच्या आणि बोधिसत्त्वाच्या अनुकंपेनें मीं लोभावर विजय मिळविला, म्हणून मला आनंद वाटत आहे !"

परंतु हरिनाथ देला कांहीं तरी सांगणें प्राप्त होतें. तेव्हां त्याला भेटून मी म्हणालों, "श्रीमंत गायकवाड महाराजांचा निरोप येथून मागविणें मला रास्त वाटत नाहीं. मी त्यांना भेटून, जें कांहीं होईल, तें तुम्हांस कळवितों. तोंपर्यंत सिंडिकेटला मी निश्चयात्मक असें उत्तर देत नाहीं." हरिनाथ देनें मला श्रीमंत महाराज गायकवाड यांस देण्यासाठीं एक पत्र लिहून दिलें. त्यांत, माझ्या कलकत्त्याला रहाण्यापासून फार फायदा आहे, इत्यादि मजकूर होता.

डॉ. वुड्स याचा प्रथम परिचय

जस्टिस मुकर्जी व हरिनाथ दे यांचा निरोप घेऊन मी १९०८ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत मुंबईला आलों; आणि पूर्वी निश्चय केल्याप्रमाणें माझा राजीनामा कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या रजिस्ट्रारकडे पाठवून दिला. दे व जस्टिस मुकर्जी यांनाहि पत्रद्वारें कळविलें, कीं, आपला मी फार आभारी आहें; तथापि केवळ पैशासाठीं मीं युनिव्हर्सिटीचा नवीन ठराव मान्य केला असें अपयश पदरीं येईल, या भीतीनें राजीनामा देत आहें. श्रीमंत महाराज गायकवाड यांनीं मला प्रतिबंधच केला असता किंवा नाहीं, हें मला माहीत नाहीं. हा प्रश्नच मी त्यांना विचारूं इच्छीत नाहीं, इत्यादि.

मुंबईला माझी व डॉ. वासुदेव अनंत सुखठणकर[29] यांची याच वेळीं प्रथमतः ओळख झाली. श्रीयुत कृष्णराव माडगांवकर आणि त्यांचे कनिष्ठ बंधु श्रीयुत बळवंतराव माडगांवकर यांचीहि याच खेपेस चांगली ओळख झाली. या ओळखीचें पर्यवसान त्वरित मैत्रींत झालें. माडगांवकर यांनीं मला रहाण्यासाठीं आपला बोरिवली येथील बंगला दिला. तेथें सहकुटुंब एक-दोन महिने राहिलों. याच वेळीं डॉ. जेम्स एच. वुड्स (James H. Woods), अमेरिकेंतील हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीचे प्रोफेसर संस्कृत भाषेचा अभ्यास वाढविण्याच्या उद्देशानें या प्रांतांत येऊन राहिले होते. ते जर्मनींत असतांना डॉ. सुखठणकर यांजबरोबरच अभ्यास करीत असत. माझ्यासंबंधानें डॉ. सुखठणकरांचें त्यांच्याशीं बराच वेळ संभाषण झालें होतें. तेव्हां मला पाहण्याची त्यांना फार उत्सुकता झाली. मी मुंबईला आलों त्या वेळीं त्यांच्या कुटुंबाची तब्बेत नादुरुस्त होती; म्हणून ते माथेरानला रहात असत. त्यांच्या विनंतीवरून डॉ. सुखठणकर व मी तेथें जाऊन त्यांना भेटलों. नंतर नोव्हेंबर महिन्यांत ते सहकुटुंब ताजमहाल हॉटेलमध्यें येऊन राहिले, व तेथून रोज पालि भाषा शिकण्यासाठीं बोरिवलीला येत असत.

पण महिना पंधरा दिवसांनीं त्यांच्या कुटुंबाची प्रकृति पुनः बिघडली. म्हणून मीं मुद्दाम त्यांच्यासाठीं प्रार्थनासमाजासमोर एका चाळींत बिऱ्हाड केलें. भाड्याचा वगैरे खर्च

२८. हे गेल्या काळातील मुंबईतल्या सर्व सामाजिक नि धार्मिक चळवळीत डॉ. भांडारकर, न्या. रानडे वगैरे मंडळींच्या मूळ सहाय्यकांपैकी होते. यांच्याच, गोविंद दीनानाथ माडगावकर या चिरंजिवांना, नंतर मुंबई हायकोर्टाचे न्यायाधीश होण्याचा मान मिळाला. आनंदराव, कृष्णराव, बळवंतराव वगैरे माडगांवकर, ही सर्व एकाच घरातील आप्तमंडळी होती.

२९ यांच्यासंबंधींची माहिती पुढें आली आहे.

त्यांनीं दिला. आपणाला ताजमहाल हॉटेलांत येऊन शिकवावें, असें त्यांनीं डॉ. सुखठण-करांमार्फत बोलणें चालविलें होतें. पण त्यांनींच त्याचा परस्पर निषेध केला. शिकविण्या-साठीं मी त्यांच्याकडे जाणार नाहीं, व असला प्रश्न केल्यास त्यांचें नुकसान होईल, असें समजल्यामुळें त्यांनीं मला यासंबंधीं मुळींच विचारलें नाहीं. मात्र मुंबईत येऊन रहाण्यास विनंती केली; आणि त्यांच्या सोयीसाठीं मींहि ती मान्य केली. आमच्या बिऱ्हाडाची सर्व जुळवाजुळव डॉ. सुखठणकर यांनीं परस्पर केली. अर्थात् मला बोरिवलीचें बिऱ्हाड मुंबईस आणण्यापलीकडे दुसरी मेहनत पडली नाहीं.

डॉ. वुड्स फेब्रुआरी १९०९ अखेरपर्यंत राहून जपानच्या मार्गानें स्वदेशीं परत गेले. मार्च महिन्यांत मंडळीला गोंव्याला पाठवून माझें कायमचें बिऱ्हाड पहाण्यासाठीं मी पुण्यास आलों. प्रथमतः सदाशिव पेठेंत एका लहानशा घरांत कांहीं दिवस काढले, व नंतर रविवार पेठेंत एका घरांत वरच्या मजल्यावर रहात होतों. या अवधींत माझ्याकडून म्हणण्यासारखी मेहनत झाली नाहीं. तथापि 'विशुद्धिमार्गा'चा बराच भाग मीं देवनागरी लिपींत लिहून काढला. 'बोधिचर्या–अवतारा'चें मराठी भाषांतर तयार केलें. एक लहानसें पालि व्याकरण संस्कृत भाषेंत लिहिलें आणि बडोदें येथील निरनिराळ्या ठिकाणीं पांच व्याख्यानें दिलीं. त्यांतील तीन व्याख्यानें "बुद्ध, धर्म आणि संघ" नांवाच्या पुस्तकरूपानें छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत.

१९१० च्या फेब्रुआरी महिन्यांत डॉ. वुड्स यांजकडून निकडीचें पत्र आलें, कीं हार्वर्ड युनिव्हर्सिटींत माजी प्रोफेसर मि. वारन यानें चालविलेल्या विशुद्धिमार्गाच्या संशोधनाच्या कामीं माझ्या मदतीची जरुरी आहे, व ताबडतोब येण्याची तयारी करावी. आगबोटीनें वगैरे कसें यावें, याची सर्व माहिती त्यांनीं याच पत्रीं देऊन ठेविली होती, व आपला तारेचा पत्ता आणि अमुक रुपयांबद्दल खुणेचे शब्दहि देऊन तारेनेंच पैसे मागविण्यास लिहिलें होतें. त्याप्रमाणें १८०० रुपये मीं तारेनें मागविले आणि श्रीमंत महाराज गायकवाड यांची परवानगी घेऊन अमेरिकेच्या प्रवासाची तयारी चालविली. महाराजहि याच प्रसंगीं जपानवरून अमेरिकेला जाणार होते. ते मला आपणाबरोबरच येण्यास सांगत होते, पण अमेरिकेचे पैसे माझ्या हातीं आल्यामुळें आणि इंग्लंडहून पुढें जाण्याची व्यवस्था परस्पर डॉ. वुड्स करणार असल्यामुळें तसें करता आलें नाहीं. मीं इंग्लंडच्याच मार्गानें जाण्याचा माझा बेत निश्चित केला. महाराजसाहेबांनीं विशेष आग्रह न करतां मोठ्या संतोषानें तिकडे जाण्यास मला परवानगी दिली. एवढेंच नव्हे, तर कांहीं अडचण पडल्यास तारेनें कळवा, अवश्य मदत करूं, असेंहि अभिवचन दिलें. याशिवाय बुद्ध, धर्म आणि संघ हें पुस्तक छापण्यासाठीं म्हणून मला त्यांनी एकदम पांचशें रुपयांची देणगी दिली.

दरमहा २५० रुपयांची नोकरी सोडून श्रीमंत गायकवाड महाराजांनीं दिलेल्या ५० रुपयांच्या वेतनाचा स्वीकार केल्याबद्दल मला कधींहि पश्चात्ताप झाला नाहीं. हें वेतन स्वीकारलें नसतें तर डॉ. वुड्स यांची गांठ पडली नसती आणि अमेरिकेला जाण्याची संधि सांपडली नसती. पुण्याला येऊन राहिल्यामुळें डॉ. भांडारकर यांचा निकट संबंध जडला व त्यांच्या प्रयत्नानें मुंबई युनिव्हर्सिटींत पालि भाषेचा प्रवेश करतां आला.

महाराष्ट्र देशबांधवांची सेवा करण्याची माझी उत्कट इच्छा अंशतः तरी तृप्त होण्यास श्रीमंत गायकवाड महाराजांचाच आश्रय कारणीभूत झाला आहे, आणि या प्रांतांत पालि भाषेच्या प्रसाराचें पुष्कळसें श्रेय त्यांना देणें योग्य आहे.

१८

अमेरिकेंतील प्रवास

ज्याच्या आयुष्याचीं बावीस-तेवीस वर्षें गोंव्यासारख्या मागासलेल्या प्रांतांत गेलीं व त्यानंतरहि बहुतेक वर्षें काशींतील मठांत किंवा बौद्धविहारांत गेलीं, त्याच्यावर अमेरिकेचा प्रवास करण्याची पाळी येणें म्हणजे जरासें विलक्षण म्हटलें पाहिजे. कधीं विजार वापरण्याची संवय नाहीं, बूट घालण्याचा अभ्यास नाहीं, युरोपियन पद्धतीनें टेबलावर जेवण्याचा प्रसंग नाहीं, अशा परिस्थितींत माझ्या मनाची स्थिति कशी झाली असावी, याची वाचकांनींच कल्पना करावी. परंतु अपरिचित देशांतून प्रवास करण्याचे बरेच प्रसंग गुदरले असल्यामुळें व कलकत्त्याला असतांना कांहीं मित्रांनीं युरोपियन थाटाची राहणी माझ्या अवलोकनांत आली असल्यामुळें मला या नवीन प्रवासाचें वाटावें तितकें भय वाटलें नाहीं.

या वेळीं डॉ. सुखठणकर लाहोरला दयालसिंग कॉलेजांत अध्यापकाचें काम करीत असत. माझा अमेरिकेस जाण्याचा निश्चय झाल्यावर एकदां ते मला येऊन भेटले. मी अतिशय धांदलींत असल्यामुळें "बुद्ध, धर्म आणि संघ" या पुस्तकाचीं शेवटलीं प्रुफेंहि त्यांनींच तपासलीं व शुद्धिपत्र तयार केलें. विलायतेच्या प्रवासांत काय काय जिनसा आवश्यक आहेत, यांची एक यादीहि त्यांनीं तयार करून दिली. या यादीप्रमाणें श्रीयुत बळवंतराव माडगांवकर यांनीं जिनसा खरेदी करण्यास मला मदत केली. पुण्याच्या स्टेशनावर माझ्या घरच्या मंडळींचें शेवटलें दर्शन घेऊन मी मुंबईस गेलों, व तेथून तारीख २३ एप्रिल १९१० रोजीं मांच्युआ (Mantua) नांवाच्या पी. अँड ओ. कंपनीच्या आगबोटीनें इंग्लंडचा मार्ग धरिला. बंदरावर माझे मित्र श्रीयुत बळवंतराव माडगांवकर वगैरे मंडळी आली होती. याच बोटीनें महाराजा होळकर विलायतेला

जाण्यास निघाले होते. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या भगिनी श्रीमंत सौ. सीताबाई याहि होत्या. मला ही गोष्ट मुळींच माहीत नव्हती, व असती तरी त्यांच्यापासून कांहीं विशिष्ट फायदा झाला असता, असेंहि नाहीं. पण माझे मित्र प्रार्थनासमाजाचे मिशनरी श्रीयुत विठ्ठल रामजी शिंदे[३०] यांना ही गोष्ट माहीत होती, व आगबोटीवर गैरसोय झाली असता, मला या श्रीमंत मंडळींकडून कांहीं मदत व्हावी, या उद्देशानें त्यांनीं सौ. सीताबाई साहेबांना एक पत्र लिहून तें धक्क्यावरच माझ्या स्वाधीन केलें. डॉ. सुखटणकर यांनींहि इंग्लंडांत बऱ्याच गृहस्थांना माझ्यासंबंधानें लिहून ठेविलें होतें. याशिवाय डॉ. वुड्स यांनीं लिव्हरपूल येथें एका माजी आर्चडीकनला माझी व्यवस्था लावण्यासाठीं लिहिलें होतें.

आगबोटीवर मला जी सेकंड क्लास केबिन मिळाली होती, तिच्यांत एक जैन जातीचा इंग्लंडला जाणारा विद्यार्थी व त्याच जातीचा पारीस येथें जवाहिरांचा धंदा करणारा व्यापारी, असे दोघे उतारू होते. पहिल्या दिवशीं कांहीं कांहीं मंडळीला समुद्राची हवा बाधून प्रकृति अस्वस्थ होत असते; पण मला मद्रासहून व कलकत्त्याहून रंगूनला जातांना व तेथून परत येतांना तीन-चार दिवस आगबोटींत घालविण्याची संवय असल्यामुळें या प्रवासांत मुळींच त्रास झाला नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर मुंबईस दोन दिवस शौचाला वारंवार होत असून मला थोडासा तापही आला होता; पण अरबी समुद्रांत २४ तास प्रवास केल्याबरोबर प्रकृतीला आराम वाटूं लागला. आगबोटीवरील लोणी आणि पाव इत्यादि सावें अन्न तर माझ्या प्रकृतीला फार मानवलें. सकाळीं उठल्याबरोबर चहा, कांहीं फळें व बिस्किटें किंवा पावाचे दोन तुकडे, एवढें मिळे. नंतर १० वाजतां जेवण (Breakfast), पुनः १ ला न्याहारी (Lunch), नंतर ४ ला चहा, पुनः ७ ला उत्तम जेवण (Dinner) आणि रात्रीं १० ला थोडासा फराळ (Supper) असे. या सर्वांचा कांहीं युरोपियन प्रवासी पूर्ण आस्वाद घेत असत. पण तसा प्रकार माझ्याकडून घडला असता तर संग्रहणीचा विकार विकोपाला जाऊन देहावसान होण्याची पाळी आली असती. मी व दुसरे हिंदु प्रवासी दिवसांतून दोन-तीन वेळां अगदीं बेताचेंच अन्न खात होतों. आमच्यामध्यें एक तरुण देशस्थ ब्राह्मण होता. तो मात्र युरोपियन प्रवाशांना हार जात नसे. पहिल्याच दिवशीं त्यानें हॅम (Ham) आणि बीफ (Beef) वगैरे पदार्थांवर यथेच्छ ताव मारण्यास सुरुवात केलेली पाहून आम्हां सर्वांस अत्यंत अचंबा वाटला ! मीं तर त्याला मराठींत असा प्रश्न केला कीं, " तुम्ही देशस्थ ब्राह्मण म्हणवितां आणि पहिल्याच दिवशीं आगबोटीवर हे अमेध्य पदार्थ खातां, हें कसें ? " त्यावर तो म्हणाला, " विलायतेला जाण्याचा माझा निश्चय तीनचार महिन्यांमागेंच झाला होता, व तेव्हांपासूनच मुंबईतील हॉटेलांत जाऊन हे पदार्थ खाण्याची मीं संवय करून घेतली ! " हें ऐकून आम्ही चूप बसलों.

माझ्या केबिनमध्यें असलेला जैन व्यापारी आगबोटीवरील अन्नाला मुळींच शिवत नसे. चहा, बिस्किटें किंवा पाव एवढे पदार्थ मात्र तो खात असे. बाकी आपणासाठीं हळदीची भुकी घालून तयार केलेल्या पुष्कळ दिवस टिकणाऱ्या भाकऱ्या, इतर मेवा-मिठाई, आणि आंबे, संत्रें, मोसंबीं वगैरे फळांच्या दोन-तीन करंड्या त्यानें बरोबर घेतल्या होत्या. त्यांच्यावर तो आपला निर्वाह करी. दुसरा जैन विद्यार्थी इतका कर्मठ नव्हता. पण मांस पाहिलें, कीं, तो कचरत असे. आणखी बापना आडनांवाचे होळकर महाराजांचे शिक्षक (हेहि जातीनें जैन आहेत) या बोटीवर होते. तेहि मत्स्यमांस-विरहित पदार्थ सेवन करीत असत. मला स्वतःला मासे खाण्यास अडचण नव्हती; परंतु आगबोटीवर हा पदार्थ क्वचित्‌च मिळे. तेव्हां आम्हां तिघांजणांचें भोजनप्रसंगीं जुळत असे. दोन-तीन दिवसांनंतर चीफ स्टुअर्डला सांगून डाळभात मिळण्याचीहि आम्हीं व्यवस्था करवून घेतली. पाव, लोणी, फळें आणि वरणभात, एवढ्या पदार्थांवर आमचा योगक्षेम नीट चालला.

आगबोट तांबड्या समुद्रांत पोहोंचल्याबरोबर श्रीयुत बापना यांच्या मार्फत मजजवळ असलेलें श्रीयुत शिंदे यांचें पत्र, श्रीमंत सौ. सीताबाई यांजकडे पाठवून दिलें. त्यानंतर दुसऱ्याच दिवशीं त्यांनीं मला भेटावयास यावें, असा निरोप पाठविला. भूमध्यसमुद्रांत आगबोट जाण्यापूर्वी मी त्यांना एकदोनदां भेटलों. वारंवार फर्स्ट क्लासांत जाणें मला आवडत नसल्यामुळें मी तिकडे जाण्यास कंटाळत असें. परंतु एके दिवशीं भूमध्य-समुद्रांत थोडेंसें तुफान झालें व त्यामुळें सीताबाईसाहेब फार घाबरून गेल्या. माझ्या-प्रमाणेंच त्यांनींहि एकदम लंडनचें तिकीट काढलें होतें. त्यांना कोणीं सांगितलें, कीं, बिस्केच्या उपसागरांत याहिपेक्षां भयंकर तुफानें होत असतात. तेव्हां त्यांनीं तिकीट बदलून मार्सेल्सवरूनच जाण्याचा बेत निश्चित केला. पण या कामीं मोठी अडचण अशी होती, कीं, महाराजा होळकर यांचे युरोपियन गार्डियन व इतर बरोबरीची मंडळी, या सर्वांसाठीं मार्सेल्सहून क्यालेला जाणाऱ्या स्पेशल ट्रेनमध्यें व्यवस्था केली होती त्यांपैकीं एखाद्या गृहस्थाला मागें ठेवून सीताबाईबरोबर क्यालेला येण्यास सांगता आलें असतें. परंतु तसें कां करण्यांत आलें नाहीं, हें मला ठाऊक नाहीं.

मार्सेल्सहून क्यालेपर्यंतच काय ती अडचण होती. तेथें महाराजांच्या स्पेशल ट्रेनची व आमच्या एक्सप्रेसची गांठ पडणार होती. तेव्हां सौ. सीताबाईंनी महाराजांच्या गार्डियनला सांगून आपलें तिकीट बदलून घेण्याचा प्रयत्न केला. पण तो गृहस्थ तिला एकटीला येण्यास अनुमति देईना. शेवटीं तिनें माझें नांव पुढें केलें. तेव्हां गार्डियननें मला

३०. हे अत्यंत ध्येयवादी आणि त्यागी गृहस्थ होते. त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजातून बी. ए. झाल्यानंतर प्रार्थनासमाजाच्या कार्यास वाहून घेतले. प्रार्थनासमाजाच्या मदतीने ते ऑक्सफोर्ड येथे जाऊन तुलनात्मक धर्मांचे अध्ययन करून आले. त्यांनी अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य फार कळकळीने केले. त्यांनी कित्येक संस्था, शाळा, वसतिगृहे स्थापन करून, चालवली. ते राजकीय चळवळीतही भाग घेत असत. नागपूर कॉंग्रेसनंतर महात्मा गांधींनी यांना कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीत घेतले होते.

विचारलें, कीं, या बाईच्या सामानाची वगैरे जबाबदारी तुम्ही घेण्यास तयार आहां काय? मी म्हणालों, "मी अगदीं नवखा मनुष्य आहें. तथापि माझ्याकडून होण्यासारखी सर्व मदत मी करीन." दुसरा कांहीं मार्ग नसल्यामुळें त्यानें अडचण पडल्यास तार वगैरे करा, असें सांगून मार्सेल्स येथें महाराजांसहवर्तमान स्पेशल ट्रेनचा मार्ग धरिला. सौ. सीताबाईंनीं पदरचे पैसे भरून माझेंहि तिकीट बदलून घेतलें होतें. आगबोटीवर ही गोष्ट घडून आल्यामुळें फ्रान्स देशामधून एक दिवसाचा धांवता प्रवास करण्याची संधि मला सांपडली.

ज्या दिवशीं मार्सेल्स बंदरांत आम्ही उतरलों, त्याच दिवशीं एडवर्ड बादशहांचें निधन-वृत्त आमच्या कानीं आलें. सौ. सीताबाईंबरोबर इंदिराबाई नांवाची त्यांची एक मुलगी होती. या दोघीजणींचें पुष्कळच सामान होतें. बंदरावर अशी अडचण उपस्थित झाली, कीं, त्यांच्या जरतारी लुगड्यांवर वगैरे भयंकर जकात मागूं लागले. शेवटीं सर्व पेट्या न उघडतां, त्या तशाच बंद करून थॉमस कुकच्यामार्फत परस्पर इंग्लंडला सीताबाईसाहेब उतरणार होत्या त्या ठिकाणीं पाठविण्यांत आल्या. माझी ट्रंक मला लिव्हरपूल येथें थॉमस कुकच्या ऑफिसांत मिळेल, अशी व्यवस्था केली. एवढें झाल्यावर गांवांत जाऊन प्रथमतः उपाहाराची सोय पहिली, आणि नंतर मार्सेल्स शहर पाहण्यास गेलों. सीताबाईंच्या हँडबॅगमध्यें कांहीं जवाहीर होतें. त्यामुळें हँडबॅगची त्यांना फार काळजी वाटत असे. म्युझियम वगैरे ठिकाणीं हँडबॅग वगैरे नोकराच्या स्वाधीन करून जावें लागे; तेव्हां तर त्यांचें मन अत्यंत साशंक होत असे. मला जेव्हां ही गोष्ट त्यांनीं सांगितली, तेव्हां मी म्हणालों, "तुमच्या बॅगमध्यें जवाहीर आहे, याचा संशयहि कोणाला येऊं देऊं नका; नाहीं तर येथून सुखानें पार पडण्याची आशा बाळगावयास नको."

थॉमस कुकच्या मार्फत मार्सेल्सचीं प्रसिद्ध स्थळें पाहून संध्याकाळीं आम्ही एका उपाहारगृहांत गेलों. कुकचा इंटरप्रिटर बरोबर होताच. आमच्यासाठीं हॉटेलवाल्याला सांगून त्यानें ताज्या वाटाण्याची उसळ वगैरे पदार्थ तयार करविले. या इंटरप्रिटरनेंच आम्हांला भोजनोत्तर स्टेशनावर नेऊन तेथें कुकच्या दुसऱ्या एका एजंटाच्या स्वाधीन केलें, व त्या एजंटानें फर्स्ट क्लासच्या डब्यांत जागा पाहून दिली. कुकचे इंटरप्रिटर आणि एजंट यांनीं आमच्या खिशांतील दहावीस फ्रँक तरी कमी केले असतील, असें वाटतें! आमच्याइकडे जसें बक्षिसाचें बंड आहे, तसेंच तें फ्रान्सांतहि असावें, असें दिसून आलें.

फ्रान्सांतील आगगाड्या फारशा सोयीवार नाहींत. आम्ही जरी फर्स्ट क्लासचे उतारू होतों, तथापि निजण्याची सोय मुळींच नव्हती. जेमतेम बसण्यापुरती जागा होती. दुसरे दोन-तीन उतारू आमच्या डब्यांत होते. त्यांपैकी एक मुसलमान विद्यार्थी होता. त्याला फ्रान्सची चांगली माहिती असल्यामुळें त्याचा आम्हास चांगला उपयोग झाला. यानंतर थॉमस कुकच्या एजंटाला शरण जाण्याचा प्रसंग आला नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आम्ही पारीसला जाऊन पोहोंचलों. एका स्टेशनावरून दुसऱ्या स्टेशनावर जाण्यासाठीं

आम्हीं एक मोटरगाडी ठरविली व पारीस शहरांतून त्वरेनें प्रवास करून आमचें स्टेशन गांठलें. मुसलमान विद्यार्थ्यानें वाटेंतील कांहीं स्थळें दाखविलीं. परंतु खालीं उतरून तीं नीट पहाण्याला आम्हांला अवकाश नव्हता. क्यालेला जाणाऱ्या गाडीच्या पारीसमधील स्टेशनाला लागूनच एक मोठें हॉटेल आहे. तेथें आम्हीं सर्वांनीं उपाहार केला. मी जरी पैसे देत होतों, तरी त्या तरुण मुसलमान विद्यार्थ्यानें ते न घेतां स्वतःच बिल दिलें. पारीसहून क्यालेला आम्ही कोणत्या वेळीं पोहोंचलों, हें आतां नीट आठवत नाहीं. परंतु तेथें पी. अँड ओ. ची स्पेशल ट्रेन (ज्या ट्रेननें होळकर महाराज गेले ती) व आमची एक्सप्रेस यांची गांठ पडणार होती, असें मला आठवतें. कदाचित् महाराज आमच्या-पूर्वीच इंग्लिश चॅनल उतरून पलीकडे गेले असावे. परंतु डोव्हरला ते ज्या गाडींतून जाणार होते, त्याच गाडींतून आम्हांलाहि जावयाचें होतें. तेव्हां त्या स्टेशनावर मीं त्यांच्या स्पेशल डब्याची चौकशी करून सौ. सीताबाईंना व त्यांच्या मुलीला तेथें पोहोंचतें केलें, व मी जवळच्या दुसऱ्या एका डब्यांत बसलों. स्टेशनावर अतिशय गर्दी होती. माझें सामान घेऊन येणाऱ्या मजुराची व माझी मध्यंतरी चुकामूक होऊन तो भलतीकडेच गेला, पण शेवटीं सर्व गाडी धुंडाळून त्यानें मला शोधून काढिलें, आणि सामान माझ्या स्वाधीन करून म्हणाला, "पहा तुमच्या कांहीं वस्तु कमी जास्ती झाल्या असल्या तर." सर्व ठीक आहे, असें पाहून त्याची मजुरी त्याला देऊन रवाना केलें.

लंडनच्या चेरिंग क्रॉस स्टेशनापर्यंत मीं एकट्यानेंच प्रवास केला. तेथें एक-दोन पंजाबी विद्यार्थी सांपडले. त्यांतील एकजण माझ्यासारखाच अपरिचित होता. चेरिंग क्रॉसच्या हॉटेलांत अठरा शिलिंग देऊन एका रात्रीपुरती एक खोली घेतली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं तेथून प्रयाण करण्याचा विचार करून एकदम लिव्हरपूलला निघालों. असें करण्याचें कारण एवढेंच कीं, डॉ. वुड्स यांचे मित्र लिव्हरपूरचे आर्चडीकन यांची मला मदत मिळून कोणत्या ठिकाणीं रहावें, अमेरिकेला जाण्याची आगबोट कधीं मिळेल वगैरे सर्व गोष्टी समजतील. लिव्हरपूलच्या स्टेशनावर पोंचल्याबरोबर डॉ. वुड्स यांचें पत्र हातांत घेऊन, त्यांत लिहिलेल्या आर्चडीकनचा पत्ता मी ज्याला त्याला विचारूं लागलों. परंतु असें समजण्यांत आलें, कीं, हा आर्चडीकन मरून एका वर्षापेक्षा जास्त काळ लोटला होता! तेव्हां एका गाडीवाल्यानें मला गाडींतून खुद्द लिव्हरपूलच्या बिशपच्या घरीं नेलें; व तेथें आर्चडीकन कोण आहे, याची चौकशी करण्यास सांगितलें. बिशपसाहेबांची स्वारी दारांत गाडी उभी राहिल्याबरोबर बाहेर आली व त्यांनी मला आंत बोलाविलें. आपल्या दिवाणखान्यांत बसावयास खुर्ची वगैरे देऊन त्यांनीं प्रश्न केला कीं, आपण कोणती मदत देऊं शकेन. मला आर्चडीकनचा पत्ता पाहिजे, असें सांगितल्या-वर ते म्हणाले, "आर्चडीकन सध्यां हयात नाहींत. पण त्यांच्याऐवजीं तुम्हांला मला कांहीं मदत करतां आली तर अवश्य सांगा." मी म्हणालों, "मी या देशांत नुकताच

नि... ११

आलों आहें, तेव्हां मला अनुकूल असें एखादें हॉटेल आपल्या माहितींतलें असेल तर सांगा. आम्ही हिंदु लोक बहुतेक शाकाहारी असतों, हें आपल्या ऐकण्यांत आलें असेलच." बिशपसाहेब म्हणाले, "हिंदु लोकांविषयीं मीं पुष्कळ वाचलें व ऐकलें आहे. तेव्हां त्यांच्याविषयीं मला चांगला आदर वाटतो. माझ्या शेजारींच टेंपरन्स हॉटेल आहे. तेथें तुमची व्यवस्था फार चांगली राहील. तशांत कांहीं अडचण पडली तर मी जवळ आहेंच. मला येऊन सांगा म्हणजे मी दुसरी सोय पाहीन." त्यांनीं आपल्या हातांनींच माझा ओव्हरकोट चढविला, व बाहेर येऊन मला टेंपरन्स हॉटेलमध्यें घेऊन जाण्यास गाडीवाल्यास सांगितलें.

बिशपसाहेब घरांत गेल्यावर गाडीवाला मोठ्या अचंब्यानें म्हणाला, "हे गृहस्थ या शहराचे बिशप असून तुमचा एवढा गौरव करितात, हें पाहून मला आश्चर्य वाटतें!" मी म्हणालों, "थोर लोकांचा तो स्वभावच आहे." नंतर गाडीवाल्यानें टेंपरन्स हॉटेल-जवळ गाडी उभी करून तेथील मॅनेजराला, बिशपसाहेबांनीं मला पाठविलें असून माझी व्यवस्था चांगली ठेवा, इत्यादि बजावून सांगितलें. त्याचे ठराविक पैसे त्याला दिले, तेव्हां कांहींएक कुरकूर न करतां माझा निरोप घेऊन तो चालता झाला.

आगबोटीवर हिंदी गृहस्थ भेटल्यामुळें कांहींतरी करमणूक होत असे. मजजवळ वाचण्यासाठीं पुस्तकेंहि होतीं. पण मार्सेल्स येथें तीं सर्व पेटींत भरून थॉमस कुकच्या ऑफिसमध्यें पाठविलीं गेल्यामुळें करमणुकीचें कांहींच साधन राहिलें नाहीं. अपरिचित ठिकाण असल्यामुळें बाहेर फिरावयालाहि जाणें जरा धोक्याचें वाटे. थॉमस कुकच्या ऑफिसचा शोध लावून सामानाची चौकशी केली. परंतु सामान अद्यापि यावयाचें होतें. हॉटेलमध्यें कांहीं पुस्तकें वाचण्यासाठीं ठेविलेलीं असत; पण त्यांत मला आवडण्याजोगीं कांहीं नव्हतीं. वर्तमानपत्रें वाचीत असें; पण त्यांत बहुतेक एडवर्ड बादशहांच्या मृत्यूसंबंधानें लेख असत, व इतर लेख मला इंग्लंडचें राजकारण नीट माहीत नसल्यामुळें चांगले समजत नसत. सारांश, या हॉटेलांत एक-दोन दिवस मला कैद्याप्रमाणें वाटलें.

तिसऱ्या कीं चौथ्या दिवशीं मी दिवाणखान्यांत बसलों असतां, एका गृहस्थानें, "मला कोठून आलांत," वगैरे प्रश्न करून माझी ओळख करून घेतली. इंग्लंडांत आपण होऊन ओळख करून घेणारा, असा हा पहिलाच गृहस्थ पाहून मला सानंद आश्चर्य वाटलें. पण पुढें चौकशीअंतीं हा इंग्लिश गृहस्थ नसून डच होता, व तो व्यापारा-साठीं लिव्हरपूलला आला होता, असें आढळून आलें. ब्रुसेल्स येथील एका पेढीवर तो मुनीम होता, व तेथून कांहीं कागदपत्र येईपर्यंत त्यालाहि लिव्हरपूलला दिवस कंठा-वयाचे होते. अशा रीतीनें "समानशीले व्यसनेषु सख्यं" या न्यायानें आमचें दोघांचें चांगलें जुळलें. त्यानें मला शहरांतील निरनिराळे भाग दाखविले, कांहीं स्वस्त व चांगलीं उपाहारगृहेंहि दाखवून दिलीं. सकाळचें जेवण तेवढें टेंपरन्स हॉटेलमध्यें घेतलेंच पाहिजे, असा त्या हॉटेलचा नियम होता, बाकी कोठेंहि जेवण्यास हरकत नव्हती. तेव्हां मधून-

मधून दुसऱ्या एखाद्या शाकभाजी मिळणाऱ्या उपाहारगृहांत जाऊन आम्ही आमची क्षुधा शमन करीत होतों.

हा कार्ल मार्क्स कोण ?

एके दिवशीं माझा डच सोबती मला म्हणाला, "इंग्लिश लोक जरी फार श्रीमंत आहेत तरी येथें दारिद्र्यहि पुष्कळ आहे. मजुरांची स्थिति म्हणण्यासारखी चांगली नाहीं. मी जरी व्यापारी आहें तरी कार्ल मार्क्स इत्यादि ग्रंथकारांचें म्हणणें मला पूर्णपणें मान्य आहे." मी म्हणालों, "हा कार्ल मार्क्स कोण?" त्यावर मोठ्या चकित मुद्रेनें तो म्हणाला, "वाः! कार्ल मार्क्स तुम्हांला माहीत नाहीं? अहो, तो आधुनिक सोशिया-लिझमचा संस्थापक. इंग्लंडांतील केर, हार्डीप्रभृति मंडळी त्याचेच अनुयायी होत." मी म्हणालों, "पण हें सोशियालिझम् तरी काय आहे? आमच्या हिंदुस्तानांत अशा तऱ्हेची चळवळ मुळींच नाहीं." तो म्हणाला, "युरोपांत चार आठवडे घालविल्याबरोबर या चळवळीविषयीं तुम्हांस आपोआप माहिती होईल. तथापि जर तुमची इच्छा असेल तर चला, मी तुम्हांला या विषयावरचीं कांहीं पुस्तकें घेऊन देतों. पांच-सहा पेन्स खर्च केले, कीं, तुम्हाला सोशियालिझम् काय आहे, हें समजण्यास उशीर लागावयाचा नाहीं." असें म्हणून त्या गृहस्थानें मला जवळच्या दुकानीं नेलें व तेथें ब्लॅचफर्ड (Blatchford) याचीं एकदोन पुस्तकें घेऊन दिलीं. त्यांतील 'Merry England' हें पुस्तक (याची अवघी तीनच पेन्स किंमत होती) मला फारच आवडलें. अमेरिकेला पोहोंचण्यापूर्वी मीं तें दोनदां वाचलें. पण तेवढ्यानें सोशियालिझम्ची माहिती मिळविण्याची माझी इच्छा दुणावली. अमेरिकेला गेल्यावर मीं निरनिराळ्या ग्रंथकारांचें सोशियालिझम्वरील पुष्कळ लेख व ग्रंथ वाचले, आणि जॉन स्पार्गो यांनीं लिहिलेलें कार्ल मार्क्स यांचें चरित्रहि समग्र अवलोकन केलें.

डॉक्टर वुड्स यांनीं लेलँड कंपनीमार्फत लिव्हरपूलहून थेट बॉस्टनला जाण्याची माझी व्यवस्था करून ठेविली होती. पण ज्या दिवशीं मी लिव्हरपूलला आलों, त्याच दिवशीं या कंपनीची आगबोट निघून गेली असल्यामुळें मला आठ-दहा दिवस दुसऱ्या आगबोटीची वाट पाहात बसणें भाग पडलें. माझे डच सोबतीहि टेंपरन्स हॉटेलमधून दुसऱ्या एका ठिकाणीं रहाण्यास गेले. तेव्हां मध्यंतरीं मँचेस्टर पाहून यावें, असा बेत करून सर्व सामान टेंपरन्स हॉटेलमध्यें ठेवून आणि बेताचे कपडे बरोबर घेऊन मी तिकडे गेलों. डॉ. सुखठणकर यांनीं आपले मासरे रे. बिशप यांना माझ्याविषयीं लिहिलेंच होतें, व मजजवळहि त्यांना देण्यासाठीं मिसेस् सुखठणकर यांचें एक पत्र होतें. आग-गाडींतून उतरल्यावर ट्रॅम गांठून विशेष आयास न पडतां रे. बिशप यांच्या घरीं (त्यांचें घर फार दूर होतें) पोहोंचलों. मी आपल्या घराचा पत्ता लावल्याबद्दल रे. साहेबांनाहि मोठा चमत्कारच वाटला! त्यांनीं रहाण्याची वगैरे व्यवस्था आपल्याच घरीं केली, व मला एका दिवसांत सगळें मँचेस्टर शहर फिरवून आणलें.

दुसऱ्या दिवशीं ते मला युनिटेरीअन कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलकडे घेऊन गेले. माझी ओळख करून देतांना रे. बिशप यांनीं सांगितलें, कीं, हे अमेरिकेला पालि भाषेंतील ग्रंथांचें संशोधन करण्याकरितां जात आहेत, वगैरे. त्यावर प्रिन्सिपॉल म्हणाले, "या जंगली लोकांच्या भाषांविषयीं अमेरिकन लोकांना एवढें प्रेम कां असावें?" इतक्यांत ते उठून जेवणाची तयारी करण्याकरितां गेले. रे. बिशप शाकाहारी होते, व मलाहि मांस चालत नाहीं, असें त्यांनीं जेव्हां सांगितलें, तेव्हां प्रिन्सिपॉलसाहेब म्हणतात, "तुम्ही घासखाऊ लोक येथें काय कामाचे!" मला त्यांचें वर्तन बिलकूल आवडलें नाहीं. टेबलावर माझ्या शेजारींच एक विद्यार्थी बसला होता. तो माझें बरेंच समाधान करण्याचा प्रयत्न करूं लागला. मी म्हणालों, "एका धार्मिक कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलचें हें असें वर्तन; तर सामान्य इंग्रज अधिकारी गरीब रयतेशीं कसे वागत असतील, याची कल्पनाच केली पाहिजे. गेल्या शतकांत अशा तऱ्हेचें वर्तन खपलें असेल; परंतु हिंदी तरुण पिढीला हा प्रकार मुळींच खपत नाहीं. वेळींअवेळीं हिंदु लोकांविषयीं तिरस्कार व्यक्त केल्यानें आपण श्रेष्ठ ठरतों, असें जर बड्या इंग्रज लोकांना वाटत असेल, तर ती त्यांची चूक आहे!" प्रिन्सिपॉलसाहेब जवळच असल्यामुळें त्यांना हें माझें भाषण ऐकूं गेलें असल्याचा संभव आहे. भोजनोत्तर रे. बिशप यांना व मला माडीवरील एका दिवाणखान्यांत नेऊन तेथें सर्वजण बसल्यावर ते मजयाकडे वळून सौम्य मुद्रेनें म्हणतात, "मी तुम्हांला कांहीं मदत करूं शकेन काय?" त्यावर मीं उत्तर दिलें, "तुमच्यापासून मला कोणतीहि अपेक्षा नव्हती व नाहीं. बिशपसाहेबांनीं अतिशय आग्रह केला नसता, तर मी येथें आलोंहि नसतों. त्यांचा मी पाहुणा असल्यामुळें मला येथवर येऊन आपणास विनाकारण तसदी देणें भाग पडलें." नंतर कांहीं वेळ इकडल्यातिकडल्या गोष्टी करून प्रिन्सिपॉल-साहेबांनीं आम्हांस निरोप दिला. कॉलेजच्या दरवाजापर्यंत ते आम्हांला पोहोंचविण्या-साठीं आले, व तेथें पुनः शेक-हँड वगैरे करून त्यांनीं आमचा निरोप घेतला.

आणखीहि दोन-तीन दिवस मीं मँचेस्टर शहरांत घालविले. पण ते बिशपसाहेबांच्या घरीं नसून दुसऱ्या एका भाड्याच्या खोलींत होत. बिशपसाहेबांच्या एका ओळखीच्या बाईच्या घरीं त्यांनीं मला खोली पाहून दिली. मँचेस्टरजवळ चाळीस मैलांवर लीथम नांवाचें गांव आहे तेथें श्रीयुत रामचंद्र विष्णु माडगांवकर (बळवंतराव माडगांवकर यांचे वडील) रहात असत. दोन-तीन दिवस मँचेस्टरमध्यें घालविल्यावर त्यांना भेटण्या-साठीं मी तिकडे गेलों. त्यांनीं मला तीन कीं चार दिवस आपल्या घरीं ठेवून घेतलें. तेथून मँचेस्टरला न येतां मी परस्पर लिव्हरपूलला गेलों, व दोन-तीन दिवस राहून ठरलेल्या दिवशीं लेलँड कंपनीच्या 'डेव्होनियन' आगबोटीनें बॉस्टनला जाण्यास निघालों.

त्या दिवसांत अमेरिकेला जाणारे फारसे उतारू नसतात. मे जून महिन्यांतून अमेरिकेहून पुष्कळ प्रवासी युरोपांत येत असतात; पण युरोपांतून जाणारे फारच थोडे. आमच्या आगबोटीवर अवघे आठ-दहा उतारूच होते. डॉ. वुड्स यांनीं माझ्यासाठीं डेकवरची सगळ्यांत उत्तम खोली रिझर्व करून ठेविली होती. या खोलींत तीन बर्थ किंवा

बिछाने होते. परंतु उतारू मी एकटाच होतों. समुद्र इतका शांत होता, कीं, आगबोट जणूं काय, एखाद्या मोठ्या तलावांतूनच जात आहे, असा भास होई. अमेरिकेच्या जवळपास पोहोंचल्यावर धुक्याचा मात्र फार त्रास झाला. धुक्यामुळें आसपासच्या आगबोटी दिसत नसत, व त्यांना खूण देण्यासाठीं वारंवार जोरानें शिटी द्यावी लागत असे. अशा शिटीला नावाडी लोक फॉग-हॉर्न (Fog-Horn) असें म्हणतात. पण त्यामुळें रात्रीं निजेला थोडा बाध येत असे. एक-दोन दिवसांनंतर तोहि प्रकार आमच्या अंगवळणी पडला.

बॉस्टनच्या जवळ आमची आगबोट येत चालल्यावर वायरलेस टेलिग्राफीचा एक अधिकारी (एक तरुण इंग्रजी गृहस्थ) माझ्याशीं विशेष सलगी करूं लागला. त्यानें, 'मी कोठें जातों, कोठून आलों,' वगैरे सर्व माहिती मजपासून काढून घेतली. आमची आगबोट धक्क्यावर लागल्याबरोबर कस्टम ऑफिसचे अधिकारी आमच्या तपासणीला आले. मी त्या वेळीं माझ्या सामानाच्या बांधाबांधींत गुंतलों होतों. इतक्यांत—स्टुअर्डाकडून ऑफिसर आल्याची वर्दी मिळाली. माझ्याजवळ ५० डॉलर आहेत कीं काय? असा मुख्य अधिकाऱ्यानें प्रश्न केला. मी म्हणालों, "माझ्याजवळ ८० डॉलर आहेत. आणखी जास्ती पाहिजे असले तरी धक्क्यावर उतरल्यावर माझ्या मित्राकडून मिळण्यासारखे आहेत." तो म्हणाला, "असें विचारल्याबद्दल वाईट वाटूं देऊं नका. आमच्या सरकारचा हा कायदा आहे. डॉलर दाखविण्याची जरूर नाहीं. कांकीं, तुमच्या वचनावर माझा भरंवसा आहे." एवढा संवाद झाल्यावर मी धक्क्यावर उतरलों. डॉ. वुड्स यांना येण्यास थोडा विलंब झाला. तथापि पांच-दहा मिनिटें झालीं नाहींत तोंच ते तेथें आले, आणि त्याबरोबर वर्तमानपत्राचे एक-दोन बातमीदारहि मजजवळ येऊन थडकले! त्यांनीं माझ्यावर प्रश्नांचा एकसारखा वर्षाव केला! हॉर्वर्ड युनिव्हर्सिटींत जाणारे तुम्हीच हिंदी गृहस्थ आहांत कीं काय? इत्यादि प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केल्यावर, मला वाटलें, कीं, डॉ. वुड्स यांनींच ही बातमी वर्तमानपत्रांना दिली असावी; व माझ्या शंकेचें समाधान करून घेण्या-साठीं त्यांना मीं तसा प्रश्न केला. पण ते म्हणाले, "मला वर्तमानपत्राचे बातमीदार मुळींच भेटले नाहींत, आणि भेटले असते तरी त्यांना मीं दाद दिली नसती. पण तुमच्याबद्दल कालच्या बहुतेक वर्तमानपत्रांतून बातमी प्रसिद्ध झाली होती. आतां आमच्या वर्तमानपत्रकारांनीं तुमचा विचित्र आणि काल्पनिक फोटो त्या बातमीबरोबर प्रसिद्ध केला नाहीं, हें तुमचें भाग्य समजा!" हा खुलासा ऐकून वायरलेस टेलिग्रॅफीचा अधिकारी माझी चौकशी कां करीत होता याबद्दल संशय राहिला नाहीं. बातमीदारांना डॉ. वुड्स यांच्यावर हवाला देऊन मी मोकळा झालों. डॉ. वुड्स यांनीं जातां जातां त्यांची थोडक्या शब्दांनीं बोळवण केली. तथापि माझा पत्ता टिपून घेऊन तो त्यांनीं आपल्या खिशांत टाकून दिलाच!

माझें सर्व सामान एका एक्सप्रेस* कंपनीच्या ताब्यांत देऊन डॉ. वुड्स यांनीं मला हार्वर्ड युनियन क्लबांत नेलें. तेथेंच कांहीं दिवस रहाण्याची माझी सोय करण्यांत आली होती. पण चार-पांच दिवसांत प्रो. ल्यान्मन आणि डॉ. वुड्स यांच्यामध्यें कांहीं ठराव होऊन मला वॉरन हाऊस (Warren House)मध्यें एक खोली देण्यांत आली. ही खोली फार गैरसोयीची होती. मला तेथें रहाणें अगदींच पसंत पडेना. तेव्हां डॉ. वुड्स यांनीं माझ्याबरोबर जाऊन फेल्टन हॉल या नांवाच्या इमारतींत एक चांगली खोली पाहून दिली. तिचें भाडें दरमहा साठ रुपये असे.

याप्रमाणें रहाण्याची व्यवस्था झाल्यावर प्रो. ल्यान्मन यांजबरोबर 'विशुद्धिमार्गा 'चें काम करण्यास सुरुवात केली. प्रथमतः एक-दोन आठवडे माझ्या कामाचें त्यांना फारसें महत्त्व वाटलें नाहीं. आरंभीं आरंभीं तर वॉरन फंडांतून माझा खर्च चालविण्यास ते नाखूष होते, असें डॉ. वुड्स यांनीं मला सांगितलें. पण माझी उपयुक्तता यांना समजल्या-वर एकंदर खर्चासाठीं ८०० शें डॉलर दर वर्षाला देण्याचें त्यांनीं कबूल केलें. पुण्याच्या बिऱ्हाड-खर्चासाठीं दरमहा साठ रुपये पाठवावे लागत असत; व घराचें भाडें वगैरे सर्व भागवून खर्चाची तोंडमिळवणी करणें फार मुष्किलीचें पडे. तथापि, अशा स्थितींत मीं आठ-दहा महिने काढिले.

प्रो. ल्यान्मन यांच्याशीं खटका

'विशुद्धिमार्गा 'चें शुद्धीकरण संपल्याबरोबर केंब्रिजला (हॉर्वर्डला) रहावयाचें नाहीं, हा माझा विचार डॉ. वुड्स यांना मीं पुष्कळदां बोलून दाखविला. प्रो. ल्यान्मन यांनी मला वॉरन हाउसमध्यें खोली देण्यानें व खर्चासाठीं अगदींच थोडी रक्कम देण्यानें नाखुष केलें आहे, ही गोष्ट त्यांच्या लक्ष्यांत आल्यामुळें त्यांनीं मला प्रत्यक्ष आग्रह न करतां मि. ओकाकुरा नांवाच्या जपानी गृहस्थाकडून आग्रह चालविला. ओकाकुरा बॉस्टन येथील म्युझियमच्या ओरिएंटल शाखेचे मुख्य अधिकारी होते; आणि त्यांची व माझी चांगली दोस्ती होती. पौरस्त्य लोकांविषयीं ते फार प्रेम बाळगीत असत हें एक; व मी बौद्ध होतों हें दुसरें, अशा दोन कारणांमुळें ते माझ्यावर विशेष प्रेम करीत असत. एकदां त्यांनीं मला डॉ. वुड्स यांच्या सांगण्याप्रमाणें हॉर्वर्डला आणखी कांहीं वर्षें रहाण्याविषयीं आग्रह चालविला. तेव्हां मीं त्यांना घडलेलें इत्थंभूत वर्तमान सांगितलें. तें ऐकून त्यांना फार वाईट वाटलें. मीं हिंदुस्तानांत असतांना कांहींएक करार केला नाहीं, ही चूक झाली असें त्यांचेंहि मत पडलें. आणि ते म्हणाले, " आतां घडलेली गोष्ट कांहीं परत येत नाहीं. तथापि ल्यान्मन जर तुम्हांला योग्य रीतीनें वागविण्यास तयार नाहींत, तर तुम्ही परत स्वदेशीं जा; व या कामीं लागणाऱ्या पैशांची मदत मी तुम्हांस ताबडतोब करतों. जर तुमची इच्छा असेल तर हॉर्वर्ड युनिव्हर्सिटीच्या प्रेसिडेंटलाहि भेटून मी घडलेली गोष्ट त्यांच्या कानांवर घालतों. "

प्रेसिडेंटकडे ओकाकुरामार्फत कागाळी नेणें मला इष्ट वाटलें नाहीं. परंतु प्रो. ल्यान्मन यांनीं प्रेसिडेंटमार्फत करारनामा लिहून दिला नाहीं तर ओकाकुराच्या मदतीनें स्वदेशीं जाण्याचा बेत करून, संधि मिळतांच ल्यान्मनपाशीं गोष्ट काढली. ते फार चिडले. तथापि माझ्या म्हणण्याप्रमाणें त्यांनीं प्रेसिडेंटच्या सहीचा करारनामा लिहून दिला. या करार-नाम्याप्रमाणे मुंबईहून निघाल्या दिवसापासून दरमहा पांचशें रुपये म्हणजे दरवर्षास दोन हजार डॉलरचें वेतन मला मिळावें असें ठरलें व त्या दिवसापासून माझ्या खर्चासाठीं देण्यांत आलेले पैसे वजा जातां एकदम सातशें आठशें डॉलर माझ्या हातीं आले. ही रक्कम मीं एका बँकेंत ठेवून दिली. त्यानंतर दरमहाचा पगार युनिव्हर्सिटीच्या ट्रेझरर (Bursar) कडून नियमानें माझ्या हातीं येत असे.

दुसरा प्रश्न, विशुद्धिमार्गाचे एडिटर या नात्यानें ल्यान्मनचें व माझें अशीं दोन्हीं नांवें मुखपृष्ठावर प्रसिद्ध व्हावीं, हा होता. ओकाकुराचें म्हणणें होतें कीं, या प्रश्नाचा निकाल पगाराच्या प्रश्नाबरोबरच लावून घ्यावा. परंतु तसें केलें असतां ल्यान्मन अतिशय नाखूष होतील, व मुळींच करार करणार नाहींत, याची मला खात्री होती. तेव्हां हा प्रश्न तसाच मोघम राहूं देणें मला इष्ट वाटलें. परंतु शेवटीं काम पुरें झाल्यावर ल्यान्-मनला, मुखपृष्ठ कसें लिहिणार आहां, असा प्रश्न केला. त्यांनीं आपण आपलें नांव एडिटर म्हणून प्रसिद्ध करणार असून वॉरनच्या हस्तलिखित प्रतींच्या साहाय्यानें व माझ्या मदतीनें हें काम केलें आहे, असें मुखपृष्ठावर घालणार असल्याचें सांगितलें. मी म्हणालों, " असें करणें कधींही रास्त होणार नाहीं. वॉरनच्या अत्यंत मेहनतीनें आणि औदार्यानें हें काम येथवर आलें आहे. त्यानेंच स्थापन केलेल्या फंडांतून माझा पगार आजवर देण्यांत आला. तेव्हां एक तर वॉरन–ल्यान्मन–कोसंबी अशा त्रयीच्या नांवानें हा ग्रंथ प्रसिद्ध व्हावा, किंवा निव्वळ वॉरनच्याच नांवानें प्रसिद्ध करून आम्ही केलेले फेरफार तेवढे प्रस्तावनेंत द्यावे. " ही गोष्ट प्रो. ल्यान्मन यांना बिलकूल रुचली नाहीं. ते माझ्या-वर इतके संतापले, कीं, मला त्यांनीं शिव्याशाप देण्यास आरंभ केला.

त्या दिवसापासून ल्यान्मनची भेट घ्यावयाची नाहीं, असा मीं निश्चय केला. ते कांहींतरी कुभांड रचून मला गोत्यांत पाडतील अशी शंका येऊन डॉ. वुड्स यांना मीं घडलेला सर्व प्रकार सांगितला. याच्या पूर्वीच स्वदेशीं जाण्यासाठीं आगबोटीचे पैसे वगैरे भरून तारीख ४ जानेवारी रोजीं न्यूयॉर्कहून निघणाऱ्या हंबुर्ग अमेरिकन कंपनीच्या ' हंबुर्ग ' नांवाच्या आगबोटीवर माझी जागा रिझर्व्ह करून ठेवण्यांत आली होती. पण दहा-बारा दिवसांपूर्वीच वरील प्रकार घडून आला. त्यावर डॉ. वुड्स यांचें असें म्हणणें पडलें, कीं, ताबडतोब न्यूयॉर्कला जाऊन राहिलेले दिवस तेथें घालवावे, म्हणजे ल्यान-मनचें भय बाळगावयास नको. ही सल्ला मला मुळींच आवडली नाहीं. माझ्या पुष्कळ मित्रांना मला भेटावयाचें होतें, व पुष्कळांच्या घरीं आमंत्रणेंहि होतीं. हें सर्व सोडून

* एक्सप्रेस कंपनी म्हणजे सामान इच्छित स्थळीं पोंचविणारी कंपनी. अशा कंपन्या अमेरिकेंत पुष्कळ आहेत; आणि सामानाचे मोठे डाग यांच्याचमार्फत पाठवावे लागतात.

देऊन एकदम पळ काढावा, ही गोष्ट मला अत्यंत त्याज्य वाटली, व मी डॉ. वुड्स यांना म्हणालों, " ल्यान्‌मनचा सूड उगविण्याचा उद्देश असेल तर खुशाल उगवूं द्या. मी त्याला घाबरत नाही. संकटें येतील, तीं सहन करण्यास मी तयार आहें. परंतु एकदम न्यूयॉर्कला पळून जावें, असें भित्रेपणाचें वर्तन मी कधींहि करणार नाही. "

यानंतर मी स्वस्थपणें आगबोटीची वेळ जवळ येईपर्यंत केंब्रिजलाच राहिलों. सगळ्या मित्रांचीं आमंत्रणें स्वीकारलीं, भेटी घेतल्या व माझ्या सामानसुमानाची जुळवाजुळव शांतपणें केली. या मुदतींत प्रो. ल्यान्‌मन यांनीं मला दोन-तीन आमंत्रणपत्रें पाठविलीं. परंतु त्या पत्रांत कांहींतरी भय घातलें असेल असें वाटून मीं तीं मुळींच उघडलीं नाहींत, व तीं आगबोटीवर पोहोंचण्यापूर्वी मी उघडणार नाहीं, असा त्यांना डॉ. वुड्स यांच्या मार्फत निरोप पाठविला. मला त्यांनीं पुनः डॉ. वुड्स यांजकडून आपल्या घरीं जेवावयास आमंत्रण केलें. पण मी एकटा त्यांच्याकडे जाण्यास कबूल नाहीं; डॉ. वुडस् मजबरोबर आले तरच मी येईन, असा निरोप पाठविला. तात्पर्य, शेवटपर्यंत प्रो. ल्यान्‌मनची व माझी त्यांच्या घरीं किंवा इतर ठिकाणीं शांतपणें भेट झाली नाहीं. एक-दोनदा ते माझ्या खोलींत आले. परंतु दोन-चार शब्द बोलण्यापलीकडे विशेष संवाद झाला नाहीं. आगबोट निघण्याला तीन-चार दिवस असतांना मीं केंब्रिज सोडलें. हे चार दिवस न्यूयॉर्क शहरांत घालवून तें शहर नीट पहावें, असा मीं बेत केला होता. डॉ. वुड्स यांनीं न्यूयॉर्क येथील हॉर्वर्ड क्लबांत उतरण्याची सर्व सोय आगाऊच करून ठेविली होती. व्हाइसबुख नांवाचा एक ज्यू विद्यार्थी हॉर्वर्डला असे. त्याचा बाप व भाऊ न्यूयॉर्क शहरांत रहात असत. व्हाइसबुख याच्या पत्राप्रमाणें त्यांनीं स्टेशनावर येऊन मला शोधून काढून हॉर्वर्ड क्लबांत नेलें. मी जोंपर्यंत न्यूयॉर्क शहरांत होतों, तोंपर्यंत त्यांपैकीं एकानें येऊन, मला कोठें तरी फिरावयास घेऊन जावें, असा क्रम ठेविला होता.

एके दिवशीं मला मि. व्हाइसबुख यानें हिपोड्रोममध्यें नेलें. हिपोड्रोम हें एक भव्य थिएटर असून येथें जगांतील निरनिराळ्या भागांत चाललेले प्रकार दाखविण्यांत येतात. उदाहरणार्थ—हिंदुस्तानांतील महाराजांच्या दसऱ्याला वगैरे निघणाऱ्या स्वाऱ्या, किती तरी खरे हत्ती, घोडे, जवळपास ताजमहालाच्या आकाराच्या कांहीं इमारती वगैरे प्रकार दाखविण्यांत येतात. त्यानंतर तुर्कांच्या सुलतानांचा झनाना, त्यांच्या शेंकडों बायका, कांहीं विलक्षण कसरती वगैरे देखावे दाखविण्यांत येतात. हत्ती, घोडे, उंट इत्यादि सजीव प्राणी आणि पांचपन्नास बायका, पांचपन्नास पुरुष, अशीं सर्व एकाच ठिकाणीं या जंगी थिएटरांत पहाण्यास सांपडतात. याप्रमाणें न्यूयॉर्क शहरांतील पुष्कळ ठिकाणें पाहून ठरलेल्या दिवशीं आगबोटीवर चढलों.

अमेरिकेंतील दिनचर्या

येथें अमेरिकेंत असतांना माझी दिनचर्या कशी होती, यासंबंधानें थोडेंसें सांगणें अप्रस्तुत होणार नाहीं. पहिल्यानें हार्वर्डला फेल्टन हॉलमध्यें रहात असतांना, माझ्या

जेवण्याची सोय तेथेंच करण्यांत आली होती. युरोपियन पद्धतीप्रमाणें दिवसांतून तीनदां जेवण आणि दोनदां चहा घेत असें. येथें बहुतेक मांसयुक्त पदार्थ असल्यामुळें उकडलेले बटाटे, पाव, लोणी इत्यादि पदार्थांवरच मला निर्वाह करावा लागे. जेवणाचा खर्च दरमहा १६ डॉलर्स (४८ रुपये) पडत असे. पण ही स्थिति समाधानकारक वाटली नाहीं. याच इमारतींत एक चिनी विद्यार्थी रहात असे. त्यानें मला सांगितलें, कीं, असें करण्याची कांहीं जरूर नाहीं. आपल्या आवडीचे पदार्थ दुकानदाराकडून मागविले असतां ते आपल्या बिन्हार्डी पोंचते करण्यांत येतात, व आपणाला अति स्वस्त किंमतींत साधें जेवण मिळतें. हा उपदेश मला पटला व प्रो. ल्यान्‌मन यांच्या मार्फत मि. वॉरनच्या बहिणीच्या डेरींतून रोज एक क्वार्ट दूध मागविण्यांत आलें, आणि श्रेडेड व्हीट नांवाचा शेवयांसारखा गव्हांचा पदार्थ मिळत असतो, तो एका दुकानदाराकडून मागवून बहुतेक दोन वेळचा निर्वाह याच पदार्थांवर करूं लागलों.

सकाळीं उठल्याबरोबर मी दोन श्रेडेड व्हीटचीं बिस्किटें आणि प्यालाभर थंड दूध घेत असें. नंतर प्रो. ल्यान्‌मन यांच्या लायब्ररींत ८॥ ते १२॥ पर्यंत काम करीत असें. पुनः बिन्हार्डी येऊन एक प्याला दूध घेऊन व्यायाम करण्यास जात असें. उन्हाळ्याच्या दिवसांत अगदीं नियमानें होडी वल्हविण्याचा व्यायाम करीत असें, आणि थंडीच्या दिवसांत जिमखान्यांत जात असें. दुपारचीच वेळ पसंत करण्याचें कारण असें होतें, कीं, व्यायामानंतर अंघोळ करावयाची ती बोट-क्लबामध्यें एका मोठ्या खोलींत करावी लागे. आणि या वेळेशिवाय दुसऱ्या वेळीं येथें गेलें असतां, विद्यार्थ्यांची फार गर्दी असे. सगळे विद्यार्थी नग्नच स्नान करीत असत, व मलाहि तसेंच करावें लागे. पण सर्व लोकां-समक्ष नग्न स्नान करणें, आमच्या संस्कारांच्या विरुद्ध असल्यामुळें मला तें अगदींच आवडत नसे. दुसरी अडचण होडी मिळण्याची होती. पण १२ ते २ पर्यंत बहुधा मी एकटाच बोट क्लबामध्यें जात असल्यामुळें होडी मिळण्याला आणि एकान्तांत स्नान करण्याला चांगली सवड मिळे. जिमखान्यांत स्नानाची अडचण नव्हती. येथें प्रोफेसर लोकांची एक निराळी खोली आहे, ती मला देण्यांत आली होती. परंतु निरनिराळीं व्यायामाचीं साधनें मिळण्याची उत्तम संधि १२ पासून २ पर्यंतच होती. तेव्हां तेथेंहि मी याच वेळीं जाऊन व्यायाम करीत असें. व्यायामानंतर एखाद्या चहाच्या दुकानांत जाऊन फलमिश्रित रोटीचा तुकडा आणि एक प्यालाभर कोको घेत असें. संध्याकाळची वेळ हार्वर्ड लायब्ररींत किंवा बिन्हार्डी वाचनांत घालवीत असें. रात्रीं बहुधा विशुद्धिमार्गांतील कठीण पाठांचा निर्णय करण्यांत किंवा त्यांत आलेले दुसरे उतारे शोधून काढण्यांत वेळ जात असे.

रविवारीं मात्र या दिनचर्येंत फरक पडत असे. या दिवशीं बहुतेक अमेरिकन गृहस्थ उशिरां उठतात. तथापि मी सातांच्या सुमाराला उठत असें. प्रो. ल्यान्‌मनच्या घरीं मात्र थोडा उशिरा जात असें. तेथें १०॥ किंवा ११ वाजेपर्यंत काम करून कुठल्या तरी चर्चमध्यें-बहुधा ॲपलटन च्यापलमध्यें सर्मन ऐकण्यास जात असें. हें च्यापल हॉर्वर्ड

युनिव्हर्सिटीचें असून येथें खिस्ती पंथाचा भेदभाव राखण्यांत येत नाहीं. ज्यू उपदेशकांलाहि (Rabbi) आमंत्रणें करून त्यांचे धर्मोपदेश करविण्यांत येतात. अमेरिकेंतील प्रसिद्ध धर्मोपदेशकांचीं येथें व्याख्यानें ऐकण्याला चांगली संधि मिळते. युनिव्हर्सिटी बंद असल्यावर मात्र येथें नित्याच्या विधीशिवाय चांगलीं सर्मनें होत नसतात. तेव्हां उन्हाळ्याच्या सुट्टींत दुसऱ्या कोणत्या तरी चर्चमध्यें मी सर्मन ऐकण्यास जात असें. या दिवशीं संध्याकाळीं बॉस्टन येथील निरनिराळ्या संस्थांतून होणारीं व्याख्यानें ऐकण्यास जात असें. म्हणजे एखाद्या रविवारीं रॅशन्यालिस्ट सभेच्या मार्फत होणाऱ्या व्याख्यानाला हजर राहिलों, तर दुसऱ्या रविवारीं सोशियालिस्टांच्या सभेंतील व्याख्यानाला हजर रहात असें कधींकधीं व्याख्यानांच्या वेळा भिन्न असल्यामुळें एकाच दिवशीं दोनतीन व्याख्यानें ऐकण्याला संधि सांपडे.

माझ्या वाचनाचा मुख्य विषय म्हटला म्हणजे समाजशास्त्र (Social Science) हा होता. या विषयावरचीं मीं अनेक पुस्तकें वाचलीं; पुष्कळशीं विकत देखील घेतलीं. किंबहुना यांचें मला वेडच लागलें होतें, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्या वेळीं 'सुबोधपत्रिकेंत' आणि 'सुधारकांत' सहकारितेच्या तत्त्वावर मुंबईच्या मजुरांच्या स्थितींत कशी सुधारणा करतां येईल, या विषयावर मीं कांहीं लेखहि लिहिले. हिंदुस्तानांतील मनुष्याच्या सामर्थ्याच्या अपव्ययाला आळा घालून त्याचा उपयोग शारीरिक आणि मानसिक सुखाकडे कसा करून घेतां येईल, याचा मी सतत विचार करीत असें. विचाराप्रमाणें कृति करून दाखविण्याचें आमचा देश हें क्षेत्र नव्हे, किंवा तेवढें माझ्या अंगीं सामर्थ्यहि नाहीं, हें मी जाणून होतों. तथापि अशा विचारांनीं-किंवा पाहिजे तर स्वप्नांनीं म्हणा—माझ्या मनाला अप्रतिम आनंद होत असे, व अद्यापि हिंदुस्तानांतील दारिद्र्यानें पीडिलेल्या लोकांची स्थिति कशी सुधारतां येईल, व आमच्या मागसलेल्या देशबांधवांना शिक्षणादिकांचे फायदे कसे मिळतील, याचा विचार करणें मला अत्यंत प्रिय वाटतें, व क्षणभर या विचारांत मी माझे शारीरिक आणि मानसिक खेद विसरून जातों.

तेव्हां अमेरिकेला जाण्यापासून मला सर्वांत मोठा फायदा झाला असेल, तर समाजशास्त्राची गोडी लागली हा होय. हिंदुस्तानांत असतों तर केवळ धार्मिक विचारांत माझें आयुष्य गेलें असतें. 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्,' या तत्त्वाची मला खात्रीनें विस्मृति पडली असती. परंतु अमेरिकेला जाण्यानें मला हें तत्त्व विशदपणें कळून त्याचा पश्चिमेकडील शास्त्रज्ञांनीं केलेला ऊहापोह समजून घेण्याची संधि मिळाली. याचा अर्थ असा समजूं नये, कीं, 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' किंवा 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि,' या तत्त्वाचा माझ्या मनावर पूर्ण पगडा बसला. पण पूर्वी या तत्त्वासंबंधानें जें माझें सोळा आणे अज्ञान होतें, तें नष्ट होऊन त्याला मी यथायोग्य महत्त्व देऊं लागलों, एवढेंच. धार्मिक उन्नतीशिवाय मानवजातीची उन्नति होणार नाहीं, हें तत्त्व मला आजलाहि मान्य आहे. पण शरीराची अवहेलना करून किंवा शरीराला विषम स्थितींत ठेवून धार्मिक उन्नति करतां येणें जवळजवळ अशक्य आहे.

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दु:खहा ॥

हें तत्त्व सर्व समाजालाहि लागू केलें पाहिजे. तसेंच '**वसित करोनी बाजारीं । म्हणविसी मी ब्रह्मचारी ॥**' या उक्तींत गोविलेल्या तत्त्वाप्रमाणें मनुष्यांची उन्नति परिस्थितीवर अवलंबून आहे, हेंहि लक्ष्यांत घेतलें पाहिजे. उदाहरणार्थ, एखादा बारा तास काम करून जेमतेम पोटाला मिळविणारा व अत्यंत गलिच्छ चाळींत रहाणारा मजूर आपली धार्मिक उन्नति कशी करून घेणार? प्रथमतः त्याचे युक्ताहारविहार होतील, असा बंदोबस्त करण्यांत आला पाहिजे, व तदनंतर धार्मिकतेला बाधक अशा गलिच्छ चाळींतून काढून त्याला मोकळ्या ठिकाणीं ठेवण्यांत आलें पाहिजे. असें झालें तरच दारूबाजी वगैरे व्यसनें सुटून धार्मिक मार्गांत त्याची प्रगति होणें संभवनीय आहे.

उ त्त रा र्ध

चरित्र

लेखक

ज. स. सुखठणकर

१९

आयुष्याची सुरुवात आणि शिक्षण

खास अशा एका उद्देशाने लहान वयातच धर्मानंदांनी एक बराच मोठा असा प्रवास केला. मराठी वाचकांस आपल्या ह्या प्रवासाचा वृत्तान्त सादर करावा ह्या प्रमुख उद्देशाने, त्यांनी आपला 'निवेदन' हा पहिला ग्रंथ, १९२४ साली प्रसिद्ध केला. पण महाराष्ट्रात आणि गुजरात[1] मध्येही हा ग्रंथ 'आत्मचरित्र' या अर्थाने प्रसिद्धीस आला. मराठी साहित्याचा आढावा घेताना महाराष्ट्रीय साहित्यिक निवडक अशा आत्मचरित्रपर ग्रंथांत ह्या 'निवेदना'चा समावेश करतात.[2] या ग्रंथाच्या पहिल्या दोन-तीन प्रकरणांत त्यांनी 'बालपणातील काही गोष्टी'सह आपल्या गतजीवनाची काही थोडी माहिती दिलेली आहे. पण ती उपोद्घातादाखल आहे, असे स्वतःच धर्मानंद म्हणतात.[3] तेव्हा ह्या त्यांच्या ग्रंथात त्यांची पूर्विका पूर्णपणे विशद झालेली नाही हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. त्यांच्या जीवनाच्या ह्या बाजूवर शक्य तेवढा जास्त प्रकाश पाडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत प्रकरणाद्वारा करण्यात येत आहे.

नाव आणि गाव

धर्मानंदांच्या आडनावाप्रमाणेच, त्यांच्या वैयक्तिक, म्हणजे ज्याला आपण पाळण्यातील [Christian] नाव म्हणतो, त्यामागेही थोडासा इतिहास आहे.

गोमन्तकात आढळून येणाऱ्या एकंदर आडनावांत अथवा ज्याला आपण कुलनामे म्हणतो त्यांत, कारापूरकर, पालेकर, गुंजीकर, अशी स्थलवाचक नावेच जास्त प्रमाणात आढळून येतात. याच्या मागोमाग, प्रभुदेसाई, सरदेसाई, नाईक, इत्यादी अधिकारदर्शक, आणि शेणवी, कामत, केणी, ह्यासारखी व्यवसायदर्शक आडनावे येतात. गेल्या शतकामागे मुंबईत स्थाईक झालेले गोमन्तकीय, येथील प्रथेस अनुसरून भाऊ दाजी, दादोबा पांडुरंग,

---

१. गुजराती भाषेमध्ये 'निवेदना'चा अनुवाद 'आपवीती' या नावाने प्रसिद्ध झाला आहे.

२. दादोबा पांडुरंग : ले. अ. का. प्रियोळकर, या ग्रंथातील रा. कृ. लागू यांचा आत्मचरित्रविषयक निबंध, पा. ३१

३. 'निवेदना'ची प्रस्तावना, मागे पाहा– पान ३

जगन्नाथ शंकरशेट, अशा पितृनामांचा कुलनामाप्रमाणे उपयोग करीत असत. पण ही प्रथा प्रत्यक्ष गोमन्तकात प्रचारात होती असे कोठे आढळून येत नाही. इन्क्विझिशनच्या काळात बऱ्याच कुलनामांत बदल घडून आलेले दिसून येतात. धार्मिक छळामुळे अनेक गोमन्तकीय कुटुंबे गाव सोडून दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन राहिली. नंतरच्या काळात सगळे स्थिरस्थावर झाल्यावर ही कुटुंबे ज्या वेळी परत आली, त्या वेळी अमक्या गावाहून आलेले अथवा परतलेले 'अमके-कर' म्हणून त्यांस ओळखण्यात येऊ लागले. तेच त्यांचे नाव नंतर कुलनाम म्हणून प्रचारात आले. उदाहरण म्हणून 'सुखठणकर' आणि 'गुंजीकर' ही दोन कुलनामे घेता येतात. सुखठणकर हे मूळचे 'शेणवी' आणि गुंजीकर हे मूळचे 'कंकरे' होते. ते अनुक्रमे 'सुखठाण' आणि 'गुंजी' ह्या गावाहून परतले होते.

स्वीकृत कुलनामे

आणखी एक प्रकारच्या कुलनामाचा या ठिकाणी उल्लेख केला पाहिजे. ती म्हणजे स्वीकृत करून घेतलेली नवीन कुलनामे. गोमन्तकीयांत अशी उदाहरणे जरी फार नसली, तरी अगदीच नाहीत असे मात्र नव्हे. काशिनाथ रघुनाथ मित्र या जुन्या काळातील 'मनोरंजन' या नावाजलेल्या मासिकाच्या संपादकांचा या दृष्टीने उल्लेख केला पाहिजे. त्यांचे मूळ आडनाव आजगावकर असे होते. हे गोमन्तकातील बारदेश घराण्यातील होते. पण "पुढे बंगाली वाङ्मयाशी परिचय झाल्यावर बंगाली पद्धतीचे 'मित्र' हे आडनाव धारण करण्याची त्यांची लहर लागली."[४] – आणि आता हे आडनाव प्रचलित होऊन बसलेले आहे. दुसरे उदाहरण म्हणजे गोमन्तकातील 'नायक' हे कुलनाम धारण करणाऱ्या मंडळीचे! साठ-सत्तर वर्षांपूर्वी ही सर्वच मंडळी 'नाईक' होती. धर्मानंदांचे एक नातेवाईक सुब्राव लक्ष्मण नाईक शंखवाळकर, यांनी आपले नाव 'नाईक'चे 'नायक' असे करून, या प्रथेस सुरुवात केली.[५] हे मडगावातील त्या वेळच्या हिंदू समाजाचे एकमेव पुढारी. त्यामुळे मडगावात इतर जी चार-पाच शंखवाळकर घराणी होती, त्यांनीही ही प्रथा स्वीकारली. आजही गोमन्तकात नाईक या कुलनामाची मंडळी जरी बरीच असली, तरी 'नायकांचा' भरणा मडगावातच जास्त प्रमाणाने दिसतो, याचे कारण हे!

कोसंबे

वरील विवेचनावरून एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की, गोमन्तकीयांत आज जी अनेक कुलनामे दिसून येतात ती सर्वच मूळकालीन कुलनामे आहेत, असे निःशंकपणे

४. प्रिय आणि अप्रिय : ले. अ. का. प्रियोळकर, पा. ५९.
५. भाई देसाई स्मारक ग्रंथ, पत्राशी : पा. ६०६.

सांगता येत नाहीत. ज्या मूळ नावावर इन्क्विझिशनच्या काळात संस्कार झाले अशीच जास्त दिसून येतात. कोसंबी हे नावही अशाच प्रकारचे आहे.

"कोसंबे हें आमच्या घराण्याचें मूळ नांव नव्हे.... कोसंबे मूळचे लोटलीचे; आडनांव शणै, म्हणजे आमचें आडनांव 'शणै लोटलीकर' असें असावयास पाहिजे. पोर्तुगीजांच्या वेळीं झालेल्या बाटाबाटीत शणै लोटलीकरांना सौंदेकर संस्थानिकाचा आश्रय धरावा लागला. ज्या ठिकाणीं ते जाऊन राहिले, त्या गांवचें नांव कोसंबी होतें. कदाचित हें नांव कोशांबी नगरीवरून आलें असेल. पण त्याला कांहीं पुरावा नाहीं. कोसंबी गांवच्या नांवावरून शणै कोसंबे नांव पडलें," असें स्वतः धर्मानंद म्हणतात.[६]

कोसंबे हे गाव सौंदेकरांच्या प्रदेशात होते असे धर्मानंदांनी म्हटलेले आहे. नक्की कोठे होते याचा खुलासा ते करू शकलेले नाहीत. त्यांचे चिरंजीव दामोदर कोसंबी हेही इतिहास-संशोधक होते. त्यांनी आपल्या पूर्वजांविषयी वगैरे माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला होता, हे त्यांच्या लिखाणावरून दिसून येते. पण तेही कोसंबे गाव नक्की कोठे होते या प्रश्नावर उजेड पाडू शकलेले नाहीत.

धर्मानंदांनी सर्वसाधारण प्रथेस अनुसरून आपले कुलनाम स्थलवाचक असावे असा समज करून घेतला असावा, असे गोमन्तकातील काही विचारवंतांचे म्हणणे आहे. प्रसिद्ध लेखक आणि 'भारतमित्र' या मासिकाचे संपादक ना. भा. नायक यांच्या मते कोसंबी हे नाव अधिकार अथवा व्यवसायदर्शक होते, असे आहे. ते म्हणतात :

"अडीच हजार वर्षांपूर्वी जे आर्य गोव्यात आले आणि सासष्टी महालात लोटली गावची वसाहत ज्यांनी स्थापन केली, त्या जमातीत कोसंबी यांचा पूर्वज होता. त्या वेळी त्यांना अमूक 'शर्मन' असे म्हणत. पुढे ते 'शेणवी लोटलीकर' झाले. प्रत्येक गावात ग्रामसंस्थांचा कारभार चाले. लोटलीच्या ग्रामसंस्थेत कोशाधिकारी म्हणून यांच्या एका पूर्वजाची निवड झाली, आणि त्यानंतर 'कोशांभी' हे उपनाव त्यांस प्राप्त झाले. 'कोश' किंवा 'कोष' म्हणजे खजिना, आणि त्यावरील अधिकारी म्हणजे खजीनदार, तोच कोशांभी अथवा कोशंबी."[७]

गोमंतकीय इतिहास-संशोधक पिसुर्लेकर यांनाही 'कोसंबी' हे नाव स्थलवाचक आहे असे वाटत नव्हते. गोमन्तकात फादर हेरास यांना सापडलेल्या बुद्धाच्या मूर्तीसंबंधी त्यांच्याशी बोलताना, कोसंबी हे नाव बौद्ध सृष्टीतील वाटत असल्यामुळे, प्रस्तुत लेखकाने या नावाबद्दल त्यांचे मत विचारले होते. कोसंबे ह्या नावाचे

६. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक : प्रकरण १ लें, ता. १–८–३७.
७. ना. भा. नायक यांनी पत्रद्वारे प्रस्तुत लेखकाकडे व्यक्त केलेले मत.

एखादे खेडे गोमन्तकात एका काळी होते, अथवा अजूनही आहे, असे ठरले तरी, अशा एखाद्या क्षुल्लक खेड्याचे नाव कुलनाम म्हणून कोणी स्वीकारील असे वाटत नाही, असे त्यांचे मत होते.

पण हल्लीच एका गोमन्तकाच्या मराठी नकाशावर [८] ' कोतांबी ' या नावाचा गाव अथवा खेडे दाखवलेले प्रस्तुत लेखकाच्या निदर्शनास आले आहे, ते ' केपे ' महालाच्या उत्तरेच्या टोकास असून, ' असोळडे ' गावाच्या शेजारी दाखवण्यात आलेले आहे. हा भाग पूर्वी सौंदेकराच्या ताब्यात होता. हा नकाशा बरोबर आहे असे धरून चालल्यास, ' कोतांबी 'चा अपभ्रंश ' कोसंबी 'त होणे कठीण नाही !

' धर्मा ' या नावाचा इतिहास

धर्मानंदांच्या जन्मापूर्वी त्यांच्या घरावर एक दरवडा पडला होता. त्या प्रसंगी त्यांच्या मातुश्रींना दरवडेखोरांचा मार सहन करावा लागला होता. त्यामुळे त्या आजारी पडल्या आणि अशा स्थितीतच धर्मानंदांचा जन्म झाला. या घटनेची माहिती धर्मानंदांच्या शब्दांतच या ठिकाणी देणे योग्य होईल. ते म्हणतात :

" आमची आते आमच्याच घरीं बिऱ्हाड करून रहात असे. तिच्या विधवा मुलीपाशीं बरेच दागदागिने होते. त्याच वेळीं एक कीर्तन वगैरे करणारे रामदास नांवाचे बोवा आमच्या घरीं रहात असत. त्यांच्या भजनाला बरीच मंडळी जमत असत. त्या लोकांकडून किंवा दुसऱ्या कोणाकडूनहि आमच्या आतेबहिणीच्या दागिन्यांची खबर कुडथाळच्या भगत घाड्याला[९] समजली. त्यानें पेडणे महालांतून पाच-सहा दरोडेखोरांना आणून कुडथाळीस ठेवले; आणि आमच्या शेजारच्या एका माणमाच्या सहाय्यानें आमच्या बातम्या काढून घेऊन त्या दरोडेखोरांना दिल्या. एके दिवशीं खुद्द दरोडेखोरच साध्या वेषामध्ये येऊन आमचें घर पाहून गेले; परंतु आमचे वडील आणि चुलते घरीं असतांना दरोडा घालणें धोक्याचें आहे, हें ते पक्कें जाणून होते. म्हणून आजारीपणाचें किंवा असेंच दुसरें कांहीं निमित्त सांगून भगत घाड्याच्या घराशेजारीं एका नारळाच्या रिकाम्या कोठींत ते पडून राहिले.

" दोन किंवा तीन आठवड्यांनीं आमचे वडील आणि चुलते कामानिमित्त बाहेरगांवीं गेले असतां, संधि साधून दरोडेखोर मध्यरात्रीच्या सुमारास चुलत्याच्या घराच्या बाहेरच्या दाराची खीळ काढून आंत शिरले. त्या रात्रीं आमच्याकडे कांहीं पाहुणे, आतेचे चिरंजीव लाडू लाड इत्यादि पुरुष मंडळी होती. परंतु दरोडेखोरांना एक तेवढें आमच्या भावाचें भय होतें. आंत शिरल्याबरोबर प्रथमतः त्यांनीं त्याचा शोध चालविला. त्या वेळीं आमचे भाऊ अठरा वर्षांचे होते. त्यांची नीज गाढ. घरांत चोर शिरल्यावर ते जागे झाले. मागचा दरवाजा गांठतां आला नाहीं. एका कोपऱ्यांत दडून बसले. चोरांनीं त्यांना शोधून काढलें व इतका मार दिला कीं, त्यांना उभें राहण्याचें सामर्थ्य राहिलें नाहीं. त्यांना व इतर सर्व पुरुष आणि बायका मंडळींना चोरांनीं रामदास रहात होते त्या वासरींत एका मोठ्या खोलींत गोळा केलें, व त्यांच्यावर एक पाहरा ठेवला. दुसरा दरोडेखोर बाहेर पाहरा देत होता; आणि बाकीच्यांनीं नासधूस चालवली.

" दोन-तीन तासांत त्यांनीं पेट्या वगैरे फोडून टाकल्या; तेलाच्या आणि तांदळाच्या बरण्या ओतून टाकल्या; बायकांच्या गळ्यांतील मंगळसूत्रें देखील तोडून घेतलीं. आमच्या चुलतीच्या दागिन्यांचा करंडा एका कोपऱ्यांत पडला होता. त्याच्यावर आमच्या आतेभावानें सूप टाकलें. तें मात्र चोरांनीं उचलून पाहिलें नाहीं. एवढें सगळें करून झाल्यावर त्यांनीं आमच्या आईला उचलून नेण्याचा प्रयत्न केला. पण तिनें खिडकीच्या लांकडी गजाला अशी घट्ट मिठी मारली कीं, ती दोघां चोरांना सुटेना, तेव्हां त्यांनीं बंदुकीच्या दस्त्यानें तिला बेदम मारलें. चार महिन्यांची गरोदर, आमच्या भावजयीनें तिच्या पोटाला घट्ट मिठी मारली, व आईनें सर्व मार पाठीवर घेतला ... ! "[१०]

धर्मानंदांचे बंधू या मारातून लवकर बरे झाले. परंतु त्यांची आई फार आजारी पडली. त्यांच्या या आजारातच धर्मानंदांचा जन्म झाला. ते फार दिवस जगतील असे कोणास वाटले नव्हते. कारण एक तर आईच्या आजारातच त्यांचा जन्म झाला होता, आणि दुसरे म्हणजे त्यांचे इतर काही भाऊ जन्मानंतर महिन्याच्या आतच मरण पावले होते. सुदैवाने धर्मानंदांच्या बाबतीत तसे काही घडून आले नाही. बाळंतपणानंतर धर्मानंदांची आई चार-पाच महिने आजारीच होती. त्यामुळे त्यांस नाव वगैरे ठेवण्याच्या खटपटीत कोणी पडलेच नाहीत. त्याचप्रमाणे आई आजारी असल्यामुळे त्यांना बाहेरचे दूध द्यावे लागे. हे बाहेरचे दूध म्हणजे— देण्याचे, धर्माचे आहे असा अर्थ करून, त्यांना ' धर्माचा ' (दानाचा) आहे असे म्हणत. अर्थात शेवटी ' धर्म ' हेच नाव कायम झाले. आपल्या नावाची पुढील काळात झालेल्या स्थित्यंतरांची माहिती धर्मानंद पुढीलप्रमाणे देतात :

" मला वाटतें, कीं मडगांवच्या शाळेंत पहिल्या इयत्तेंत असतांना शाळामास्तरानें माझें नांव ' धर्माजी दामोदर ' असें लिहिलें असावें; व तें एकोणीसशें सालापर्यंत मराठी कागदोपत्रीं होतें. परंतु, पोर्तुगीज दस्तऐवजांत माझें नांव धर्म (DORMA)

८ गोमन्तक बुक डेपो, नवा-गोवा, यांनी प्रकाशित केलेला.

९. गोमन्तकात मांत्रिक-जादूटोणा करणाऱ्याला ' घाडी ' म्हणतात. त्याच्या अंगात वारे संचारले म्हणजे तो भूत-पिशाचांसंबंधी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देतो.

१० खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण दुसरें, ८-८-१९३७.

असेंच असे. पुणे सोडल्यावर मी 'धर्मानन्द' हें नांव घेतलें. परंतु पुन्हा काशीला असतांना 'धर्म दामोदर कोसम्बे' याच नांवानें मी ओळखला जात असें. एकोणीसशें दोन सालीं मी बौद्ध श्रामणेर झालों, तेव्हां सुमंगलाचार्यांनीं मला 'धम्मानंद' हेंच नांव दिलें.

"मद्रास इलाख्यांत जसें प्रथम गांवाचें नांव लावण्यात येतें, तसेंच तें सीलोनांतहि येत असतें.... त्या दृष्टीनें पाहिलें असतां माझें नांव 'साखवाळ धम्मानंद' व्हावयास, पाहिजे होतें. पण कोसम्बी हें नांव मला अधिक अनुकूल वाटलें. कारण तें इतिहासप्रसिद्ध कौशाम्बी नगरीचें पालि रूपान्तर होय. पुढें एकोणीसशें सहा सालीं कलकत्ता येथील नॅशनल कॉलेजांत नोकरी धरल्यावर 'धम्मानंद' हें पालीरूपान्तर सोडून मूळ संस्कृत 'धर्मानंद' याच नांवाचा मी उपयोग करूं लागलों. परंतु बंगाल्यांतील आणि महाराष्ट्रांतील वहिवाटीप्रमाणें कोसम्बी हें आडनांव तसेंच ठेवलें."[११]

याशिवाय त्यांची आणखी दोन घरगुती नावे प्रचलित होती. घरातील लहानथोर मंडळी त्यांस 'बापू' म्हणत असत, तर शेजारी, मित्रमंडळी, त्यांस 'भोमो' या नावाने हाक मारीत.

धर्मानंदांचे पूर्वज

त्रिहोत्तर नगरातील पंचगौडांतर्गत दहा ब्राह्मणांची सहासष्ट कुळे प्रथमतः गोमन्तकात वसाहतीस आल्याचा उल्लेख सह्याद्रिखंडात मिळतो. आर्य लोकांचे दक्षिणेतील हे आगमन खिस्तपूर्व सातव्या शतकानंतर झाले असे डॉ. भांडारकर यांचे मत आहे.[१२] ह्या, नि त्यानंतर आलेल्या ब्राह्मण-क्षत्रियांच्या कुळांनी, या प्रदेशातील निरनिराळे गाव वसाहतीस योग्य करून, त्या ठिकाणी आपआपल्या कुलदैवतांच्या स्थापना केल्या. या वेळेपासूनच त्या प्रत्येक गावातील लागवड, व्यवस्था, संरक्षण, खर्च, इत्यादी गोष्टी सामायिक पद्धतीने होण्यास सुरुवात झाली. यातूनच 'आज कोमुनिदादी' म्हणून ओळखण्यात येणाऱ्या ग्रामसंस्था अस्तित्वात आल्या.

या काळात कौंडिण्य आणि वत्सगोत्री ब्राह्मणांची जी कुळे आली, त्यांनी तेथील लोटली गाव पसंत करून तेथे आपली वसाहत केली. तसेच, बरोबर आणलेल्या श्रीरामनाथ या आपल्या कुलदैवताचीही तेथेच स्थापना केली. या कुळांपैकीच धर्मानंदांचे घराणे असून, ते कौंडिण्य गोत्राचे आहेत.

गोमन्तक पोर्तुगीजांच्या ताब्यात आल्यानंतर १५४१ पासून तेथील हिंदूंच्या धार्मिक छळास सुरुवात झाली. १५६० साली गोमन्तकात इंक्विझिशन (धार्मिक न्यायसभा) स्थापन झाल्यानंतर तर धार्मिक अत्याचार कळसास पोचले. तेथील बिशप नि मिशनरी यांनी पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांच्या साहाय्याने धर्मांतर करण्याची बळजबरीच केली असे नव्हे, तर ह्यदूंची देवळे मोडणे-जाळणे, आणि इतर सर्व प्रकारे हिंदूंचा छळ करण्याचे सत्र चालू केले. अशा या परिस्थितीत तेथील हिंदूंस एकच मार्ग मोकळा राहिला.—आणि तो म्हणजे गोमन्तक सोडून जाण्याचा! त्या काळात अशा कित्येक हिंदू कुटुंबांना आपली देवदैवते घेऊन शेजारच्या मुसलमानी आणि हिंदू मुलखांच्या आश्रयास जावे लागले.

१५६६ मध्ये रायतूरचा पोर्तुगीज किल्लेदार दियोगु रुद्रीगोश याने लोटली गावातील श्रीरामनाथाचे देऊळ जाळून टाकून, तेथील हिंदूंच्या छळास सुरुवात केली. त्यामुळे तेथील हिंदूंस तो गाव सोडण्याशिवाय गत्यंतर राहिले नाही. ही सर्व मंडळी आपल्या देवासह शेजारच्या सौंदेकर संस्थानिकाच्या प्रदेशात येऊन स्थायिक झाली. हा प्रदेश नंतरच्या काळात प्रथम अंत्रूज आणि नंतर फोंडे महाल म्हणून ओळखण्यात येऊ लागला. या भागातील बांदिवडे गावी त्यांनी श्रीरामनाथाच्या मूर्तीची स्थापना केली. याच भागात धर्मानंदांचे पूर्वज स्थायिक झाले. ज्या गावी अथवा खेड्यात ते स्थायिक झाले तेच नाव नंतर त्यांच्या घराण्याचे कुलनाम कसे झाले, याचा वर उल्लेख आलेलाच आहे.

आदिलशहाच्या दरबारातील कोसंबी

आता या कोसंबी गावात स्थायिक झालेल्या धर्मानंदांच्या मूळ पुरुषाची ओळख धर्मानंदांच्याच शब्दांत करून घेऊ या. ते सांगतात :

"या खेड्यांत शणै लोटलीकर किंवा कोसंबे यांच्या घराण्यांत विष्णु नांवाचा एक पुरुष जन्मला. त्याचीं आई-बापें लहानपणांतच निवर्तलीं. चुलत्याकडून संभाळ नीट होईना तेव्हां तेथून निघून तो बांदिवडे या गांवीं आला व नागोजी नाईक याच्या आश्रयाला राहिला. नागोजी नाइकाला त्यानें व्यवहारांत अत्यंत चांगली मदत केली. शेवटीं नागोजी नाइकानें आपल्या एकुलत्या एक मुलीचा त्याच्याशीं विवाह लावून दिला व त्याला घरजांवई केला.

"विष्णूचें लग्न झाल्यावर नागोजी नाइकाला एकामागून एक असे चार मुलगे झाले. यायोगें त्याच्या सासूसासऱ्याचें जांवयावरील प्रेम कमी होत गेलें, व विष्णूला सासुरवासाचा कंटाळा आला. त्यानें विजापूरला येऊन आदिलशहाच्या दरबारांत नोकरी धरली. जात्याच हुशार असल्यामुळें आदिलशहाची त्यानें लौकरच मर्जी संपादन केली.

"एके दिवशीं आदिलशहा आपल्या वजिराबरोबर बुद्धिबळें खेळत असतांना भलताच डाव टाकीत आहे असें वाटून विष्णु खाकरला. बादशहा म्हणाला काय झालें ? हा कांहीं बोलला नाहीं. बादशहा डाव तसाच टाकून उठला. त्यानें विष्णूला बाजूला नेऊन विचारलें, तेव्हां त्यानें त्या डावांत बादशहाची कशी फजिती

११. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण दुसरें, ८-८-१९३७.

१२. Early History of Deccan : Dr. R. G. Bhandarkar, Bombay Gazetteer, Vol I, Part 2, p. 141.

झाली असती, हें समजावून सांगितलें. बादशहाच्या मर्जीत आणखी भर पडली. शेवटीं बादशहानें अंत्रुज महालाची देसकी देऊन त्याला गोव्यास पाठवलें ... त्यानें त्यांना (आपल्या मेहुण्यांना) आपल्या भावासारखे लेखून या मिळविलेल्या नवीन इनामाचे चार हिस्से त्यांस दिले, व एक आपण ठेवला ... (त्या काळापासून) नागोजी नाइकांच्या घरांत चार हिस्से आणि आमच्या घरांत एक, असे अंत्रूजच्या देसकीचे पांच हिस्से होते. ''[१३]

घराण्यावरील आपत्ती

विष्णू कोसंबे आदिलशाहाने बहाल केलेली देसकी स्वीकारून परत आल्यानंतर बांदिवडे गावाच्या जवळच असलेल्या ' आगापूर ' या गावी स्थायिक झाला. येथील घराचे भग्नावशेष धर्मानंदांच्या काळातही होते. नंतरच्या काळात या घराण्यावर बरीच संकटे आली. घराण्यातील बहुतेक पुरुष निरक्षर आणि व्यसनी निपजले. रामचंद्र शणै कोसंबी हे धर्मानंदांचे आजोबा; ते व्यसनी नव्हते. पण निरक्षर, अत्यंत साधे, आणि भोळ्या स्वभावाचे होते. यामुळे त्यांच्या चुलतभावांना त्यांना धाकदपटशा दाखवून आणि त्यांच्यावर बंदूक रोखून, कागदपत्रांवर सह्या घेणे शक्य होत होते. अशा सह्यांचा ते नंतर कर्ज काढण्यासाठी उपयोग करीत असत. अशा परिस्थितीत कितीही श्रीमंती असली तरी ती किती काळ टिकणार ? थोड्याच काळात सर्व इस्टेट तर बुडालीच, पण त्या-शिवाय घरातल्या किंमती वस्तू आणि दागदागिनेही नाहीसे झाले. याचा परिणाम म्हणजे रामचंद्र कोसंब्यांना आपल्या पाच मुलांना घेऊन गाव सोडणे भाग झाले.

सीताबाई, हे धर्मानंदांच्या आजींचे नाव. त्या मडगाव येथील नाईक शंखवाळकर घराण्यातल्या होत्या. त्या फार मेहनती होत्या. दोन्ही बाजूंकडून मोठ्या घराण्यातल्या असल्या तरी त्यांना मोठेपणाचा मुळीच अभिमान नव्हता. मेहनतीला तर त्या कधीच लाजल्या नाहीत. मजूर बायकांबरोबर त्या स्वतःही काम करीत. त्यांनी मरेपर्यंत अंगमेहनत केली. सीताबाईंचे सगुण, राया, पुंडलीक आणि रामकृष्ण, असे चार भाऊ होते. या काळात, या मूळच्या श्रीमंत घराण्याची परिस्थिती बरीच खालावली होती. यामुळे या भावांपैकी राया याला वेरणे येथील गामा या नावाच्या ख्रिस्ती जमीनदाराकडे मुकादमाची नोकरी धरावी लागली. त्यामुळे या नाईकांचे सबंध कुटुंबच ' वेरणे ' या सासष्टी महालातील गावात राहण्यास गेले.

वर उल्लेखित गामा या जमीनदाराने काही काळानंतर मुरगाव महालातील साखवाळ हाही गाव पोर्तुगीज सरकारकडून मक्त्याने चालवण्यास घेतला. एका काळी जुवारी नदीच्या तोंडावर असलेला हा गाव चांगला भरभराटीच्या स्थितीत होता. पण नंतर इंक्विझिशनच्या धार्मिक छळामुळे, आणि त्याच काळात तेथे आलेल्या प्लेगच्या साथीमुळे, तो

१३ खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण पहिलें, १-८-१९३७

गाव ओस पडला होता. राया नाईक याचे घराणे वेरणे येथे येऊन राहिले त्या काळात, साखवाळ येथे परत थोडीथोडी वस्ती होऊ लागली होती. पण त्याचा सरकारला मोठासा सारा मिळत नसे. म्हणून सरकारने तो गाव लिलाव करून मक्त्याने दिला. आणि अशा रीतीने साखवाळ हा गाव गामाच्या ताब्यात आला. आणि त्याने तो नंतरच्या काळात राया नाईकाचा धाकटा भाऊ पुंडलीक यास मक्त्याने दिला.

धर्मानंदांचे आजोबा रामचंद्र कोसंबी यांस आपले पाच मुलगे घेऊन घर सोडण्याचा प्रसंग कसा आला हे मागे सांगितलेच आहे. ते साखवाळ येथे आपल्या मेहुण्याच्या—पुंडलीक नाईक यांच्या आश्रयाने, गामाच्या एका जागेत येऊन राहिले. पुंडलीक हे जरी साखवाळची व्यवस्था पाहात होते तरी त्यांनी साखवाळच्या शेजारच्याच गावी, दाभोली येथें, आपले घर केले होते. त्यांनी रामचंद्र कोसंबी यांच्या मुलांपैकी एका मुलाला, म्हणजे धर्मानंदांच्या वडिलांना दाभोलीस आपल्याकडे ठेवून घेतले होते. तेथे त्यांना मामाकडून शेतीची आणि अंगमेहनतीची कामे शिकता आली. आणि वयात आल्यावर साखवाळ येथे येऊन वडिलांस मदत करणे, आणि त्यांच्या निधनानंतर स्वतंत्रपणे शेती व्यवसाय करणे, आणि तो वाढविणे, त्यांस शक्य झाले.

वडिलांचा व्याप

धर्मानंदांच्या वडिलांनी संसाराची धुरा कशा प्रकारे सांभाळली याचे वर्णन स्वतः धर्मानंदांनी केले आहे. ते म्हणतात :

" आमच्या वडिलांचा व्याप वाढत गेला. गांवांत नारळांच्या चोऱ्या होत. यासाठीं गांवच्या वाड्यांची राखणदारी कोणाला तरी द्यावी लागे. त्यांत थोडे पैसे व दर हजाराला तेहतीस नारळ मिळत असत. आमच्या वडिलांकडे राखणदारीचे बरेच वाडे आले. मूळच्या घरांत राहून हें काम चालवणें कठीण होऊं लागलें; तेव्हां त्या घराच्या उत्तरेस सरासरी दोन मैलांच्या अंतरावर त्यांच्या मामा-कडून मिळालेल्या जमिनींत त्यांनीं एक नवीन कोठी बांधली. त्यांत ते आणि आमचे धाकटे चुलते रहात.

" पुढें धाकट्या चुलत्यांनी नारळाचा धंदा सुरू केला. त्यांना ह्या जागेंत रहाणें अधिक अनुकूल होतें. कारण, येथून कुडथाळचा बाजार व आगशीची खाडी जवळ पडते; व रस्ताहि जरा बरा होता. होतां होतां याच कोठडीच्या आजूबाजूला आमचें घर एकसारखें वाढत गेलें; व आमचे वडील आणि धाकटे चुलते येथेंच स्थायिक झाले.

" वडील चुलते व्यंकटेश कोसंबे, मूळच्याच घरांत राहूं लागले. त्या घराजवळची व आणखी दोन जमिनी ते वडील बंधु असल्याकारणानें त्यांच्याच नांवें आमच्या वडिलांनीं खरेदिल्या होत्या. आमचे धाकटे चुलते व वडील नवीन जागेंत स्थायिक झाल्यानंतर वडील बंधूंजवळ हिस्सा मागूं लागले. परंतु मामांच्या

सांगण्यावरून हिस्सा न घेतां वडील बंधूंच्या नांवावर असलेल्या सर्वच जमिनी त्यांस देऊन टाकल्या; आणि दोघां बंधूंनी आपल्या प्रयत्नांनीं बरीच इस्टेट कमावली.

" कांहीं काळानें आमचे धाकटे चुलतेहि विभक्त झाले. त्यांचें कुटुंब म्हटलें म्हणजे त्यांची पत्नी व एकुलती एक मुलगी. आमच्या वडिलांना एकंदरींत सहा मुलें.[१४] पहिले रामचंद्र कोसंबे व त्यानंतर पांच मुली. दरम्यान कांहीं मुलगे जन्मले. परंतु त्यांतील एकही जगला नाहीं. आमच्या घराच्या वाटण्या झाल्या. दक्षिणेची बाजू चुलत्याकडे व उत्तरेची बाजू आमच्या वडिलांकडे होती. आमचा प्रपंच मोठा असल्यामुळें आमच्या घराचा विस्तारही जरासा मोठा असे. आंतूनच चुलत्यांच्या घरांत जाण्याला दरवाजा होता.[१५] "

धर्मानंदांच्या वडिलांचे नाव दामोदर असे होते. धर्मानंद हा त्यांचा शेवटचा मुलगा. त्याचा जन्म कशा परिस्थितीत झाला होता याचा उल्लेख मागे आलाच आहे.

गोमन्तकाची परिस्थिती

धर्मानंदांचे बालपण कशा प्रकारे गेले याची माहिती त्यांनी ' निवेदना 'त दिलेलीच आहे. तसेच शिक्षणासंबंधीही माहिती दिलेली आहे.[१६] पण सर्वसाधारणपणे त्यांच्या मनावर झालेल्या संस्कारांची कल्पना येण्यासाठी त्या काळची गोमन्तकाची परिस्थिती कशा प्रकारची होती, हे लक्षात घेणे अगत्याचे आहे.

पोर्तुगीज सत्ताधाऱ्यांनी गोमन्तकाचे जे ख्रिस्तीकरण केले ते केवळ धार्मिक दृष्टीने नव्हे. ते सांस्कृतिक, राष्ट्रीय नि मुख्यतः राजकीय दृष्टीने होते. गोमन्तकातील भारतीय संस्कृती नष्ट करून त्यास पाश्चात्त्य संस्कृती दिल्याने तेथील जनता प्रति-पोर्तुगीज बनून ती पोर्तुगीज साम्राज्यात कायमची राहील, असे त्यांस वाटत होते. पण त्यांनी तेथील भारतीय संस्कृती नष्ट करण्याच्या केलेल्या प्रयत्नांस तोडीस तोड अशी उपाययोजना तेथील हिंदूंनी करून, संस्कृती जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न केला. जे त्यांना उघड रीत्या नि सार्वजनिक रीत्या करणे शक्य नव्हते, ते त्यांनी बरोबर चार भिंतींच्या आत कसे केले, याचे वर्णन गेल्या पिढीतील एक गोमन्तकीय लेखक, भाई देसाई, पुढीलप्रमाणे करतात.

" जेवण झाल्यावर रात्रौ घरांतील सर्व मंडळी एकत्र बसून वाचन करीत. हरिविजय, रामविजय, जैमिनी अश्वमेध, भावार्थ रामायण, हे कोणी खड्या सुरानें वाचीत. पुरुषांपैकीं कोणी विड्या बांधीत, कोणी हिशेब लिहीत, कोणी अर्थ सांगत. बायका आडोशाची जागा धरून पत्रावळी लावीत, वाती वळीत, भाजी निवडण्याचें काम करीत. एका बाजूस धूपाचें एखादें पात्र, आणि शेवटीं वांटण्याकरितां क्वचित् एखादे वेळीं खिरापत ! असा जुना थाट होता. श्रवणवाचनाची गोडी असणाऱ्या बहुतेक घरांतून हा प्रकार चालू होता. यामुळें लहानपणापासूनच कथा, भाषा, मर्मस्थळें, यांचें ज्ञान होत असे. "[१७]

अशा या वातावरणात धर्मानंदांचे सुरुवातीचे आयुष्य गेले. या वेळेपासूनच संतवाङ्मय त्यांच्या वाचनात येऊन त्याची त्यांना गोडी लागली. अशा या ' घरेलु ' विद्यापीठातच धर्मानंदांचे सुरुवातीचे शिक्षण झाले. या वेळी मनावर झालेले संस्कार त्यांस त्यांच्या पुढील आयुष्यात मार्गदर्शक ठरले. तुकारामाच्या अभंगांची आवड आणि बुद्ध भगवानाची प्रथम ओळख, त्यांना प्रथम याच विद्यापीठाद्वारा झाली. वाचनाची गोडीही त्यांना याच विद्यापीठाने लावली. ह्या वाचनाचा त्यांना नंतरच्या काळात संस्कृत शिक्षणाच्या दृष्टीने फार उपयोग झाला. मोरोपंत, वामन, इत्यादिकांच्या काव्यातून संस्कृत शब्दांचा भरणा भरपूर आहे. या संस्कृत शब्दांची ओळख त्यांना लहानपणीच झाली होती. त्यामुळे पुढील काळातील त्यांचे संस्कृत शिक्षण सुलभ झाले. " १८९० सालापासून १८९९ अखेर मी जर काही शिकलो असेन तर ते केवळ वाचनाने, "[१८] असे धर्मानंदांनी नमूद करून ठेवलेले आहे.

त्यांचे प्राथमिक शिक्षण

धर्मानंदांनी आपल्या शिक्षणाची त्रोटक माहिती आपल्या ' निवेदनात ' ठिकठिकाणी दिलेली असली, तरी ती प्रवासाच्या वृत्तान्तात मिसळली असल्यामुळे वाचकांच्या सहजपणे लक्षात येत नाही. नंतरच्या काळात गुजरात विद्यापीठात असताना पुष्कळ जण ' आपण अभ्यास कसा केला, ' असा त्यांस प्रश्न विचारीत असत. त्यांस ही माहिती ' निवेदनात ' दिली आहे असे उत्तर दिल्यास, तेवढ्याने त्यांचे समाधान होत नसे. पद्धतशीर आणि क्रमशः कोणत्या तरी शिक्षण-संस्थेत अथवा एखाद्या शिक्षकाकडून धर्मानंदांनी शिक्षण घेतले होते असे कोठेच आढळून येत नव्हते. तेव्हा एवढे ज्ञान त्यांनी मिळविले तरी कसे हे जाणून घेण्याची कोणासही इच्छा होणे शक्य आहे. याकरिता धर्मानंदांनी आपल्या शिक्षणासंबंधी थोडी माहिती नंतरच्या काळात आपल्या ' खुलासा ' मधून दिली आहे. त्यात आपल्या प्राथमिक शिक्षणाची सुरुवात कशी झाली ते ते पुढीलप्रमाणे सांगतात.

झोपेतील अभ्यास

" जेव्हां मी चार किंवा पांच वर्षांचा होतो तेव्हां त्या काळच्या वहिवाटीप्रमाणे पाटीवर धूळ घालून ' श्रीगणेशाय ' इत्यादि लिहावयास शिकलों. रात्रीं आमच्या

---

१४. हा वेळपर्यंत धर्मानंदांचा जन्म झाला नव्हता.

१५. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण दुसरें, ८ आगस्ट १९३७.

१६. मागे– पान ७ आणि ८ पहा.

१७. ' भाई देसाई स्मारक ग्रंथ, ' पन्नाशी : पा. ५५३

१८. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण तिसरें, १५ ऑगस्ट १९३७.

घरीं जेवायला फार उशीर होई; व मी लौकर निजत असें. जबरदस्तीनें उठवून मला पाटावर बसवीत, आणि मी पत्रावळीवर 'श्रीगणेशाय' लिहिण्यास सुरुवात करी, असें सांगत! परंतु मी काय लिहीत असें, आणि काय जेवीत असें, याची मला मुळींच आठवण नसे. हें सगळें झोंपेंतच घडून येई."

कान पिरगळला

"आमचे आतेभाऊ व मेहुणे लाडु दादा लाड यांनीं मला प्रथमतः मोडी लिहावयास शिकविलें. त्यांचें अक्षर चांगलें असे. तेंच वळण मला लागलें. त्या वेळची मला एक गोष्ट आठवते. लेखणी दौतींत ठेवत जाऊ नकोस असें मला त्यांनीं दोन-चारदां सांगितलें असावें, पण माझ्या संवयीप्रमाणें मी ती लेखणी दौतींतच सोडून देत असें. एके दिवशीं मला आठवण देण्यासाठीं त्यांनीं माझा कान पिरगळला. तेव्हांपासून दौतींत लेखणी सोडूं नये, याची मला पक्की जाणीव झाली. दुसऱ्या कोणीहि दौतींत लेखणी ठेवून दिली, तर तो प्रसंग माझ्या डोळ्यां-समोर उभा राही, व ती ताबडतोब काढून मी खालीं ठेवीत असें.

"गोव्यांत जर माझें कांहीं शिक्षण झालें असेल तर तें आरोब्यावरच्या राघोबा गोपाळ प्रभु यांच्या शाळेंत होय. या शाळेंत मी आवघा तीन महिने होतों; तरी गणित त्रैराशिकापर्यंत शिकलों. तिसऱ्या इयत्तेंतील कविता मीं कधीं पाठ केल्या नाहींत. दुसऱ्या तीन-चार मुलांनीं म्हटलेल्या ऐकल्या कीं त्या मला पाठ येत असत. गणिताशिवाय दुसरा कोणताहि विषय मला विशेष आवडत होता असें नाहीं.

"त्यानंतर बाराव्या वर्षी मला शाहापुरास बहिणीच्या घरीं पाठविण्यांत आलें. शाहापुरच्या शाळेंत मी कांहीं विशेष शिकलों असें नाहीं. दुसऱ्या इयत्तेंत मला बसविण्यांत आलें होतें. शेजारींच पांचव्या इयत्तेचा क्लास होता. त्या मुलांना जीं उदाहरणें घालण्यांत येत असत तीं मीं पाटीवर लिहून घेऊन बहुधा त्या मुलांच्या-पूर्वी बिनचूक सोडवून त्या मास्तराला नेऊन दाखवीत असें. मला दुसऱ्या इयत्तेंत बसविण्यांत आलें ही चूक केली, असें ते म्हणत. तथापि परीक्षा होईपर्यंत मला वाट पाहावी लागली. दुसऱ्या इयत्तेच्या परीक्षेंत सर्व मुलांत मी पहिला आलों, यांत मुळींच आश्चर्य नव्हतें. त्यानंतर नवीन वर्ग सुरू झाल्यावर मला पांचव्या इयत्तेंत घेण्यांत आलें. तेथेंहि माझा बहुधा पहिला नंबर असे. या वर्गांत मी फार तर एक दोन महिने होतों. तापानें आजारी पडल्यामुळें मला पुन्हां घरीं आणण्यांत आलें, आणि तेथेंच माझा अभ्यासक्रम संपला." [१९]

१९. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण तिसरें, १५–८–१९३७.

घर सोडल्यानंतरचे शिक्षण

पुण्याला आल्यानंतर १९०० सालच्या जानेवारी महिन्यात त्यांनी संस्कृत शिक्षणाला आरंभ केला. पण पुण्यांत असेपर्यंत रघुवंशाचा अर्थ समजण्याइतकाच त्यांचा संस्कृताचा अभ्यास झाला. काशीस पोचल्यावर मात्र त्याच सालच्या ऑक्टोबर महिन्यापासून त्यांनी फार चिकाटीने अभ्यास केला. अत्यंत जरुरीच्या कामाशिवाय एक क्षणदेखील त्यांनी फुकट घालवला नाही. अन्नछत्रात जेवावयाला जात असतानासुद्धा बरोबर एखादे अभ्यासाचे पुस्तक घेऊन ते कसे जात, आणि जेवणाला उशीर असला तर तेवढा वेळ वाचनात ते कसे घालवीत, याची माहिती 'निवेदनात' त्यांनी दिलेलीच आहे. ते काशी-मधील आपल्या अभ्यासक्रमाची माहिती पुढीलप्रमाणे देतात.

"काशीमध्यें मी अवघा एक वर्ष आणि चार महिने होतों. पैकीं पहिला महिना जम बसविण्यांत गेला, व मध्यंतरीं पंधरा-वीस दिवस आजारांत गेले. बाकी एक वर्ष व दोन महिने मीं अभ्यास केला. सर्वसाधारण माझा अभ्यासक्रम येणेंप्रमाणें होता :

"सकाळीं साताच्या सुमारास मी नागेश्वरपंतांच्या घरीं जाऊन त्यांजपासून एक तास कौमुदीचा पाठ घेत असें. नंतर सरासरी १० वाजेपर्यंत इतर विद्यार्थ्यांचे पाठ ऐकत बसें, व येताना वाटेंत रामाच्या मंदिरांतील एका छोट्या पुस्तकालयांत अर्धा पाऊण तास मराठी वर्तमानपत्रें वाचीत असें. दुपारीं गंगाधरशास्त्र्यांचे सावत्र-बंधू लक्ष्मणशास्त्री हे आमचेबरोबर साहित्य व दर्शनें यांच्यावरील प्राथमिक ग्रंथ वाचीत असत. मध्यंतरीं सवडीप्रमाणें एक तास लक्ष्मणशास्त्री सोलापूरकर यांच्या-पाशींहि मी कौमुदी शिकत होतों.

समाधानाचा मार्ग

"एक दोन महिनेपर्यंत सिद्धान्त-कौमुदीचा अर्थ मला मुळींच समजला नाहीं. शंका विचारल्या तर गुरुजी म्हणत, 'घडा पाठ करा, म्हणजे तुम्हांला सर्व कांहीं समजेल.' परंतु सर्व समजल्याशिवाय पाठ करणें म्हणजे वेळेचा नुसता अपव्यय आहे, असें मला वाटे. शेवटीं माझ्या शंकांचा विचार मीच करूं लागलों; व त्यांच्या समाधानाचा मार्ग शोधून काढला, तेव्हां मला कौमुदींतील सूत्रें आपो-आपच पाठ येऊं लागलीं.

"कोलंबो येथील विद्योदय विद्यालयांत माझ्या पालि भाषेच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली. श्रीसुमंगलाचार्य माझे गुरु होते खरे, तथापि वार्धक्यामुळें त्यांना फार वेळ शिकवितां येत नसे. संस्कृत भाषा त्यांना चांगलीच अवगत होती, तरी त्या भाषेंत अस्खलित बोलतां येत नव्हतें. यामुळें त्यांना जास्ती त्रास देणें योग्य वाटलें नाहीं, आणि शक्य तेवढे ग्रंथ मीं स्वतःच वाचून काढले."

" विद्योदय विद्यालयांत असतांनाच मुंबईहून 'सेल्फटीचर' नांवाचें मराठी पुस्तक मागवून मीं इंग्रजी भाषा शिकण्यास आरंभ केला. कांहीं दिवस श्रीवर्धनाराम नांवाच्या विहारांत रहात होतों. तेथें कॅशिअस पेरेरा हा तरुण मुलगा मला इंग्रजी शिकवीत होता. त्याजकडून मी आठ-दहा धडे शिकलों असेन. १९०३ सालच्या मार्च महिन्यांत जेव्हां मी मद्रासला आलों तेव्हां माझें इंग्रजीचें ज्ञान ५०-६० शब्दांवलीकडे नव्हतें. येथें शिकविणारा तर कोणीच नव्हता. श्री. सिंगारावेलूनें बायबल आणून देऊन वाचावयास सांगितलें. त्याचा अर्थ नीटसा समजत नव्हता. तरी कसाबसा अभ्यासक्रम चालू ठेवला. सिंगारावेलू आणि प्रो. लक्ष्मीनरसू हे जें बोलत तें ऐकून इंग्रजीचा परिचय वाढला.

" हें इंग्रजी भाषेचें तुटपुंजें ज्ञान मला ब्रह्मदेशांत फार उपयोगी पडलें. तेथें पालीमध्यें संभाषण करणारे भिक्षु अगदींच थोडे आढळले. तेव्हां इंग्रजी समजलें नसतें तर व्यवहाराला फारच अडचण पडली असती. जर्मन श्रामणेर ज्ञानत्रिलोक याच्याबरोबर रहात असल्यामुळें इंग्रजीचें ज्ञान बरेंच वाढलें. तो मला शिकवीत होता असें नाहीं. परंतु सारा दिवस इंग्रजींतच बोलत होतो; व तो जें कांहीं इंग्रजींत वाचीत असे, त्याजविषयीं माझ्याबरोबर चर्चा करी. ब्रह्मदेशांत मी या खेपेला अवघा तीन महिने होतों. "...[२०]

खुबी सांपडली

धर्मानंदांनी उत्तर हिंदुस्थानात बऱ्याच ठिकाणी केलेल्या प्रवासाचे वर्णन मागे आलेच आहे. त्या वेळी कुशिनारा आणि बुद्धगया येथे असताना त्यांनी पुष्कळ बौद्धवाङ्मय वाचले; आणि तो क्रम त्यानंतर ब्रह्मदेशातही चालू ठेवला. या काळात त्यांनी जी विविध विषयांची अनेक टिपणे करून ठेवली होती, ती त्यांस नंतरच्या काळात ग्रंथलेखनात फार उपयोगी पडली. मौलमीन येथील प्रज्ञास्वामीने दिलेल्या मदतीची माहिती धर्मानंद खालील प्रमाणे देतात :

" पालि भाषेंतील अभिधर्मपिटकाची भाषा सोपी आहे. त्यांतील बहुतेक शब्दांचे अर्थ त्यांतच दिलेले आहेत. परंतु त्या ग्रंथांचा संदर्भ समजणें फार कठीण आहे. त्याला दोन साधनें आहेत. एक विशुद्धिमर्गांतील चौदावा परिच्छेद, व दुसरें अनुरुद्धाचार्याचा अभिधम्मत्थसंगह. हीं दोन्ही प्रकरणें जरी मीं वाचलीं होतीं, तरी त्यांतील खुबी मला समजली नव्हती. ती मौलमीन येथील प्रज्ञास्वामी स्थविरानें समजावून दिली. तीन किंवा चार आठवडे त्यांनीं मला अभिधम्मत्थसंगह शिकविला; पण तो अशा रीतीनें कीं, जणूं काय त्याची किल्लीच माझ्या स्वाधीन केली."[२१]

२०, २१. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण ३ रें, २२-८-१९३७

रशियन भाषेचे ज्ञान

धर्मानंदांना रशियाला जाण्याचा योग आला होता, आणि ते एक वर्ष रशियात राहून आले होते, याची माहिती पुढे येणारच आहे. पण यापूर्वीच त्यांनी आपल्या अमेरिकेतील दुसऱ्या वेळच्या वास्तव्यात रशियन भाषेची ओळख करून घेतली होती. या गोष्टीचा त्यांना नंतरच्या काळात, रशियात गेल्या वेळी, बराच उपयोग झाला हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. प्रो. लेओ वीनर या नावाचे मूळचे पोलंडचे रहिवासी असलेले यहुदी गृहस्थ या काळात हॉर्वर्ड विद्यापीठातील स्लाव्ह भाषांचे अध्यापक होते. त्यांची आणि धर्मानंदांची चांगली मैत्री जुळली होती. या मैत्रीमुळेच परवानगी वगैरेंच्या भानगडीत न पडता त्यांच्या वर्गात जाऊन धर्मानंद बसू शकत होते. प्रो. वीनरनाही त्याबद्दल आनंदच वाटत असे. हा रशियन भाषेचा वर्ग आठवड्यातून तीन तास चाले. या भाषेचा अभ्यास आपण कसा केला हे धर्मानंदांनी पुढील शब्दात सांगितले आहे :

" क्लासला धडे तयार करून जाण्याचें प्रयोजन नव्हतें. कारण प्रो. वीनर मला क्वचितच प्रश्न विचारीत असत. तथापि रशियन भाषा जाणण्यासाठीं पांच सहा महिने मीं पुरी पुरी मेहनत केली. दिवसांतून पांच-सहा तास संशोधनाच्या कामांत घालवावयाचे, आणि मधुमेहानें तर प्रकृति अशक्त झालेली, अशा स्थितींत शरीरावर ताण पडणें साहजिकच होतें. परंतु मीं त्याची कांहींच पर्वा केली नाहीं. वर्गांतले धडे तर राहूंच द्या. त्याच्याबाहेरचें पुष्कळसें सोपें वाङ्मय मीं वाचून टाकलें. कांहीं ठिकाणीं अर्थ समजला नाहीं, तर प्रो. वीनरला विचारतां येत असे. "[२२]

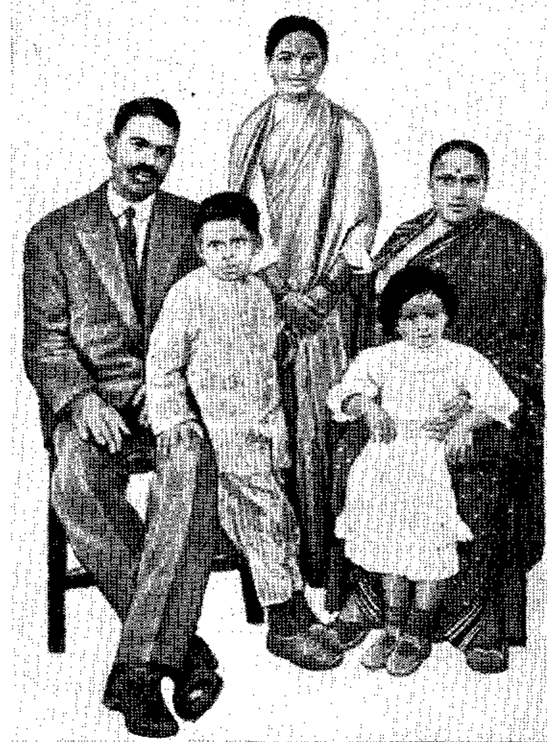
ज्ञानाचा चमत्कार

धर्मानंदांच्या वडिलांचे दोस्त, ते बुद्धीने अगदीच मंद आहेत असा समज करून घेऊन, 'हा मुलगा तुमच्या शिरावर एक ओझेच आहे,' असे त्यांच्या वडिलांना सांगत असत. स्वतः धर्मानंदांनाही 'सामान्य बापाची पूर्ण निराशा होण्याइतका मी मंद आहे,' असेच त्या वेळी वाटत होते. उलट त्यांचे वडील मात्र धर्मानंद हुशार निघतील,—निदान गांवचा कुलकर्णी होण्याइतके,—अशी आशा बाळगून होते.[२३] धर्मानंदांनी एकंदर सात वर्षे ज्ञानसंपादनार्थ पायपिटी केली हे खरे ! पण यातील त्यांचा किती वेळ आणि काळ अभ्यासात खर्च झाला याचे मोजमाप केल्यास, त्यांनी दाखवलेली बुद्धीची झेप म्हणजे एक चमत्कारच ठरला, यात शंकाच नाही ! डॉ. भांडारकरांसारखे संस्कृतज्ञ आणि त्या भाषेचे अनुभवी अध्यापक, यांनी केवळ संस्कृत शिक्षणाला धर्मानंदांना सात वर्षे लागतील असे सांगितले होते.[२४] पण कोठेही क्रमशः शास्त्रोक्त आणि पद्धतशीर शिक्षण न मिळालेले

२२. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण ७ वें, २०-३-१९३८.

२३, २४. मागे- पाने ७ आणि २९ पहा.

धर्मानंद, संस्कृत, पाली आणि इंग्रजी, या भाषांचे नुसते ज्ञानच नव्हे तर, अत्यंत गहन अशा पाली ग्रंथांचे मर्म, मोठमोठ्या विद्यापीठांतून शास्त्रोक्त शिक्षण घेऊन पंडित या संज्ञेस प्राप्त झालेल्या विद्वानांनाही समजावून सांगण्याइतके,–प्रत्यक्ष साक्षात्कारी ज्ञान, या सात वर्षांच्या काळात संपादन करू शकले हे लक्षात घेतल्यास, वर त्यांच्या साधनेस उद्देशून वापरलेला 'चमत्कार' हा शब्द अतिशयोक्तीचा नसून वस्तुस्थितिदर्शक आहे, असेच म्हणावे लागेल !

पत्नी, माणिक, दामोदर आणि मनोरमा, यांच्यासह

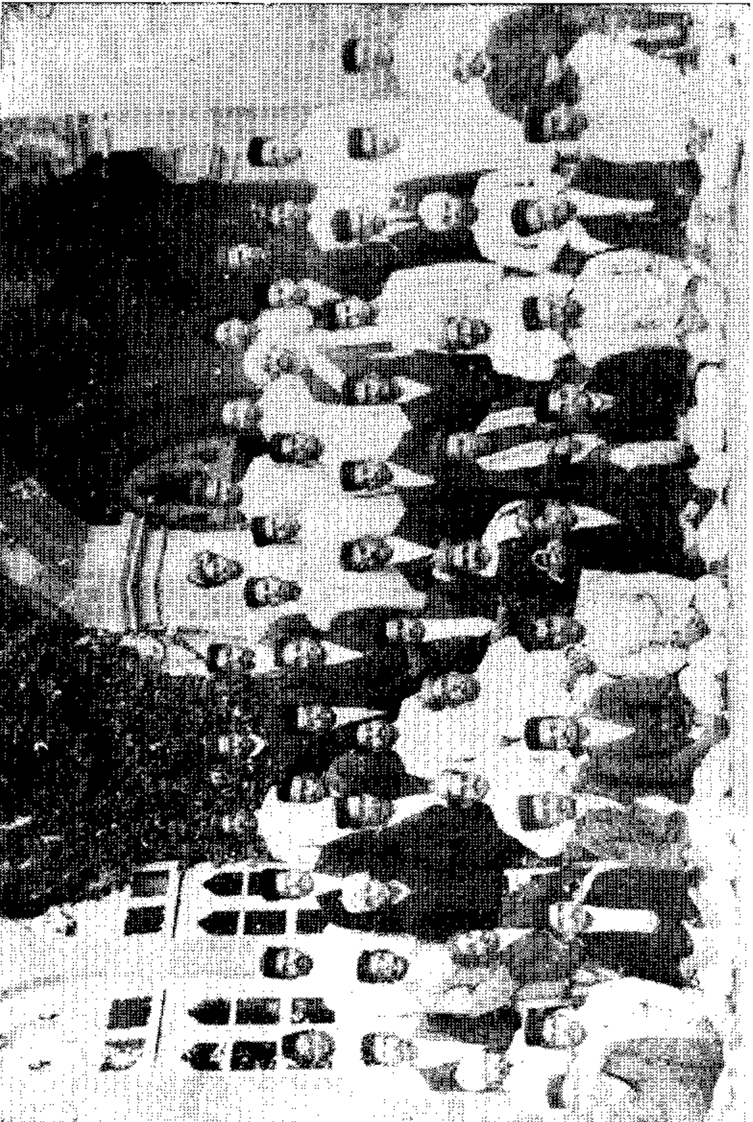
२०

जीवनकार्य : शैक्षणिक

सात वर्षांच्या खडतर तपश्चर्येनंतर संपादित ज्ञानाच्या प्रसाराच्या कार्यास धर्मानंदांनी १५ आगस्ट १९०६ पासून कलकत्ता येथून सुरुवात केली. या वेळी त्यांच्या वयास नुकतीच तीस वर्षे पूर्ण झाली होती. प्रथम, वंगभंगाच्या चळवळीतून निघालेल्या नॅशनल कॉलेजात, आणि नंतर कलकत्ता विद्यापीठात पाली भाषेचे अध्यापक म्हणून जवळ जवळ सव्वा वर्ष त्यांनी कार्य केले. पण या कामाने त्यांचे समाधान झाले नाही. त्यांना सर्व भारतात बौद्ध ज्ञानाचा प्रसार करावयाचा होता. त्याकरिता कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांचे वेतन वाढवून दोनशे पन्नास रुपये केले असताही, विद्यापीठाची नोकरी सोडून, बडोद्याच्या महाराजांनी देऊ केलेली मासिक पन्नास रुपयांची मदत स्वीकारून ते महाराष्ट्रात १९०८ च्या ऑक्टोबर महिन्यात परतले.

यानंतरच्या काळात १९१० च्या फेब्रुवारीपर्यंत, प्रथम एक वर्ष मुंबईत राहून डॉ वुड्स यांना पाली शिकविण्याचे काम केल्यावर, पुण्यास राहून ग्रंथलेखन, व्याख्याने देणे वगैरे कामे करीत असतानाच, त्यांस अमेरिकेस जाण्याची संधी कशी आली, आणि या संधीचा फायदा घेऊन, त्यांनी अमेरिकेस जाऊन तेथील हार्वर्ड विद्यापीठातील प्रो. ल्यान्मन यांस 'विसुद्धिमग्गा'च्या संपादनाच्या कार्यात मदत करून १९१२ च्या फेब्रुवारी महिन्यात ते भारतास कसे परतले, ही सर्व हकीगत 'निवेदना'च्या शेवटच्या प्रकरणात आलेलीच आहे.

पत्नी – बाळाबाई

फर्ग्युसन कॉलेज, १९१७–१८–प्राध्यापक आणि विद्यार्थी
प्रो. खाडेव, प्रो. केळकर, डॉ. गुणे, प्रो. पटवर्धन, रँ. परांजपे, अभ्यंकर शास्त्री, प्रो. द्रविड, धर्मानंद, डॉ. व्ही. जी. परांजपे.

अंधेरातून उजेडात

धर्मानंदांनी ज्या वेळी ज्ञानसंपादनार्थ काशीस जाण्याचा विचार करून पुणे सोडले[1] त्या वेळी त्यांची 'वेडा तरुण'[2] म्हणून संभावना झाली होती. गोमन्तकातील एका मागासलेल्या खेड्यात जन्मास आलेला, गरिबीत वाढलेला, प्राथमिक शिक्षणसुद्धा व्यवस्थितपणे पूर्ण करू न शकलेला, आणि आयुष्याची चोवीस वर्षे केव्हाच उलटून गेलेला असा हा तरुण, अवघ्या सात वर्षांच्या काळात संस्कृत, पाली आणि इंग्रजी ह्या भाषा, आणि त्याबरोबरच बौद्ध धर्माचे सम्यक् ज्ञान संपादन करील, असे कोणास सहजासहजी वाटणे शक्य नव्हते. मुळातच वय वाढलेले, त्यात केवळ संस्कृत शिकण्यालाच सात वर्षे लागतील असे डॉ. भांडारकर यांच्यासारख्यांनी सांगितलेले, असे असताही, हा तरुण फक्त संस्कृतच नव्हे, तर संस्कृतानंतर पाली शिक्षणही संपादन करण्याची उमेद बाळगतो, अशा माणसास वेड्यात काढणाऱ्यास कसा दोष देता येईल ?

पण अशी ही अशक्य वाटणारी गोष्ट धर्मानंदांनी शक्य करून दाखवली. आणि त्यांनी मिळविलेल्या प्रावीण्याची दखल कलकत्ता विद्यापीठानेच नव्हे, तर अमेरिकेच्या हार्वर्ड विद्यापीठानेही घेतली. ह्या वेळेपासून धर्मानंदांची हळूहळू प्रसिद्धी होण्यास सुरुवात झाली. त्यांचा डॉ. भांडारकरांनी प्रार्थनासमाजात केलेला सत्कार, बडोद्याच्या महाराजांनी बडोद्यात त्यांची केलेली व्याख्याने, या गोष्टींनीही त्यांचा परिचय बऱ्याच लोकांस होण्यास हातभार लावला.

फर्ग्युसन कॉलेजशी संबंध

१९१२ साली धर्मानंद अमेरिकेतून परत आल्यावर त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजात नोकरी धरावी असे त्यांस विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी सुचवले. एवढेच नव्हे तर ह्या कल्पनेनुसार धर्मानंदांची शिफारस करून त्यांनी फर्ग्युसनचे प्रोफेसर केशवराव कानिटकर यांस पत्रही लिहिले. पुण्यात पाली भाषेच्या प्रसारास चांगला अवसर आहे असे धर्मानंदांस वाटल्यामुळे, त्यांना ही कल्पना पसंत पडली.

काही दिवसांनी प्रिन्सिपाल रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे यांचे धर्मानंदांना पत्र आले, त्याचा इत्यर्थ असा : "फर्ग्युसन कॉलेजांत आम्ही तुम्हांस कायमचे नोकर म्हणून घेण्यास तयार आहोत. तहहयात मेंबरांचा पगार आतां आम्ही १०० रुपये करून घेतला आहे. पण तुम्हांस ७५ रुपये मिळतील, व तुम्ही निदान पांच वर्षे कॉलेजांत शिकविण्याची अट मान्य केली पाहिजे."[3]

---

१. १ मार्च १९०० रोजी.
२. मागे– पान १४५ पहा.
३. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक : प्रकरण ४, ५ सप्टेंबर १९३७.

या पत्रासंबंधी आपले झालेले मत व्यक्त करून कोणत्या विचाराने ही नोकरी आपण स्वीकारली, हे धर्मानंद पुढील शब्दांत सांगतात :

" फर्ग्युसन कॉलेज म्हणजे त्यागमूलक प्रवृत्तीचा उत्कृष्ट नमुना असें आम्हांस वाटे. आगरकर, गोखले, कर्वे, परांजपे, इत्यादिकांनीं केलेल्या त्यागाचीं वर्णनें वाचून ' धन्य धन्य ' असे उद्‌गार आमच्या तोंडून निघत. परंतु वरील पत्रानें मी जरा घोटाळलों. मी, बी. ए. एम्. ए. नव्हतों, तेव्हां मला तहहयात सभासद करून घेतां येत नाहीं, यांत वावगें कांहीं नव्हतें, पांच वर्षें सेवा करण्याची अटहि योग्य होती. पण आपण १०० रुपये घेत असून तुम्हाला तेवढे ७५ रुपये देणार आहोंत, हें काय कोडें तें मला उमगेना. मला डिग्य्रा नाहींत, पण इतर प्रोफेसरांप्रमाणें कुटुंब आहेच कीं नाहीं. त्यांचा पगार त्यांचा मान वाढविण्यासाठीं नसून त्यांच्या गरजा भागविण्यासाठीं असावयास पाहिजे. ' सेय्योऽहमस्मीति मानो ' म्हणजे (Superiority Complex) मी मोठा हा अभिमान तर तहहयात सभासदांत शिरू पहात नाहीं ना ? नाहीं तर, तुम्हांला तेवढे ७५ रुपये देऊं याची उपपत्ति लागेना.

" डेक्कन एज्युकेशन सभेचे तहहयात सभासद कोणत्या दिशेनें जात आहेत हा विचार निष्फळ होता. ७५ रुपये दरमहा घेऊन नोकरी करावयाची कीं नाहीं हें मला ठरवावयाचें होतें. एक तर ही नोकरी पत्करल्यानें महाराष्ट्रांत पाली भाषेचा अल्प प्रमाणांत का होईना– प्रसार करतां येणें शक्य होतें, व दुसरें, डेक्कन एज्युकेशनच्या सेवेंत तहहयात सभासदांच्या त्यागापेक्षां दरमहा २५ रुपयांचा स्वार्थत्याग दाखविण्याची आयतीच संधी होती. पण खर्च कसा चालवावा ?

" आम्ही रविवार पेठेंतील मोती चौकांत एका चिंचोळ्या घरांत पहिल्या मजल्यावर रहात होतों. भाडें दरमहा सहा रुपये. अमेरिकेच्या राहणीचा अनुभव घेऊन आल्यावर हें घर अप्रशस्त वाटणें अगदीं साहजिक होतें; आणि दुसरी सोयीवार जागा थोड्या भाड्यांत मिळाली नसती. त्याशिवाय मुलांच्या शिक्षणाचा वाढता खर्च होताच. तेव्हां दरमहा ७५ रुपयांत आमचें भागेल कसें, याचा विचार करणें आवश्यक होतें. हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीकडून मिळालेल्या वेतनांतून तिकडचा व मुंबईपर्यंतच्या प्रवासाचा खर्च करून आणि वडिलांचें कर्ज फेडून बाकी दीड हजार रुपये राहिले. दरमहा २५ रुपयांची तूट आल्यास हे रुपये पांच वर्षें पुरण्यासारखे होते. म्हणून जास्त विवंचनेंत न पडतां मी पांच वर्षांपुरती डेक्कन एज्युकेशन सभेची सेवा स्वीकारली. " ४

ही गोष्ट डॉ. भांडारकर आणि बडोद्याचे महाराज गायकवाड, या दोघांसही पसंत पडली नाही. ही गोष्ट घडली त्या वेळी डॉ. भांडारकर इंदुरास आपल्या मुलाकडे डॉ. प्रभाकरपंतांकडे— गेले होते. तेथे ते आपल्या डोळ्यांच्या उपचाराकरिता गेले असल्यामुळे, बरेच दिवस राहणार होते. नोकरीवर हजर होण्यापूर्वी त्यांची भेट घ्यावी म्हणून धर्मानंद इंदुरास गेले. धर्मानंदांचा हा बेत ज्या वेळी त्यांस समजला त्या वेळी, " मला विचारून नोकरी स्वीकारली असती तर बरे झाले असते. फर्ग्युसन कॉलेजात तुम्हाला काही विद्यार्थी मिळतील, व त्यायोगें पाली भाषेचा थोडाबहुत प्रसार होईल. तहहयात सभासदही तुम्हांस सौजन्यानें वागवितील. परंतु ७५ रुपयांत तुमचे कसे भागणार ? पूर्वीप्रमाणे आकुंचित जागेत राहणे आता तुम्हांला आवडणार नाही, व प्रपंचही वाढता आहे, याचा तुम्ही काही विचार केला आहे काय ? तहहयात सभासदांचा खर्च ७५ रुपयांत भागत नाही, म्हणून त्यांनी आपला पगार १०० रुपये करून घेतला आहे, " असे उद्‌गार त्यांनी काढले. यावर धर्मानंदांनीं आपल्याकडे असलेल्या दीड हजार रुपयांची गोष्ट त्यांस सांगितली, आणि, " डेक्कन एज्युकेशन सभेच्या सेवेंत एवढा त्याग करण्याला हरकत कोणती ? मला त्यांत आनंद आहे, " असे सांगितले. डॉ. भांडारकरांनी नंतर त्या प्रश्नाची विशेष चर्चा न करता ' अंगीकृत कार्यात यशस्वी व्हा ', असा त्यांस आशीर्वाद दिला.

याच काळात बडोद्याचे महाराज मुंबईत आले होते. त्यांची धर्मानंदांनी तेथे जाऊन भेट घेतली. त्यांस ज्या वेळी धर्मानंदांनी आपला बेत सांगितला, त्या वेळी त्यांसही डॉ. भांडारकरांप्रमाणेच आश्चर्य वाटले. ते म्हणाले,

" हें तुम्ही काय केलेंत ? नोकरी स्वीकारण्यापूर्वी तुम्ही मला भेटायला नको होतें काय ? अमेरिकेला हार्वर्ड युनिव्हर्सिटींत नोकरी करून आलांत, आणि आतां दरमहा ७५ रुपये आपली किंमत ठरविता, हें तुम्हांस योग्य वाटतें काय ? "५

यावर धर्मानंदांनी त्यांचे पुढील शब्दांत समाधान करण्याचा प्रयत्न केला :

" महाराजसाहेब, आल्याबरोबर मी आपणास भेटलों नाहीं ही चूक झाली. तिजबद्दल मला क्षमा करावी. परंतु फर्ग्युसन कॉलेजांत नोकरी पत्करण्यांत माझी चूक झाली असें वाटत नाहीं. पगारावरून किंमत ठरवण्यांत आली तर आगरकर, गोखलेप्रभृतींची किंमत फारच कमी ठरेल ! मला वाटतें कीं, माझ्या कार्यावरून माझी किंमत ठरेल, पगारावरून ठरणार नाहीं. माझ्या कार्यांत यश आलें नाहीं, तर निदान मोठ्या पगारानें स्वतःचा फायदा करून घेतला, हा आळ तरी येणार नाहीं. "६

या शब्दांनी महाराजांचे समाधान झाले की नाही हे जरी धर्मानंदांना समजले नाही, तरी महाराज रागावले मात्र नाहीत. फर्ग्युसनमध्ये शिकणाऱ्या पालीच्या विद्यार्थ्यांस काही स्कॉलरशिपा द्याव्या अशी या वेळी धर्मानंदांनी केलेली विनंती, महाराजांनी मान्य केली. आणि परत गेल्यावर दर महिन्याला पंधरा रुपयांच्या दोन, आणि दहा रुपयांच्या दोन, अशा चार स्कॉलरशिपा दिल्याचे पत्र त्यांनी प्रि. परांजपे यांस पाठवले. ह्या स्कॉलर-

४. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ४, ५ सप्टेंबर १९३७

५, ६. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ४, ५ सप्टेंबर १९३७.

शिपा, धर्मानंद या कॉलेजात असेपर्यंत चालू राहिल्या.

पुण्यात पाली भाषेचा प्रसार

फर्ग्युसन कॉलेजने १९१२ मध्ये पाली भाषा शिकविण्यास सुरुवात केली. त्या वेळच्या मुंबई प्रांतातील एकंदर कॉलेजात, या भाषेच्या शिक्षणास सुरुवात करणारे तेच पहिले कॉलेज. धर्मानंदांसारखे तज्ज्ञ मिळाल्यामुळेच त्या कॉलेजास हे शक्य झाले, असे, 'फर्ग्युसन कॉलेज मॅगेझीन 'च्या संपादकांनी नमूद करून ठेवलेले आहे.[७] पाली भाषेस

---

७. 'फर्ग्युसन कॉलेज मॅगेझीन ' खंड ३, नं. १, पा. ३६–३७, एप्रिल १९१२ च्या अंकांत Editorial notes मध्ये संपादक प्रो. वामन गोविंद काळे म्हणतात :

"Pali has lately been included in among the classical languages that may be taken up by studens appearing for various arts examinations of our University. A knowledge of Pali is essential to every one who may wish to make any research into the religion, philosophy and history of India.

Mr. Kausambi is recognized as a profound Pali scholar and it has been the great ambition of his life to familiarize the people of the Maharashtra with that Classical Language and bring out editions of Pali works with vernacular translations for the benefit of the public.

On his return from America in February last, he expressed a desire to do something in our college in pursuance of his cherished object. Conscious of the importance of a knowledge of Pali to students aspiring to do research work in ancient history and philosophy and aware that our College ought, of all similar institutions, to be the first to introduce the teaching of that language, the Society jumped at the idea, which it would not have been able to carry out, if it had been entertained earlier, unless the cheerful services of a scholar like Mr. Kausambi were at its disposal. Professor Kausambi has already commenced his work and, it is gratifying to find that he has secured a good number of students from all Classes. He also teaches a class of senior boys in the New English School, and they will find themselves well advanced and equiped when they come up to college for their higher education."

यापूर्वी काही थोडेच दिवस, मुंबई विद्यापीठाने मान्यता दिली होती. हे घडून येण्यास धर्मानंदांचेच प्रयत्न आणि त्यांस डॉ. भांडारकरांची मदत, ही कारणीभूत झाली होती.[८]

पुण्यात पाली भाषा घेऊन मॅट्रिकला बसणारे बरेच विद्यार्थी निघाले. त्यांच्यासाठी न्यू इंग्लिश स्कुलात एक क्लास, आणि कॉलेजात, प्रिव्हियस, इंटर, आणि बी. ए. करिता क्लासेस, सुरू करण्यात आले. या विद्यार्थ्यांपैकी बहुतेकांनी संस्कृत भाषा कठीण जाते म्हणून पाली घेतली होती. अशा विद्यार्थ्यांना शिकविताना परिश्रम तर धर्मानंदांना करावे लागतच, पण हरिनाथ दे किंवा त्यान्मन यांस शिकविण्याइतके हे अध्यापन त्यांस उत्तेजक वाटत नव्हते. कारण त्यामुळे त्यांच्या स्वतःच्या ज्ञानात काही भर पडत नव्हती. तथापि पाली भाषेचे थोडे तरी ज्ञान विद्यार्थ्यांस होत आहे, यातच समाधान मानून ते हे काम मोठ्या निष्ठेने करीत असत. या दृष्टीने पाहिल्यास त्यांचा एम्. ए. चा वर्ग मात्र फार आवडीचा झाला होता. त्यांतील चिंतामण वैजनाथ राजवाडे, परशराम लक्ष्मण वैद्य, चिंतामण विनायक जोशी, पुरुषोत्तम विश्वनाथ बापट, नारायण केशव भागवत वगैरे विद्यार्थी संस्कृतज्ञ तर होतेच, पण पाली भाषेचे ज्ञान संपादण्यासही ते फार उत्सुक होते.

धर्मानंदांचा पगार कमी होता आणि त्यामुळे त्यांची बरीच तारांबळ उडत असे, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. पण या गोष्टीबद्दल धर्मानंदांनी आपल्या सहाही वर्षांच्या काळात फर्ग्युसनच्या संचालकांकडे एक चकार शब्दही काढला नाही. पण प्रि. परांजपे यांना याची जाणीव असावी असे वाटते. कारण त्यांनी धर्मानंदांची इच्छा नसतानाही त्यांस पाली भाषेचे परीक्षकत्व स्वीकारण्यास भाग पाडले, आणि त्यांस कॉ-ऑप्टेड फेलोही नेमण्याची खटपट केली. सहा वर्षांनंतर धर्मानंदांनी दुसऱ्यांदा अमेरिकेस जाण्याचा बेत केला तेव्हा, अमेरिकेस न जाता फर्ग्युसन कॉलेजातच रहावे असा त्यांस त्यांनी आग्रह तर केलाच, पण त्याशिवाय त्यांचा पगार तहहयात सभासदांइतका म्हणजे १०० रुपये करण्याची तयारीही दाखवली. पण डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या सभासदांनी दाखविलेल्या सौजन्याचा फायदा घेणे धर्मानंदांना का शक्य झाले नाही, हे आता धर्मानंदांच्याच शब्दात पाहू या :

"...कारण त्यापूर्वीच डॉ. वुड्स यांस मी वचन देऊन चुकलों होतों. आधींच घरखर्चाची ओढाताण आणि त्यांत महायुद्धामुळें महागाई एकसारखी वाढत चाललेली. एखादें पुस्तक लिहिलें, तर तें प्रसिद्ध करण्यास पंचाईत पडूं लागली. येऊन जाऊन फर्ग्युसन कॉलजांत पालि शिकविण्यापलीकडे दुसरा लाभदायक व्यवसाय राहिला नाही. तिकडे डॉ. वुड्स सहकुटुंब फ्रान्सांत लढाईला मदत करण्यांत गुंतले होते. त्या परिस्थितीचा त्यांना कंटाळा आला असावा, आणि हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीच्या अध्यक्षांनींहि त्यांस परत बोलावलें. तेव्हांपासून त्यांनीं

---

८. डॉ. सर रामकृष्ण गो. भांडारकर यांचे चरित्र : ले.– श्री. ना. कर्नाटकी, पा. ४२१.

मला अमेरिकेस येण्याबद्दल आग्रह सुरू केला. बराच पत्रव्यवहार झाल्यावर माझ्या नोकरीची मुदत संपल्यावर अमेरिकेस येतों, असें मीं त्यांस लिहिलें. ” ९

दुसऱ्यांदा अमेरिका

अशा प्रकारे धर्मानंदांनी अमेरिकेस जाण्याचे जरी नक्की केले, तरी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीने धर्मानंदांचा राजीनामा न स्वीकारतां, त्यांस दोन वर्षांची बिनपगारी रजा दिली. आपल्या जागी आपले पहिले विद्यार्थी राजवाडे यांचे नाव त्यांनी सोसायटीला सुचविले होते. पण राजवाडेंनाच सोसायटीचा तहह्यात सभासद होणे इष्ट वाटले नाही, म्हणून धर्मानंदांनी आपले दुसरे विद्यार्थी बापट यांचे नाव सुचवले. त्यानुसार सोसायटीने धर्मानंदांच्या जागी बापटांची अध्यापक म्हणून नेमणूक केली, आणि त्यांस तहह्यात सभासदही करून घेतले.

अमेरिकेस जाण्याचे मुख्य कारण

महायुद्धामुळे आर्थिक चणचण वाढली होती आणि खर्चाची तोंडमिळवणी करण्याची मारामार झाली होती. ह्या जरी गोष्टी खऱ्या असल्या, तरी फक्त ह्या गोष्टी टाळण्याकरिता धर्मानंद अमेरिकेस जाण्यास प्रवृत्त झाले होते, असे मात्र नव्हे. त्यांनी आपल्या पहिल्या भेटीत हातात घेतलेले हेन्री वारनचे ‘विसुद्धिमग्गाचे’ संस्करण प्रो. ल्यानूमनच्या दुराग्रहामुळे तसेच पडून राहिले होते. ते काम पुरे करून छापून प्रसिद्ध करण्याची परिस्थिती उत्पन्न झाली आहे असे वाटल्यामुळेच, डॉ. वुड्स यांच्या आग्रहास बळी पडण्याचे धर्मानंदांनी ठरवून, अमेरिकेस जाण्याची तयारी केली.

धर्मानंदांची मोठी मुलगी माणिक या वेळी प्रिव्हियस परीक्षा पास झाली होती. तिला बरोबर नेण्याचे धर्मानंदांनी पहिल्यापासूनच ठरवले होते. कारण तिला तेथे कोणत्याही कॉलेजात प्रवेश मिळणे शक्य होते. त्यांचा मुलगा दामोदर या वेळी तिसरी इयत्ता पास झाला होता. त्याला बरोबर नेण्याचा धर्मानंदांचा इरादा सुरुवातीस नव्हता. पण याच वेळी त्यांच्या कुटुंबाची प्रकृती एकाएकी बिघडली. त्यामुळे धर्मानंदांना पुण्याचे बिऱ्हाड बंद करून आपल्या पत्नीस गोव्यास पाठविणे भाग झाले. दामोदर हा बराच अशक्त होता. त्याला पुण्यात एखाद्या वसतिगृहात ठेवणे शक्य नव्हते. म्हणून शेवटी त्यालाही अमेरिकेस नेण्याचे ठरवण्यात आले.

या वेळी धर्मानंद आपल्या दोन्ही मुलांसह १९१८ च्या १५ ऑक्टोबरला अमेरिकेस जाऊन पोचले. युद्धाचे दिवस असल्यामुळे बोट सिंगापूर, जपान, वगैरे बंदरांना भेटी देत चार महिन्यांनंतर अमेरिकेस जाऊन पोचली. या वेळी ते चार वर्षे आपल्या दोन्ही मुलांसह तेथे राहिले. ज्या मुख्य काम करण्याच्या उद्देशाने ते गेले होते ते,– ‘विसुद्धिमग्गा’च्या संस्करणाचे ल्यानूमन यांच्या आडमुठेपणामुळे याही वेळी होऊ शकले नाही. पाली शिकवणे आणि इतर पाली ग्रंथांचे संस्करण करणे, अशीच कामे या वेळी धर्मानंदांनी केली. ह्या वेळपर्यंत माणिक फायनल परीक्षेत उत्तम रीत्या पास झाली होती. दामोदर या वेळी एन्ट्रन्स परीक्षेची तयारी करीत होता. त्याला आणखी एक वर्ष तेथे रहावे लागले असते. त्याकरिता डॉ. वुड्सकडून त्यास दरमहा खर्चासाठी पाऊणशे रुपये मिळतील, नि जरूर पडल्यास स्वदेशी येण्यासही तीनशे– साडेतीनशे डॉलर्स मिळतील, अशी व्यवस्था करून धर्मानंदांनी मुलीसह २१ ऑगस्ट १९२२ रोजी भारतात आगमन केले.

नोकरीसाठी प्रयत्न

धर्मानंद, माणिकसह मुंबईत पोचल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी त्यांच्या पत्नी गोव्याहून मुंबईस आल्या. धर्मानंदांनी बोरिवलीस बिऱ्हाड केलें. अमेरिकेस जाताना त्रिवेदीबंधू[१०] ह्या गृहस्थांकडून आणि माडगावकरांकडून धर्मानंदांनी कर्ज काढले होते. हे पैसे परत करावयाचे होत. तसेच दामोदरची एक वर्षाची जरी सोय करून ते आले होते, तरी त्याची ह्या पुढली दरमहिना दोन–अडीचशे रुपये पाठविण्याची सोय करावयास पाहिजे होती. याकरिता चांगलीशी नोकरी करण्याशिवाय त्यांना गत्यंतर नव्हते.

त्यातल्या त्यात माणिकला सहजरीत्या नोकरी मिळाली. धर्मानंदांचे मित्र डॉ. वा. अ. सुखठणकर या काळात इंदुरला होते. त्यांस धर्मानंद मुंबईस येऊन पोचले असल्याचे ‘सुबोध पत्रिकेतील’ बातमीमुळे कळले होते. त्यांचे धर्मानंदांना पत्र आले, त्यात “अहिल्याश्रमांत सुपरिंटेंडेण्टची जागा रिकामी आहे. दुसरीकडे चांगली जागा मिळेपर्यंत ती स्वीकारण्यास हरकत नाहीं,” असा मजकूर होता. त्यानुसार धर्मानंद माणिकला घेऊन इंदूरला गेले आणि डॉ. सुखठणकरांशी विचारविनिमय करून माणिकला ती जागा स्वीकारावयास लावली. आपली पत्नी आणि दोन मुली यांनाही धर्मानंदांनी तेथे पोचवले.

माणिकला अवघा दोनशे रुपये पगार होता. घराचे भाडे नव्हते. परंतु या पगारातून फारशी बचत होण्याचा संभव नव्हता. त्यामुळे धर्मानंदांना कोठे तरी नोकरी करण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. नोकरी शोधण्याच्या बाबतीतही त्यांना बऱ्याच अडचणी होत्या. खादी वापरीत असल्यामुळे सरकारी नोकरी मिळणे शक्य नव्हते. त्यांनी बनारस विद्यापीठात चौकशी करून पाहिले होते, पण त्यातून काही निष्पन्न झाले नाही.

---

९. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण ४ थे, ५ सप्टेंबर १९३७.

१०. गिरजाशंकर त्रिवेदी आणि त्यांचे बंधू मुंबईत व्यापार करीत होते. ते डॉ. सुखठणकरांचे मित्र होते. युद्धाचा काळ असल्यामुळे डॉ. वुड्स यांच्याकडून येणार असलेल्या पैशांना विलंब झाला होता. तेव्हा सगळी तयारी होऊन सुद्धा पैशामुळे धर्मानंदांचे जाणे लांबणीवर पडू नये म्हणून या त्रिवेदी बंधूंनी त्यांस गरज असलेली रक्कम जाण्याच्या वेळी दिली होती.

गुजरात विद्यापीठ

पण याच वेळी एक घटना घडून येत होती. महात्मा गांधींनी या काळात राष्ट्रीय शिक्षणाची एक संस्था अहमदाबाद येथे काढली होती. या संस्थेची वाढ करून तिला गुजरात विद्यापीठ असे नाव त्यांनी दिले होते. याचे दोन भाग त्यांनी केले होते. पहिला भाग सर्वसाधारण शिक्षण देणारा. हा चालूच होता. या भागाचे प्रमुख, प्रथम आचार्य गिडवानी हे होते, आणि नंतर आचार्य कृपलानी झाले. दुसऱ्या भागास 'पुरातत्त्व मंदिर' असे त्यांनी नाव दिले होते. या भागात जुन्या वाङ्मयाचे संशोधन होणार होते.

आचार्य मुनि जिनविजयजी हे जैन वाङ्मयाचे आणि प्राकृत, संस्कृत, वगैरे भाषांचे अभ्यासक, त्यांस मंदिरात येऊन काम करण्यासाठी महात्माजींनी पाचारण केले होते. ते या वेळी पुण्यात एक जैन शिक्षण आणि प्रकाशन संस्था चालवीत होते. पुण्यात त्यांची नि धर्मानंदांची ओळख झाली होती. धर्मानंदांचा 'जातक-कथा, भाग १ला' हा ग्रंथ त्याच काळात मुनिजींनी आपल्या संस्थेतर्फे प्रकाशित केला होता. गांधीजींच्या भेटीस साबरमती येथे गेले असताना मुनींनी धर्मानंदांचे नाव महात्माजींना सुचवले होते. महात्माजींशी १९१६ सालीच धर्मानंदांची ओळख झाली होती. त्यांस धर्मानंदांचे नाव पसंत पडले, आणि त्यांस विद्यापीठात आणण्याचे काम गांधीजींनी मुनिजींवर सोपवले.

याच वेळी धर्मानंदांनाही गुजरात विद्यापीठ स्थापन झाल्याची माहिती कोणाकडून तरी समजली. त्यांची काकासाहेब कालेलकरांकडे जुनी ओळख होतीच. या वेळी काकासाहेब आणि प्रो. रसिकलाल पारेख हे या गुजरात विद्यापीठाचे संयुक्त चिटणीस होते. पारेख हे धर्मानंदांच्या काळात फर्ग्युसनमध्ये शिकत होते. त्यामुळे तेही धर्मानंदांना ओळखत होते. धर्मानंदांनी लिहिलेल्या पत्रास, काकासाहेबांनी गुजरात विद्यापीठात जागा मिळण्याची शक्यता आहे असे कळवून साबरमतीला त्यांस बोलावून घेतले. त्या ठिकाणी वल्लभभाई पटेल वगैरे मंडळींशी विचारविनिमय होऊन पुरातत्त्वमंदिरात धर्मानंदांची मासिक साडेतीनशे रुपयांवर नेमणूक झाली. पंडित शुक्लाजी, रामनारायण पाठक, मौलवी अबदुल जाफर नाडावी, हरी नारायण आचार्य, बेचरदास दोशी, गोपालदास, जिन–विजयजी, अशी विद्वान मंडळी पुरातत्त्व-मंदिरात काम करण्यासाठी महात्माजींनी गोळा केली होती. या सर्वांना मासिक दोनशे-पन्नास रुपये वेतन द्यावयाचे ठरले होते. पण धर्मानंदांना मात्र त्यांची गरज लक्षात घेऊन शंभर रुपये जास्त देण्याचे महात्माजींनी ठरवले होते.

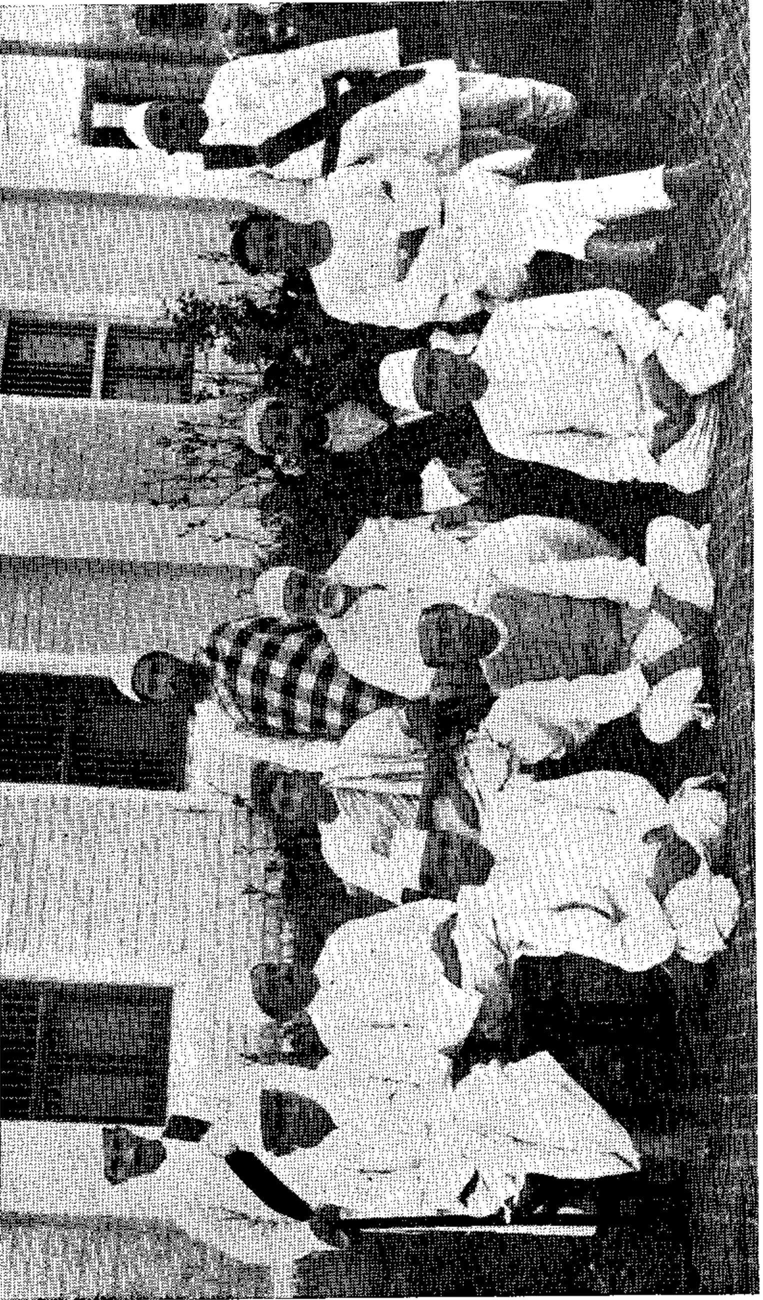
महात्माजींना मुनि जिनविजयजी अथवा धर्मानंद यांपैकी कोणीतरी एकाने पुरातत्त्व-मंदिराचे आचार्यपद स्वीकारावे असे वाटत होते. मुनिजींना पुण्याच्या संस्थेची जबाबदारीही सांभाळावयाची होती. म्हणून धर्मानंदांना त्याबद्दल विचारण्यात आले. पण 'हे स्थान स्वीकारून बडेजावाशिवाय काही साध्य होणार नाही' असे धर्मानंदांना

माणिक दामोदर

१९१९

गुजरात विद्यापीठ – पुरातत्त्व मंदिर
पं. सुखलालजी, रामनारायण पाठक, मुनि जिनविजयजी, धर्मानंद, मौलवी नाडावी, हरि नारायण आचार्य,
पं. बेचरदास दोशी, प्रो. रसिकलाल पारेख, गोपालदास

वाटल्यामुळे, त्यांनी ते स्वीकारले नाही.[11] शेवटी मुनि जिनविजयजी आचार्य झाले. १९२२ च्या नोव्हेंबर महिन्यापासून धर्मानंदांनी गुजरात विद्यापीठातील आपल्या कामास सुरुवात केली.

धर्मानंदांनी मंदिरात तीन वर्षे कार्य केले. ते महाविद्यालयात एक दोन तास पाली शिकवत असत; आणि राहिलेला काळ संशोधनात घालवीत असत. 'बौद्ध संघाचा' परिचय, 'समाधि-मार्ग', 'बुद्धचरित', हे ग्रंथ धर्मानंदांनी या काळातच लिहिले. प्रथम ते मराठीत लिहीत असत, आणि नंतर त्यांचे गुजरातीत भाषांतर करून प्रसिद्ध करण्यात येई.

या तीन वर्षांच्या काळात त्यांचे सहकारी पंडित सुखलालजी आणि पंडित बेचरदासजी यांच्यामुळे धर्मानंदांचा जैन वाङ्मयाशी बराच परिचय झाला. त्रिपिटकात जैनांसंबंधी बराच मजकूर आहे. त्याचा नीट अर्थ समजून घेणे धर्मानंदांना यामुळे शक्य झाले. पंडित सुखलालजी यांनी आपल्या 'दर्शन अने चिंतन' या ग्रंथात आपण पाली भाषेचा परिचय धर्मानंदांकडून करून घेतला असे लिहिले आहे. प्रा. रसिकलाल पारेख हेही याच काळात धर्मानंदांकडून पाली भाषा शिकले. धर्मानंदांसंबंधी माहिती गोळा करण्याकरिता अहमदाबाद येथे प्रस्तुत लेखकाने मुनि जिन-विजयजी, पं. सुखलालजी, पं. बेचरदास दोशी, प्रा. रसिकलाल पारेख, या धर्मानंदांच्या पुरातत्त्व मंदिरातील सहकाऱ्यांच्या भेटी घेतल्या. प्रा. पारीख सोडले तर इतर सर्व मंडळी आज ८० पेक्षा जास्त वयाची आहेत. "धर्मानंदांबरोबर घालवलेली तीन वर्षे, संशोधन, चर्चा, ज्ञानाची देवघेव, अशा प्रकारे फारच आनंदात गेली; आम्हाला त्यांच्यामुळे पुष्कळच गोष्टींचे ज्ञान मिळाले," असे उद्गार त्यांनी प्रस्तुत लेखकाशी काढले.

अमेरिकेच्या तिसऱ्या भेटीचे आमंत्रण

गुजरात विद्यापीठात कार्यास सुरुवात करून धर्मानंदांना आता तीन वर्षे पुरी झाली होती. याच दरम्यान त्यांना अमेरिकेस परत येण्याचे निमंत्रण करून डॉ. वुड्स यांचे पत्र आले. त्यात प्रो. ल्यानमन सेवानिवृत्त झाले असल्याचे कळवून, त्यामुळे 'विसुद्धिमग्गा'चे संस्करण पुरे करण्याची आलेली ही संधी स्वीकारण्यास त्यांस आग्रहपूर्वक लिहिले होते. 'विसुद्धिमग्गाचे' संस्करण पुरे व्हावे असे धर्मानंदांना मनापासून वाटत होते. पण आता त्यांच्यापुढे आणखी एक प्रश्न उपस्थित झाला होता. दामोदर याचे अमेरिकेतील हायस्कूलचे शिक्षण पुरे झाले होते. एक तर त्याला परत बोलावून त्याच्या पुढील शिक्षणाची व्यवस्था येथेच करणे, अथवा तेथे जाऊन त्यास तेथील कोणत्याही विद्यापीठात प्रवेश मिळवून देणे, अगत्याचे होते. तेव्हा अमेरिकेस जाण्याचे ठरल्यास ज्या ज्या अनेक गोष्टींचा खुलासा करणे आवश्यक होते, त्यासंबंधी डॉ. वुड्स यांच्याशी

११. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ८ वें, २७ मार्च १९३८.

पत्रव्यवहारास धर्मानंदांनी सुरुवात केली. महात्मा गांधींच्या कानावर ही गोष्ट गेली होती. त्याबद्दलची चर्चा त्यांच्याशी करण्याची धर्मानंदांना याच समयास संधी मिळाली.

गांधीजींशी चर्चा

गांधीजींशी धर्मानंदांची पहिली ओळख आचार्य कृपलानी यांनी करून दिली होती. धर्मानंद फर्ग्युसन कॉलेजात असताना कृपलानी पुण्याला आले होते. काकासाहेब कालेलकर यांच्या सांगण्यावरून त्यांनी धर्मानंदांची त्या वेळी भेट घेऊन त्यांची ओळख करून घेतली होती. त्यानंतर आणखी एक-दोन वेळा ते पुण्यास आले त्या वेळी धर्मानंदांनी त्यांस आपल्याकडे उतरवून घेतले होते. अशा रीतीने दोघांची मैत्री जुळून आली. १९१६ साली गांधीजी पुण्यास आल्या वेळी कृपलानी त्यांच्याबरोबर होते. याच वेळी कृपलानींनी धर्मानंदांची गांधीजींशी ही पहिली भेट घडवून आली.

यानंतर धर्मानंद गुजरात विद्यापीठात काम करू लागल्यावर गांधीजींचा जास्त परिचय होण्याची त्यांस संधी मिळाली. १९२४ मध्ये पुण्यास ससून हॉस्पिटलमध्ये गांधीजींचे ऑपरेशन झाले. यावेळी मुनि जिनविजयजींबरोबर धर्मानंद त्यांच्या भेटीस गेले होते. या वेळी त्यांचा जो थोडासा संवाद झाला तो पुढीलप्रमाणे :

गांधीजी : तुरुंगात शंकरलाल बँकर तुमच्या संबंधी बोलत असत. बौद्ध वाङ्मयाचे तुम्ही मोठे पंडित आहात असे ते म्हणत.

धर्मानंद : बौद्ध वाङ्मयाचा मी बराच अभ्यास केला आहे खरा; परंतु त्याचा रस जाणणारे आपण. मी नुसता भारवाही आहे ! तुकारामबोवांनी म्हटले आहे, ' साखरेच्या गोण्या बैलाचिया पाठी, तयाशी शेवटी करबाडें, मालाचे पै पेटे वाहताती उंट । तयालागी काटे भक्षावया. ' [१२]

धर्मसंकट

यानंतर थोड्याच दिवसांत गांधीजींची राहिलेली शिक्षा रद्द करण्यात आली आणि ते मुंबईस जुहूला शेट नरोत्तम मुरारजी यांच्या बंगल्यात जाऊन राहिले. त्या ठिकाणी आपल्या भेटीस गांधीजींनी धर्मानंदांना बोलावले. त्या वेळी त्यांच्यात जे बोलणे झाले, त्याची माहिती धर्मानंद पुढीलप्रमाणे देतात :

"... आणि त्याप्रमाणें मी त्यांना भेटलों. संध्याकाळची वेळ होती. मला घेऊन ते फिरावयास गेले. ही संधि साधून भगवद्गीतेसंबंधानें मी म्हणालों, ' आपण गीतेंत अहिंसा आहे, असें प्रतिपादन करतां तें मला पटत नाहीं. लोकमान्यांचें म्हणणें यापेक्षां सयुक्तिक दिसतें. अर्जुनानें आपल्या भाऊबंधांना मारण्याचें नाकारलें, तेव्हां श्रीकृष्णानें त्याला उपदेश केला. अखेरीस

१२. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ८ वे; २७ मार्च १९३८.

त्याचा मोह नष्ट झाला, आणि त्यानें आपल्या प्रतिपक्षीयांचा संहार केला. यांत अहिंसा कोठें येते, हें समजत नाहीं. अहिंसेला या ग्रंथाच्या आधारावर अवलंबून ठेवणें अगदींच धोक्याचें आहे. ' गांधीजी म्हणाले, ' भगवद्गीतेचा अर्थ मी निराळा समजतों. लोकमान्यांनीं केलेलें स्पष्टीकरण सर्वांनाच पसंत पडेल असें नाहीं. ' मी म्हणालों, ' या वादात आपण कां शिरावें ? निरनिराळ्या पंडितांनीं निरनिराळे अर्थ करून वाटेल तर भांडत रहावें. हा त्यांचा धंदा आहे. आपणाला सत्याच्या आणि अहिंसेच्या मार्गानें राजकारण कसें चालवता येतें हें सोदाहरण दाखवून द्यावयाचें आहे. त्याला ग्रंथांत आधार असो वा नसो. आपला प्रयोग लोकांना पटला म्हणजे झालें. '

" तेवढ्यावरच हा संवाद आटोपला, आणि त्यांनी एकाएकी मला प्रश्न केला की, ' तुम्ही पुन्हा परत अमेरिकेस जाण्याचा विचार कां करतां ? ' माझ्या उत्तराची वाट न पहातां ते म्हणाले, ' अमेरिका ही भोगभूमि आहे, हें मी जाणतों. ऐश-आरामाच्या वस्तु त्या देशांत पुष्कळ मिळतात. हें कशाला, इंग्लंड देश जरी अमेरिकाइतका संपन्न नाहीं तरी तेथें काय कमी चैन चालते ? लंडनमध्यें कधींकधीं चैनबाज खाने होत असतात; आणि त्यांत पैशांचा भयंकर चुराडा होतो. यास्तव पाश्चात्त्य देशांना मी भोगभूमि, आणि आमच्या देशाला मी कर्मभूमि म्हणतों. कारण येथें भोगाचीं साधनें कमी असून आपल्या लोकांसाठीं कष्ट सहन करण्याला चांगली संधि आहे. '

" मी म्हणालों, ' माझा अमेरिकेला जाण्याचा हेतु भोग भोगण्याचा नव्हे. मी दोन खेपा, आणि सरासरी साडेपांच वर्षें अमेरिकेंत राहून आलों आहें. तेथले भोग मला कधींहि आवडले नाहींत. त्या भोगांपेक्षां येथें कष्ट सहन करणें मला अधिक सुखावह वाटेल. परंतु सध्या तशी संधि नाहीं, फर्ग्युसन कॉलेजांत दरमहा पाऊणशें रुपयांवर सहा वर्षेंपर्यंत मीं नोकरी केली. आणि आतां आपल्या नांवावर चाललेल्या गुजरात विद्यापीठांत येऊन मला दरमहा साडेतीनशें रुपये घ्यावे लागतात ही मोठीच आपत्ती वाटते. हिच्यामुळें माझ्या जिवाला चैन पडत नाहीं. मुलगा अमेरिकेंत नसता तर अगदीं थोड्या पगारावर मला काम करता आलें असतें, आणि मी समाधानांत राहूं शकलों असतों. पण सध्यांच्या परिस्थितींत माझ्या मनांत वारंवार असा विचार येतों कीं, मुलांचें शिक्षण पुरें होईपर्यंत अमेरिकेंत राहून पैसा कमवावा, व मग निश्चिंतपणें विद्यापीठाची सेवा करावी.

" गांधीजी म्हणाले, ' तुम्ही मोठा पगार घेतां याबद्दल मजपाशी कोणीच तक्रार केली नाहीं. ही तुमची स्वतःचीच तक्रार आहे. आणि ती मी समजूं शकतों. परंतु हें धर्मसंकट आहे असें समजा. ' " [१३]

१३. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक प्र. ८ वें, २७ मार्च १९३८.